

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Stampler Ábel

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főmunkatárs: Gróh Gáspár

Szerkesztő: Fehér István

Korrektor: Horváth Balázs

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXIV.

2025/9–10. SZÁM

FEHÉR ISTVÁN	„Elvesztettük az egykori vezérlő fonalat” – <i>Beszélgetés Rieger Tiborral</i>	5
BICSKEI ZOLTÁN	Hol a művészet helye?	19
NACSINÁK GERGELY ANDRÁS	Duinói delfinek	29
EGEDY GERGELY	A kötelességtudat győzelme – <i>Asbóth</i> <i>Álmok álmodójáról</i>	48
CZOPF ÁRON	Miben hittek a fasiszták?	60
FRENYÓ ZOLTÁN	Mihelics Vid kereszténydemokrata gondolatvilága – <i>Politikaelméleti számvetés</i> <i>1946–1949 között</i>	76
JESZENSZKY GÉZA	Churchill és Közép-Európa	83
TÓTH TAMÁS	Van-e dolgunk ma keresztényként a társadalomban?	95
NÉMETH ZSOLT	Make Central Europe Great Again	105

☞ 1% METAFIZIKA ☞

ASBÓTH JÁNOS	Korunk uralkodó eszméi (részlet)	113

☞ KÖRKÉP ☞

FEHÉRNÉ CSERÉP EMESE	Veszélyeztetett kulturális javak védelme	115
LUDMANN MIHÁLY	Építőművészet a temetőben	119
KIRÁLY BÉLA	Egy gyepelő nélküli konzervatív – <i>Boris Johnson politikai memoárjáról</i>	129
NÉMETH ISTVÁN PÉTER	A megzengetett zengő – <i>A versíró Várkonyi Nándorról</i>	136
SUMMARIES		141
SZERZŐINK		144

A borító Rieger Tibor koronázó palástot ábrázoló szobrának (2004) felhasználásával készült (Fotó: Boór Tamás).

„Régebben az emberek élvezni tudták magát a puszta létet is; örülni tudtak az életnek magában is, és ez volt a valódi életöröm. Ma a lét lázas versennyé fajult, melyben könnyörtelenül letiporják az elmaradót. [...] Ebben a hajszoló versenyben hajszolássá váltak gyönyör és öröm is. Perczekre összeszorítani hosszú idő örömeit, ezen törik fejüket ezren s ezren, a kik ebből üzletet csinálnak, mert erre irányúl az időben fukar mai ember élvágya. Mohón élvezni igen, de gyönyörködni is örvendezni nem tudunk többé. Képtelenek lévén teljes odaadásra, képtelenek vagyunk teljes megnyerésre is. Kezdeni és bevégezni egy szerelmet két szivar közt, vált szokássá. Külsőleg elvégzünk mindent gyorsan, belemélyedésre teljes odaadással nincs időnk, türelmünk. A munka s a küzdelem örökös lázában lázat keresünk az élvezetben is. És mint a növel a világfi, úgy szeret íme végezni veletek is, művészetnek örök remekei, a mai világ fia. Ha szakít magának időt tisztább élvezetre, ha felkeresi gyönyöreidet, sem kedve, sem érkezése, sem érzéke odaadó élvezésre nincs, hanem múzeumokat állít, hogy egy-egy óra alatt futhassa végig annak ezreit, aminek egyikét is fenéig élvezni örök szépségében nem lehet soha. Nehéz munkát, fárasztó terhet csinál ebből is, undort és fásulást gyorsan szülöt.”

ASBÓTH JÁNOS

Hőlégballon verseny az 1900-as párizsi világiállításon.

FEHÉR ISTVÁN

„ELVESZTETTÜK AZ EGYKORI VEZÉRLŐ FONALAT”

Beszélgetés Rieger Tiborral

HAMAROSAN ELKÉSZÜLŐ újabb, a középkor szakrális művészetétől ihletett munkája apropóján Rieger Tibor Kossuth-díjas szobrászművésszel beszélgettünk a hagyományos és a modern nyugati művészetfelfogás különbségeiről, a művészi alkotómunka mára háttérbe szorult transzcendens vonatkozásairól, a kortárs szobrászművészet helyzetéről és egzisztenciális buktatóiról.

FEHÉR ISTVÁN: Többször nyilatkozta, hogy a művészi alkotómunka imádság. Ezek szerint nem csak hasonlít egyik a másikra, hanem a kettő egy. Azonban nemcsak a művészetről, de az imádságról is nagyon egyéniek, széttartóak manapság az elképzeléseink. Milyen feltételeknek kell teljesülnie ahhoz, hogy a művészi alkotás egyben imádság is legyen?

RIEGER TIBOR: Talán az a jó imádság, amely mögött nincsenek elméletek. A nagyapám, aki egyszerű parasztember volt, nem volt különösebben vallásos, legalábbis bármiféle szenteskedő magatartást távol állt tőle. De ha befogta a lovakat, és felült a bakra, sóhajtott és – „Isten segíts, gyíí!” – a lovak közé legyintett. Számomra még a sóhajtása is ima volt, és úgy éreztem, ő az Istennel tegezõ, baráti viszonyban van. Neki lehet, hogy ennyi elég volt. A magyar parasztember különben is mindig szűkszavú volt. Hát milyen ima az, amelyik fecsegõ?

De volt már olyan is, hogy egy vallásos ember kíváncsiskodva kérdezte tõlem: „Tegyük föl, ha egy csoda folytán egyszer megjelenne előtted Krisztus, mit kérnél tõle? Mit kérdeznél?” „Azt hiszem, semmit” – válaszoltam. Egyszerűen némán összerogynék és sírnék. Ez lehet az igazi imádság. Úgy gondolom, az imának a lélek mélyébõl kell feltörnie, nem előre eltervezett, bonyolult módon. És itt elérkeztünk a művészet és az ima közös pontjához. Bár a művészetben is mindig van egy mesterségbeli – tanulással, születési adottsággal és persze akarással elérhetõ – rész is; az esszenciális, lényegi rész csakis a lélek mélyébõl szakadhat fel. Ezt értem én az ima és a művészet azonosságán. Ugyanakkor jól tudom, hogy ez az azonosság a mai művészetre már nem jellemzõ, legalábbis nem általánosan.

Nem úgy, mint a középkorban, ahol a szellemi alapot teljes egészében a keresztény vallás adta. De nem volt ebben semmi új, hiszen mióta a kultúra létezik, mindig is így volt: mindig az adott nép vallása jelentette egy társadalom közös szellemi alapját. Az emberi történelemben – némi reneszánsz előzménnyel ugyan – csupán a felvilágosodással indult el egy olyan folyamat, melyben a vallás egyre inkább mellékes szerepet kapott. Az is igaz, hogy a profán világ

mindig megjelent a művészetben, még az egyiptomi kultúrában is, de csak periférikusan, jelentéktelen szereppel. A görögben aztán még inkább, de csak a végső hanyatlás korában. Visszatérve az imádsághoz, a középkori művészetben egyszerűen érzem a nép *egylelkűségét*. Mindenki ugyanúgy érzett, kitapintható a kor teljes szellemi egysége. Belépve egy középkori katedrálisba, mintha csak egy hatalmas, gyönyörű kórus szólalna meg, melyet az égből vezényelnek. Nincs kétely, nincsenek kérdések; egyedül Isten van. A közös imádságokban a lelkek mintha eggyé válnának; az ima mint kohéziós erő van jelen. Szemben a mai helyzettel, ahol minden részeire akar bomlani: népek, országok, vallások, családok; csak az ego a fontos, az én, miközben egyre nagyobb méreteket ölt az elmagányosodás. Ebben a világban már másképp kell imádkozni.

Manapság legtöbbször imakérésekről hallok. Én úgy gondolom, ha a hitünk erősödne, akkor a hálaadó imádságok lennének a gyakoribbak. „Az istenkeresőknek minden a javukra válik.” Én ezt tanultam meg, amikor Brenner János és Mindszenty szobrát készítettem, és az életüket tanulmányoztam. Nem könnyű ez, de ahogy az idő telik, bizony be kell látnunk, hogy a sorscsapásokért is hálát kell adnunk.

F. I.: Szobrászművészetét meghatározza a keresztény középkor csodálata. Mielőtt rátérnénk az egyes művekre: mintha ez nem pusztán vonzalom lenne egy korszak művészete iránt, hanem tudatos, szilárd irányultság, amely mögött komoly önképzés sejthető. Milyen hatásoknak köszönhető a középkor felé fordulása?

R. T.: Kisiskolás koromban minden tankönyv első oldalán ott volt a Lenin-idezet: „Tanulni, tanulni, tanulni!” Én meg hozzátettem, hogy „gondolkodni, gondolkodni!” De nem elég csak gondolkodni. A gondolatainkat végig is kell vinnünk, nem akadhatunk el velük, mint gramofontű a lemezen. Így jutottam el oda, hogy ma már nem tudok mit kezdeni azokkal, akik a felvilágosodás eszméjét Európa és az egész emberiség diadalának tekintik, mely leszámolt a sötét középkorral. Akik elfeledik azt is, hogy ez az eszme már születésekor is vérben áztatta zászlaját. Ilyenkor hivatkoznak a civilizáció és kultúra fejlődésére anélkül, hogy a fogalmakat tisztáznák. A fejlődés eszméjét most hagyjuk. Az egy rendkívül hosszasan vitatható téma, külön beszélgetést igényelne. De nézzük meg kicsit a civilizáció és a kultúra fogalmát. Ha a *civilizációt* akarjuk meghatározni, nem járunk messze az igazságtól, ha úgy fogalmazunk, hogy azon szellemi erők összességét jelenti, melyek a földi világunkban az élet terhén akarnak könnyíteni. Ide tartozik a tudomány és technika világa is. Az élet ettől ugyan könnyebbé válhat, de szebbé önmagában semmiképp. Ehhez már nem elég a civilizáció; kultúra is kell. A civilizációban nem zabálják nyersen a húst, és a társas kapcsolatokban kölcsönös érdekből betartunk bizonyos egyezményes szabályokat. Mindez az élet széppé tételéhez is tartozik. A szép fogalma azonban a kultúrához tartozik. Ily módon a kultúra és civilizáció szétválaszthatatlan, összefonódik. Földi világunkat, mely jelképes értelemben egy horizontális világ, a

civilizáció foka szerint szoktuk minősíteni. Ez a horizontális világ azonban nem tud létezni a vertikális szellemi erő nélkül. Az ember nem csak könnyebben akar élni, de vágyódik a szépségre is, méghozzá az élet minden területén.

Ez pedig már a kultúra területe, mert kiterjed az élet egészére, így az erkölcsi lényünkre is. Ettől vagyunk emberek. Szépen élni erkölcsi kérdés. Ez jelenti a kultúrát. Jól élni civilizációs kérdés. Ezen két erő, a horizontális és a vertikális viszonyát, legszebben Weöres Sándor fogalmazta meg: „Alattad a föld, fölötted az ég, benned a létra.” Ha aztán ez a létra olyan, mint Jákob lajtorjája, akkor nagy boldogság, mikor fokról fokra, akár csak egyet is léphetünk rajta fölfelé. De akiben ez a lajtorja tyúklétrává válik, az csak a kiábrándultságig juthat el. Itt hadd emlékeztessenem a talentumokról szóló példabeszédre, melyben nem a földi értelemben vett tehetségre, képességre kell gondolni, hanem sokkal inkább a lélek születésünkkel adott Isteni közelségére. De nem ennek nagysága a fontos önmagában, hiszen ez akkora amekkora. Az számít, hogy tudjuk-e azt kamatoztatni, vagy esetleg mélyen eldugva elfelejtkezünk róla. Ha kicsi, ha nagy, az értelmiségiek feladata is éppen az, hogy ezt a talentumot kamatoztassák. Más-különben – Julien Benda szavával élve – az értelmiség árulóvá válik.

Ezen fogalmi tisztázások után továbbra is szinte hallom a kereszténység elleni támadásokat. Egyrészt éppen ez az eszeveszett keresztényellenesség fordította figyelmemet a középkor felé. Amit nagyon támadnak, arra én odafigyelek. Csak az újkor utolsó évszázadában, a huszadikban, legalább százmillió ártatlan embert öltek meg az üdvözítőnek vélt modern ideológiák jegyében. És ez tulajdonképpen pár évtized alatt megtörtént. És így ítélkezünk a középkor fölött, amikor három-négy évszázad alatt tízezer valahány máglyahalállal végződő ítéletről tudunk, melyek jól dokumentáltak. Ez szörnyű és borzalmas; egyetlen ilyen halál is az. De kik bélyegzik ezt a harcot sötétnek? Nézzenek már a tükörbe! Abban a korban nem a befogadás volt a vezérelv, hanem a kirekesztés. Minden, ami nem keresztény, ki kellett rekeszteni, és ez a harc szent volt. De hát Jézus is ostorral verte ki a kufárokat a templomból. A mi fülünknek mégis olyan borzasztóan hangzik a „kirekesztés” szó. Ha nem így lett volna, a kereszténység káoszba fordult volna. Mindeközben ott voltak a szentek is, akik pontosan tudták, hogy mi a szeretet. Az az, amit Jézus mutatott meg a keresztfán. A szeretet: áldozat. Nem pedig az a szirupos, csöpögő érzelgősség, amiről ma mindenfelé hallani. A szeretet áldozat, és ha kell, harcolni is kell érte.

F. I.: Említette a talentumokról szóló példabeszédet. Ha ez a parabola valóban a transzcendens eredetünkkel való személyes távolságunkat szimbolizálja, akkor úgy tűnhet, mintha a jelentését a magunk „önmegvalósító” gondolkodásához igazítottuk volna.

R. T.: A szabadságvágy és az általa kiküzdött változások örökös folyamatában az ember nem veszi észre, hogy valójában a legnagyobb börtön, amelybe be vagyunk zárva, nem más, mint saját személyiségünk, ahonnan saját erőnkől kitörni lehetetlen – és az egyetlen, amire építhetünk a több-kevesebb talentum,

Rieger Tibor (Fotó: Merényi Zita/Magyar Kurír).

amelyet születésünkkel hoztunk magunkkal. Ez a talentum evangéliumi értelemben azonban nem az evilági érvényesüléshez szükséges képességeket jelenti: nem az okosságot, ügyességet, ilyen-olyan különös képességet, hanem azt a transzcendenciára irányuló legbelsőbb vágyat, metafizikai és erkölcsi érzékenységet, ami leginkább meghatároz minket. Még akkor is, ha egyebekben akár tehetségtelenek, sőt élhetetlen alakok vagyunk. Ebben az evangéliumi értelemben, ha valaki sekély, de kicsinyke talentumát képes megnövelni, teljes életet él. De ha valaki talentumokban gazdag, és azt nem kamatoztatja, csak evilági sikerekre tör, az mélybe sülyedt lélekként hagyja itt e földi világot, mert az igazi talentumok azok, melyek a lelket teszik gazdaggá.

F. I.: Furcsa, ahogyan a középkor szellemével bánunk. Pedig a magyar történelem csak a középkorban volt igazán és tartósan dicsőséges, stabil és virágzó (bizonyos, nem légből kapott periodizációk szerint a magyar, sőt az európai középkor is 1526-ig tartott). Ma, úgy érzem egyfajta korlátolt szellemi önvédelemből, hogy modern ideáljainkat ne kelljen megmértnünk, hajlamosak vagyunk úgy tekinteni az Árpád-korra és az azt követő két évszázadra, mintha akkori világi sikerünket pusztán az egyes nagy uralkodóink politikai tehetségének és az európai erőviszonyok szerencsés együttállásának köszönhetnénk.

R. T.: A nép szellemi vezető nélkül azt a szellemi erőt veszítette el, amellyel évezredek át hatalmas kultúrákat hozott létre. Szellemi erejét veszítve a nép tömeggé vált, így döntéseiben már a mennyiség jelenti a vezérlő csillagát. Ez a demokrácia, és ebben hisznek bigott módon. Az archaikus korok nagy népei megkérdőjelezhetetlen természetességgel fogadták el szellemi vezetőiket. Valami hasonlót látok a gyermekek hitében is, ami szép, mert ártatlan. A tömeggé vált nép hite már nem egységes, így az könnyen bigottá és szekták áldozatává válhat.

Az élni akarás a szabadságvágygal együtt nélkülözhetetlen minden érző lényben, de emiatt erkölcsi kérdések merülnek fel. Hiszen az élet ára éppen az, hogy egy lény a másik lényt magába olvasztja. Élni a halálon át lehet. Még akkor is így van ez, ha az ember egy napsütötte réten hanyatt fekvve csupán egy fűszálat rágszál. Azonban a világ összes élőlénye közül egyedül az ember vonható erkölcsi felelősségre. Az emberi énben is ott van az a mérhetetlen szabadságvágy, mely folytonosan ütközik mások szabadságvágyával. Csak egy társadalmi megegyezés hozhat létre békét. Ha ez sikerül, akkor jönnek létre a történelem nagy kultúrái, de azok mindig visszanyúltak az ősforráshoz azáltal, hogy az ősi hagyományra építettek, melyek alapja mindig transzcendens. Eközben azonban minden emberi énben továbbra is ott maradt a szabadságvágy, mely azonban rendezetlenül mások szabadságvágyával ütközik, így ezek feltorlódó sokasága kikezdi a rendet és elkezdődik a hanyatlás.

F. I.: A kulturális hanyatlás végső eredete ez a legbelsőbb emberi ellentét?

R. T.: Az ember erkölcsi lény. Nem feltétlenül erkölcsös, de erkölcsi. Az erkölcsi lény ellentéte az ösztönös lény, mely erkölcs nélküli. Ilyen az állatvilág és ezért ártatlan, mert bűn nélküli. Az embernek azonban lelke van – és így bűne is. Szabad akaratán múlik, hogy figyel-e a lelkiismeretére, mert azt mindenki tudja a lelke mélyén, hogy mi a bűn. Hiába próbálja azt elfojtani. Az embernek azonban teste is van. Ez pedig az ösztönökhöz köti. Testünk a teremtett világ része és az ég alatt mindennek van kezdete és vége, így a testünknek és az egész teremtett világunknak is. (Itt azért gondoljunk arra: „Én vagyok a Kezdet és a Vég.”) Ebben a világban kozmikus rend van és harmónia, melyet egyedül az ember képes tönkretenni, de abba bele is pusztul. (Ahogy azt Szodoma és Gomora története is szemlélteti.) A bennünk lévő isteni rész örök, mert isteni. Hogy hogyan, az isteni titok, hiszen Isten maga az abszolút teljesség. Én ezt értem azon, hogy Isten saját képmására teremtette az embert. „Vagyok, mint minden ember: fenség.” A földi világhoz kötött testünk pedig csak szeretne az lenni. Szakadatlanul aktív. Ha leáll, vége. Ez a két erő az ösztönök világa és a Mozdulatlan Örök Fenség. Ez jelenti az embert. Ez Káin és Ábel világa. Az isteni szellem és a földi világ együttes világa. A lélek és az ösztönök világának viszonya, mely a kultúra emelkedését vagy hanyatlását pontosan jelzi. Ezzel minden őskori tudás tisztában volt. „Légy vágytalan!” – mondja a Tao bölcselése.

F. I.: A várban, a Mária Magdolna-templom romjainál látható a koronázó palástot

ábrázoló bronzszobra. Már ez sem egyszerűen egy szakrális tárgy másolata, hiszen egy hallatlanul díszes, óriási motívumkészlettel rendelkező szövet alapján készített el egy domborművet, ami komoly értelmező munkát feltételez. Ha jól tudom, jelenleg is egy koronázó palástot, a Szent Koronát és egy trónszéket egyesítő kompozícióban dolgozik. Végül is miért döntött úgy, hogy a tárgynál marad és egy újabb plasztikát készít a palástról?

R. T.: Még kisiskolásként találkoztam először a koronázó palástunk másolatával Pannonhalmán. Csupán egy gazdag díszítésű dekoratív textilt láttam benne. Természetességgel vettem tudomásul, hogy én az igazít életemben soha nem láthatom, hiszen Amerikában van, és a törökre is 150 évet kellett várni, hogy kimenjenek. Most se lesz ez másként, gondoltam. 1978-ban, hála Jimmy Carternek, mégis láthattam a Nemzeti Múzeumban, mikor visszakaptuk. Én is sorban álltam, hogy láthassam. Ez inkább egy kegyeleti tiszteletadás volt részemről, ám ez a rövidke idő is elég volt ahhoz, hogy a pannonhalmi másolathoz képest sokkal élőbbnek, gazdagabbnak érezzem. De hogy milyen szellemi tartalma van, arról ekkor még semmit se tudtam megállapítani. Később aztán Szelényi Károly kitűnő fotóiból ismertem meg gazdagságát, melyhez növekvő kíváncsisággal fordultam. Így a 90-es években egyre többet gondoltam arra, hogy a plasztika nyelvére átültetve meg kellene bronzban fogalmazni.

Aztán a millennium közeledtével meghívtak egy veszprémi szoborpályázatra a 80-as évek vége felé. Azonnal a koronázási palástunkra gondoltam, egy trónusra terítve. A pályázatot egy nonfiguratív mű nyerte meg. Bár sokan sajnálkoztak, hogy nem az én tervem nyert, magam ezt egyáltalán nem bántam, hiszen azt rövid egy év alatt úgysem tudtam volna rendesen megcsinálni. De annál inkább meggyökeresedett bennem a makacs érzés, hogy akárhogy is, de ezt nekem meg kell csinálnom. Azt is láttam, hogy először síkban kiterítve kellene elkészíteni, és csak aztán állhatok neki egy igazi, a térben jól megjelenő szobornak. Ezt akkor tanulmánynak vettem, 2004-ben el is készültem vele. Aztán évekig ott állt az udvaromon, anélkül, hogy a kisujjamat is mozdítottam volna.

A híre egyre jobban terjedt, míg Kozma Imre atya meglátta és azt mondta, hogy tegyük ki az Irgalmasrendi Kórház elé, a Duna-parti részre. Ott még többen látták, így kikerült még Olaszországba is, ahol több ezren nézték meg. Végül kölcsönadtam a budai várba egy kiállításra, ahol a sikerét látva megvásárolta az első kerületi önkormányzat. Így aztán végre nekiállhattam nagy álmom megvalósításának, és reményem szerint az idei évben el is készül: trónus, palást és a Szent Korona együtt. Megjegyzem, hogy a palást eredeti állapotában egy liturgikus papi öltözet, úgynevezett kazula volt, ami *házat, sátrat* jelent. Sátor mint isteni, szent sátor. A trónusra terített palást így kicsit visszaul az eredeti kazulára. Emellett úgy jelenik meg a térben, hogy körbejárható az óramutató járásával ellenkező irányban, így szimbolikus jelentése ezzel is bővül. Az eltűnt spirituális rendre emlékezve, és reménytelenül arra vágyakozva hoztam létre ezt a művet, szó szerint emlékművet.

*A koronázási palást
részlete a budai
várnegyedben,
az egykori Mária
Magdolna
templom területén
(Fotó: Boór Tamás).*

F. I.: Volt szerencsém újabb koronázó palástja viaszmodelljét közelebbről is megtekinteni, és érzek benne egy túlzás nélkül zavarba ejtő jelentőséget: a középkori szakrális tárgy és az arra teljes lényével, szívével és értelmével is ráhangolódó kortárs művész kreatív munkájának tökéletes egységét. Ennek hatása pedig a vitrinből kikérlő, meglevencedő szakrális tárggyé, megrázó találkozás egy újraéledő szellemiséggel.

R. T.: A koronázó palástunkat nézegetve az az érzésem, hogy Szent István udvarában magas szellemi színvonal volt jellemző, ahol jól ismerhették Szent Ágostont, Scotus Eriugenát, a 9. századi hírneves teológust, és általában az egyházatyák tanításait. Úgy gondolom, azt a nagyon mély mitikus hitet, amit a magyarság magával hozott, adaptálhatta a keresztény hitrendszerbe és ennek tudható be, hogy annyi magyar szent volt, és hogy az országban rend és szigorú erkölcs uralkodott. Ha a koronázó palástot összevetem a mai korról, világossá válik, hogy elvesztettük az egykori vezérlő fonalat. Erre a vezérlő fonatra találtam rá koronázó palástunkban. Nem volt kérdés számomra, hogy ha sikerül a figyelmet ráirányítanom, az egy fontos kulturális tett.

F. I.: Egyszer azt mondta, hogy életművében a pannonhalmi apátság milleniumi kapuja jelentette a legjelentősebb cezúrát. Pontosan miért?

R. T.: A pannonhalmi bronzkapu készítése valóban életem egyik legjelentősebb cezúrája volt. Azt éreztem, mint aki a szellem óceánján egy rozoga csónakkal szeretne eljutni a túlsó partra, a többi tévtanítással megpakolt csónakok között, és egyszer csak kezébe kap egy iránytűt. Ez megnyugtató. A Szentírás szent tudássá vált. Úgy érzem, hogy ezzel a munkával én többet kaptam, mint amit adtam. Egyébként egy mű jelentősége nem a témájától függ, az huszadrendű tényező. A legmagasztosabb téma is hozhat csapnivalóan rossz eredményt, és egy banális téma is lehet fölemelően szép. Itt, ebben az esetben a téma engem mégiscsak fölemelt. Hogy aztán a műben ez mennyire jelenik meg, azt nem nekem kell megítélni.

F. I.: Többek között a Fekete Istvánt, Móra Ferencet, Mindszenty Józsefet vagy Brenner Jánost ábrázoló köztéri szobrain a derű mellett megfigyelhető a nagyvonalú, erőteljes, férfias formák méltósága is, mely az ábrázolt személyek szellemiségét, az arcok mögötti lényeket meglepően hatásosan képes megjeleníteni. Néha az lehet az érzésünk, hogy a naturalisztikus részletekre törekvés egy-egy szobornál csak elvonja a figyelmet arról, hogy az alkotó nem ismeri a tárgyát, annak valódi szellemét. Hogy látja, a hagyományos művészet ezért került volna a túlzott realizmust?

R. T.: A képzőművészetben, és ezen belül a szobrászatban különösen fontos a naturalizmus és a realizmus fogalmi között különbséget tenni. A szobornak tárgyi egzisztenciája van, tehát mint tárgynak kell helytállnia a szellem világában.

A szobrászat feladata tehát az anyagot szellemivé alakítani, szellemi tartalommal megtölteni, művészet és irodalom esszenciális, lényegi tartalma a mozgás és ritmus által tud megjelenni. Edgar Degas a kitűnő festő versírással is próbálkozott. Elpanaszolta Mallarménak, hogy benne micsoda nagy érzések vannak, de

ezek a nagy érzések nem jönnek át a verseiben. Mallarmé csak annyit mondott: a nagy verseket nem nagy érzésekkel írják, hanem pontos szavakkal. Mindez azt jelenti, hogy a nagy művekhez sem hozzáadni, sem elvenni nem lehet belőlük. Ez pedig még a köztéri szobrok esetében is így van, ha kicsit is a művészet körébe tartoznak. A naturalista szobor a természet szolgálai másolatáról árulkodik szellemi tartalom nélkül. Így még igazán tárgyá sem tudott válni, nemhogy szoborrá. Az sem véletlen, hogy mind a fasizmus, mind a kommunizmus ideálja ezt a naturalista szobrászatot várta el, melyben szellem helyett csak tömény hazugság volt.

Régebben még tudták, hogy a panoptikum figurái nem szobrok. A realista szoborban – ha az jó – belső rend és térbeli ritmus van, szépen komponálva. A középkor után, a reneszánszban jelent meg igazán a realista igény az emberekben, ahol az individuum jelentősége megnőtt. Ez egyben az istenitől való távolodást is jelentette. A középkorban tehát nem azért nem készültek a reneszánszra jellemző realista művek, mert a korabeli mesterek nem voltak arra képesek, hanem egy teljesen más szellemi alapállás miatt. Mindezt már láthattuk a görög kultúrában is. Az archaikus nagy korszakokban sohasem pusztán ábrázolni akartak, hanem érzéseiket, vágyaikat, akaratukat a transzcendens világgal, az istenekkel összefogva kifejezni. A kifejezés volt a lényeg. De ahogy ez a transzcendens erő gyöngült, megjelent az individuum vágya az evilági örömökre, mely realista ábrázolásban fejeződött ki. Majd mindez elvezetett a naturalizmus irányába – végül a teljes pusztulásba. Félelmetes látni ma a naturalizmus újbóli előretörését, melyet immár a technika segít. Az élő ember formáját a gép pontosan letapogatja, a számítógép azt elraktározza, és irányításával egy másik gép bármikor kimarja – akár egy kötömbből is – a szobrot. Legalábbis azt hiszik, hogy az szobor. Azt hiszik, hogy abban is van szellem. És azt hiszik, hogy ezt lehet büntetlenül csinálni.

A művészetek közül egyébként a zene képes a legmélyebbre hatolni a lélekben, ugyanakkor a lélek legmélyéből előtörni. Talán, mert a leganyagtalanabb műfaj, mely irigylésre méltó. Mégis, a kőkeményen anyaghoz kötődő szobrászatban is van valami lényegi, ami a zenéhez hasonlítható: ez abból is látszik, hogy a földhözragadt naturalizmus egyikben sem tud szárnyalni. Valójában minden műfajban ott kell lennie a zenének. A lélek mélyén a különböző műfajok bizonyos értelemben egyé válnak. A zene is képeket kelthet életre a lélekben. A karmester is szinte plasztikus képet rajzol a térben, és ezzel a lélekben. A költészetben is a szavak mögött rejlő képi világ segít magasabb szellemi régióba jutnunk. „A semmi ágán ül szívem / Kis teste hangtalan vacog; / Köréje gyűlnék szeliden, / S nézik, nézik a csillagok.” Próbáljuk ezt a tudomány nyelvén elmondani! Lehetetlen. A művészet varázslat és ott kezdődik, ahol a szavak véget érnek. A képzőművészet pedig megtanít arra, hogy ne csak nézzünk, hanem lássunk is, minél többet teremtett világunkból.

F. I.: A katolikus magyar középkort egy többfelekezeti újkor, majd a 20. századra egy szekuláris, vallás utáni korszak váltotta fel. Nem melleleg már a liturgi-

án – ami mintegy mellékesen mindig is egyfajta katolikus összművészeti mintaként szolgált – is megfigyelhető egy világhoz való igazodás. Mitől lesz ma Magyarországon katolikus egy képzőművész?

R. T.: Egy képzőművész nagyon is lehet katolikus anélkül, hogy a katolikum a művészetében megjelenne. A művészetnek magának pedig nem kell katolikusnak lennie, és ha a téma katolikus is, attól a művészet még maga nem válik azzá. Az ihletettség lehet katolikus, de a művész attól még nem biztos, hogy igazán az. Az uralkodó liberális korszakban erre sok példa van. Napjainkban, ahol a film és a színház különösen kedvelt műfaj, egy kiváló, empatikus képességű színész a személyétől idegen szellemiségű darabban is jó lehet. Hasonló helyzet a képzőművészetben is előfordult.

F. I.: Ananda Coomaraswamy szerint a nyugati művészet a modern korban kivonult a mindennapi tárgyi világból, helyét az ipari termékek színtelen-szagtalan funkcionalitása vette át, a szépséget pedig könnyelműen kiállítóterekbe és mindenféle reprezentatív területekre száműztük. Megteremtettük a fényűzés és a jelentés nélküli mindennapi tárgyi kultúra kettősségét. Mit tehet e szellemtelen dualitás ellen egy mai képzőművész? Vagy magyar jövőnk felől megfogalmazva a kérdést: mire biztatná ezzel a kettősséggel kapcsolatban a fiatalabb művésznemzedékeket?

R. T.: Azzal nem tudok egyetérteni, hogy csak funkcionális lenne a modern világ. Az ipari tárgyak is lehetnek nagyon szépek; a fogyasztói társadalomban kötelező szépnek lenni. Ahogy a természetben előforduló formák is lehetnek szépek önmagukban, ugyanúgy az iparban is. Bármilyen szép formát találunk is ki, azt csak a természetből tanulhatjuk. Az aztán már egészen más kérdés, hogy ezek a szép tárgyak mit jelentenek a mai ember számára. A régi tárgyaknak még lelkük volt, ezért tudunk ma is meghatódó szeretettel nézni rájuk. A modern ipari tárgyaknak sorsa: használd és dobd el. Mosógép vagy cigarettás doboz, mindegy, senki se sír utánuk, pedig újkorukban mindegyik szép volt. Csakhogy ebben a világban egyre gyakrabban az emberekhez is hasonlóan viszonyulnak: használd és dobd el. Ennek a fajta modernitásnak persze van egy barbár, primitív változata is, például az építészetben, amit én csak hokedli-stílusnak nevezek. De itt azért széles a skála. Ami a fényűzést, a luxust illeti, számomra az eleve a kereszténységgel ellentétes alapállást jelenti. A képzőművész mást nem tehet, mint ennek az egész világnak fordítson hátat, lelkiismerete szerint tegye a dolgát.

Napjainkban a köztéri szobrászat élesen elválik a kiállítási termekben megjelenő szobrászattól. Ha visszatekintünk a kezdetek felé, az archaikus korok óta mindig volt valamiféle kettősség a szobrászatban, még ha teljesen más módon is, és persze nyilván más műfajokban is hasonló lehetett a helyzet. Ha például egy egyiptomi nagy mű előtt állunk, mint egy nagy úr előtt, csöndben kell lennünk és várni, hogy megszólítson. Különös borzongást érzünk. Értelmünkkel nem tudjuk felfogni és mégis fogva tart, mert nagy mű.

Ezek mellett a nagy művek mellett azonban ott van a hétköznapiokról szóló, a nép életéhez tartozó, nekik fontos, az életüket bemutató kisplasztikák sokasága. A magas művészetet aprópénzre váltó kis művecskék, de ezekben is érezni a nagy művek rokonságát, hatását. Tehát olyan kettőség ez, amely a skála két szélét jelenti, és ez volt jellemző évezredek át. A barokk korban is a pompázatos templomok fenséges orgonamuzsikával, aranyragyogású szobrokkal még őrizték a szakralitást és ennek szellemi kisugárzása alakította a kastélyok arculatát, a kialakuló polgárság egész formavilágát egészen a népművészet leg egyszerűbb tárgyáig mindent. A szék támlájától, a házak homlokzatán át az egyszerű pásztorfaragásokig megjelent a barokk kor szellemisége, persze csak mértékkel, ahogy illik, s hogy mi illik, azt a nép pontosan tudta. De aztán az újkorral megjelent az „Ész Istennője” és elkezdte kirángatni a művek alól a szakrális alapokat. Létrejött az új művészet, a polgárság művészete. A nagy szakrális művek helyére léptek a mai értelemben vett köztéri szobrok – melyeket olykor nagy szakmai bravúrral hoztak létre – és az ezzel a színvonallal lépést tartó kisplasztikák a salonokban. A szegény nép azonban már nem tudott mit kezdeni ezzel a művészettel, mert lelkületében távol állt tőle. A bravúros, virtuózkodó színvonallal úgysem bírt volna. Ha mégis vágyott rá, giccs formájában megkapta, például osztrák porcelánként. Ennek az új jelenségnek lényegéhez tartozik a hazugság. Mindennek ellenére a népművészet volt az – nagyjából a huszadik század elejéig –, amely a legtöbb tisztaságot volt képes megőrizni. A tárgyi kultúrában például a kelengyés ládák, szuszékok formájában és díszítésében a legtovább őrizték az egészen ősi, archaikus hagyományokat. Az új művészet tehát, mivel más fogódzója nem volt, elment a naturalizmus felé, vagyis tökéletes zsákutcába jutott.

F. I.: Milyen szemléletbeli változás terelte a polgári, az individuális különbségeket hangsúlyozó művészet felé a korábbi mesterek egységesen szakralitástól áthatott képzőművészetét?

R. T.: Valamikor régen a hagyományok világában az emberek nem csak ismerték a szimbólumok jelentését, hanem értették is azok teremtő erejét. „Kezdetben vala az Ige és az Ige vala az Istennél, és Isten vala az Ige.” Erre is utalnak János evangéliumának kezdősorai, melyek számomra a legmélyebb tartalmat jelentik, amit ember valaha is kimondhatott. A szavak maguk is szimbólumok tehát, melyekkel megidézünk dolgokat. Világunkat, melyet analógiák sora fűz egygé a szimbólumok által, igyekeztünk megérteni. Mai világunkban pedig azt hiszik, hogy a szimbólum csupán irodalmi fogalom. A népi kultúrában, ahol a szimbólumok jelentősége tovább élt, végül oda jutottunk, hogy ha megkérdezzük az alkotót, hogy az egyes motívumokat miért úgy festi vagy éppen vési egy kelengyés ládára, nagy eséllyel azt a választ kapjuk, hogy „Azért mert azt úgy kő” – és ez így teljesen rendben is van. A népi kultúra ezért népi kultúra. Valami hasonlót látok a vallásos hitben is. A próféták kora és a mi korunk mélységében

óriási a különbség. Talán nem is helyes mindkét korra ugyanazt a hitfogalmat használni. A próféták nem hittek, hanem láttak, és látni több mint hinni. Különös, hogy a vakon született emberek nem szeretik hallani, hogy ők nem látnak. Igenis látnak! Csak mi nem látjuk, amit ők, és ők nem látják, amit mi. Nem vagyok biztos benne, hogy a mi világunk valóságosabb.

F. I.: A vallásos giccsről már disszertációkat is lehet olvasni. A modern tömegkultúra terméke – mondják. Hogy vélekedik az egyházi giccsről? Szükséges rossz ez vagy minden lehetséges eszközzel tenni kell ellene?

R. T.: A vallásos giccs a mai egyház betegségtünete, de még inkább a kor betegségtünete. Jellemző, hogy manapság tömegkultúráról beszélünk, és nem népi kultúráról. Ha egy nép tömeggé válik, az már eleve katasztrofális betegségtünet. Amikor egy nép lelkiülete teljes egészében materiális, nincs lélek, csak egy rakás atom van, és ha problémák vannak, azt a tudomány majd megoldja. A sodródó kisembernek, aki ebben a világban még kétségbeesve szeretne valami biztos kapaszkodót, már csak ennyire futja. Én együttérző és megértő szeretettel sajnálom ezt a réteget. Nem a giccs ellen kell küzdeni, tehát nem a tárgyak ellen; azt hiába törnénk össze, hiába égetnénk el. A lelkekben kellene rendet tenni, csak hogy ez sokkal nagyobb feladat, és reménytelennek is tűnik sokszor, mert nem megy máról holnapra. A giccsnek is van több válfaja. Van, amikor már annyira buta, hogy kedves mosolyt vált ki, máskor meg már annyira cukormázos, édes, hogy az maga az ártatlanság. Vannak művészek, akik ezt gyűjtik. Salvador Dalí annak idején teátrálisan bejelentette, hogy felfedezte a művészet számára a giccset. Én megértem, a mi korunk ilyen. Mi se akarjuk szebbé hazudni.

F. I.: A vallásos giccs mellett kevesebb szó esik arról a szomorú jelenségről, amire talán összefoglalóan nemzeti giccsként lehetne hivatkozni. Több más művészeti ágból ismerünk példákat, de mindannyian látunk néha olyan köztéri szobrokat is, melyek előbb akarnak magyarok lenni, mint szépek, ízlésünket nem nevelik, és csak témájukban mutatnak fel valamit a magyarság kultúrájából, esztétikai értékük azonban vitatható. Az ilyen, néha bizony egészen ízléstelen szobrokon végignézve az lehet a benyomásunk, hogy a forma nem képes megjeleníteni azt a szellemet, amire a magyarság méltán lehet büszke, és inkább a művész hiúságáról árulkodnak. Lát esélyt egy egységesebb, fennköltebb nemzeti formakultúra kibontakozására?

R. T.: Az úgynevezett nemzeti giccs fájó pontja a kultúrának, amelynek az egyik eredője tragikus történelmünk, az ezeréves Magyarország szétdarabolása. Mindig vannak tehetségtelen, ostoba és műveletlen dilettánsok, akik saját képességeik határát nem látva vállalkoznak ilyen művek megvalósítására, amiben sokszor a sikervágy hajtja őket – még akkor is, ha a mű létrehozásához még az anyagi feltételek sem adóttak. De hiába, ha még van is jó akarat, mit ér mindez? Többnyire a megrendelők szellemi szintje is hasonló. Azért is fájó ez a jelenség, mert a mi történelmünk annyira gazdag és szép, szakadatlan szabadságküzd-

Teleki Pál szobra (2004) Balatonbogláron (Fotó: Bertha János).

meink által, hogy ennél jóval többet érdemelne. Sajnos azonban professzionális szobrászaink is nehezen boldogulnak ezzel a témával. Ezen azonban csak az segítene, ha az egész nemzetben lenne egy egységes és egészséges nemzettudat.

F. I.: Érezhető egy harmonikus egység a köztéri és az autonóm művészete között. Általában elmondható azonban, hogy az elmúlt három évtizedben több művész köztéri alkotásai és független munkái között sokszor olyan stiláris űr tátong, mintha különböző alkotók kezei alól kerültek volna ki. Manapság mennyire kockáztatja egy művész az egzisztenciáját, ha ellentartani igyekszik egészen konkrét megrendelői igényeknek?

R. T.: A köztéri szobrászatban mindig kettőn áll a vásár: megrendelőn és alkotón. Éppen ezért ez a műfaj tükrözi legjobban az adott kort. Az alkotó könnyen kényszerülhet bizonyos kompromisszumokra. Ilyenkor a kérdés az, hogy az milyen mértékű és milyen irányultságú kompromisszum. Ha ez nem jelent erkölcsi és lelkiismereti akadályt, akkor ebből szülehetnek jó művek. Ám ne felejtjük el azt sem, hogy a történelemben mekkora remekművek születtek megrendelésre, szigorú feltételek közepette. Csak a mai liberális korszellemből következik az alkotói szabadság legkisebb korlátozása elleni vehemens tiltakozás, ami nem is csoda az egymásnak feszülő ideológiák világában.

A köztéri szobrászattal szemben a galériák világát egy szabadabb, függetlenebb művészetet reprezentáló világnak gondolják sokan, ez azonban nem egészen így van. A kiállítás intézménye újkori találmány, ahol a mű kereskedelmi áruvá válik. A galériások válogatnak, ezzel az alkotókban nagyon erős stílusbeli megfelelési kényszert hozva létre. Ha egy-egy divatos irányzat eredőjét keressük, azt nem egyszer egy-egy galéria elvárásaira visszavezetve találhatjuk meg. Az alkotó persze válogathat, hogy neki megfelelő galériát találjon, és úgy érezheti, hogy ő teljesen szabad. De azt észreveszi, hogy a korszellemtől mennyire függ. Bárhogy is nézzük, a galériák világa az üzlet világa. És ahogy Jézus kiűzte a kufárokat a templomból, ugyanúgy ki kellene űzni a művészet világából a kalmárokat, hogy tiszta legyen a levegő. A pénz azonban egyformán kell a kalmároknak is, a művésznek is. Szerencsére, amikor önzetlen rokonlelkek, mecénások és tehetséges művészek találkoznak, mégiscsak születnek remekművek a mi korunkban is.

BICSKEI ZOLTÁN

HOL A MŰVÉSZET HELYE?

TERMÉSZETESEN AZ ÉLETBEN, életünk részeként – szólhat a lakonikus válasz. Valóban, de hol a valódi helye az életünkben, hiszen a Művészet félig nem evilági: kötelem az égi és az anyagi világ közt. Ember által jön létre, de ihletettsége és sugárzása nem földi eredetű. Egykoron az ember összes tevékenységét áthatotta, az égi sugallatot a földi létbe szőtte, az életet a szépséggel és harmóniával átszellemiesítve az ég felé emelte. Nem elkülönülten létrehozott kultúra volt, mint ma, hanem a létezés kultusza, művelése. Az élet szerves részeként éltünk vele – a szerves élet részeként éltünk vele. Széttartó korunkban a művészet az életről leváltan, tőle elkülönülve létezik, fokozódó elgyöngülésben. Ha a Művészet valódi helyét keressük, akkor látnunk kell a szerepének megfelelő örök és természetes helyét, valamint a széthullóban lévő életünk mai állapotának főbb jellemzőit. Másképp tovább nő a szakadék, késik a megújulás és a visszatérés a természetes állapotokhoz.

Mi a művészet és hol lenne a helye életünkben?

A Művészet (a művelés, a kultiválás) a Teremtés ember általi – ám isteni ihletésű – ismétlése, ezért a valódi Művészet a Teremtés rendjétől viselő. Nem árt ezt ismételni, mert süllyedő korunkban már a tegnap is elfelejtődik, és a silányság dicshimnusa minden nap hangosabb. A Művészet (kultusz) megvalósulása és minősége függ a mindenkori ember állapotától. Más szóval, égi eredetű ugyan, de a földi ember létrendjétől átítatott. Az isteni sugallat fogadása és újjászülése, az „ihletet” befogadó és a Teremtést ismétlő ember állapotát is tükrözi. Általunk megvalósított mélysége és magassága a mindenkori ember szellemi-lelki-testi állapotához kötött. Mint a Mindenségről egyre távolabb kerülő alkotók erőlködünk, érezni amint levegőért kapkodva segédizmokat használunk (Németh László kifejezése). A légszomjas, elbizonytalanodó, de a sorsával és szenvedésével őszinte művészet még Művészet ugyan, de az Égi Harmónia mellőzése nélkül, a mai művészet már jobbára csak a tántorgó, beteg emberről szól. Ezért inkább kortünet, mintsem időtlen szépségű, magasrendű alkotás. Kivételes, legnehezebb és legritkább dolog, hogy egy alkotásban a Mindenséget és benne a szenvedő, tépett, beteg ember teljes állapotát fölmutathassuk. Mert sérültként kell az épet láttatni és benne esendő magunkat, a megrendült embert. Az égi Harmónia tükrében a süllyedő embert. Korunk nehezebb, talán legnehezebb feladata az Égi Harmónia megidézése, holott enélkül minden féloldalas. A valóság is.

A Művészet (kultusz) megvalósulása, szerepe legnagyobb mértékben a földi élet létrendjének függvénye. Alkotó embernél és közösségnél egyaránt. A létrendet pedig szellemi állapotunk határozza meg. Anyagelvű korszakunk végének fokozódó szellemtelensége és elnehezülő emberisége okán létrend nincs, csak rendtelenség, ezért egyetlen emberi tevékenység sincs helyén. A ma létrejövő művészet sem. Már amennyiben még annak nevezhető, amit az égi csatornákra mind jobban süketülő emberiség mostanság létrehoz. A Teremtést komolyan vevő ember kötelme és ethosza meghatározó a művészet megvalósulásban. A szándék – egyre ritkuló – komolysága a fedezet egy ilyen ingtag emberiségben is. Mert kivételek minden korban, a legsötétebben is léteznek és lesznek, mondják a Védák, de amit ma élünk az döntő többségében a szétesettség, a torzság, a betegség hozománya. Növekvő bénultság okozta káosz. A művészet már régóta nem kultusz, nem kitéphetetlen lételem – kívül helyeztetett az életből. Ember és művészet ma nincs egységben. Amit tetéz a művészetet alkotó mai ember gyöngülő állapota is. A kivételek még jobban kiemelik az egyre romló általános helyzetet.

A művészet az utolsó beavató szertartás maradt az emberi világban. Amennyiben Művészet a Jó szertartása, annyiban az ál-művészet a Rossz. Egyik felemel, a másik lehúz. Egészebbé lehetünk vagy roncsoltabbakká általuk. Átszellemít vagy betegebbé tesz. Semleges hatás nincs. A valódi művészet hatását gyöngíti mai helye, pontosabban a helyéből kibillentett helyzete is. A művészet ma az élet szerves egységéből kiemelve, az élet folyamából elkülönítve, egy erre tervezett, szerkesztett ki-rakat rendszerben (múzeum, operaház, koncertterem, kultúrház, kiállító terem...) „működtetve” senyved, egyfajta mutogatósi formában sínylődik. Kultiválás helyett nézők lettünk, amire a többség tanácsstalansága és passzivitása a jellemző. A lelki-szellemi nyitottabbakra, érzékenyebbekre még így is hat, de tapasztalhatjuk, hogy egyre kevesebbnél, egyre erőtlenebbül. Az életről letépvé, vázába tett virágként él immár majd másfél évszázada a művészet. Lassú sorvadását, tépelődő-tántorgó vergődését, éltető nedvek hiányában való senyvedését mindenki érzi. Életünknek a művészet már nem szerves része. Nem állandó és nem elengedhetetlen. Hatása korlátozott időben s térben. Pont akkor van belőle kevesebb, amikor az elgyöngülő emberiségnek állandó, friss és erőteljes szellemi véráramlásra lenne szüksége. Ok s okozat egyszerre. Létmód-válság.

Az élet szervességéből kiszakítva, – helyén kívül – lehet-e még Művészet a művészet? Időnként és kivételesen még kitaszítottan is föl villan benne a Mindenség, de akkor is szűkülő és haloványabb szerepe lesz. Ami a mai művészet természetellenes állapotát mutatja és mindünk sorvadását fokozza. Élet és Művészet (kultusz, művelés) – normális esetben egymástól nem elválasztható. Nem lehet elégszer ismételni: a Művészet az egyik utolsó megmaradt beavatási lehetőség a mögöttes – fölöttes – világba, az Eredetbe, a Teremtés titkába. Befogadása nélkül az ember ön-képe és szerepe is megrendül, egész élete széthullik. Művész és közösség kettéhasadásának újkori állapotát Hamvas Béla

ekként járja körül: „A kollektív ember így szétszóródik a külső világban; az individuális a belső világban elmerül. [...] Nemcsak a szellemi, hanem a kollektív ember magatartása is irreális. [...] A kollektív neurózis az extraverzió, a külső eszközökben való botor hit; a szellemi neurózis az introverzió, a terméketlen önszemlélet. És az irreális magatartásból következik, hogy mind a két ember parazita. Egyik sem valódi termelő és művelő többé, legfeljebb munkás, vagy élvező.” (Hamvas Béla: *Művészet és társadalom*, 1946–48.) Hamvas a művész és közösség szakadékanak feloldását a Szent Közép emberében, a Seth-ben látta. Ezzel nem lehet vitatkozni. Miközben ma az abnormalitás az úr, az ember lelke mélyén – bármennyire is elfedve és elfeledve – mindig ott van a normalitás érzete, a Szent Közép rejtőzködő isteni tudása. Embert próbáló e feszülés, a le- húzó anyagelvű erők s az elgyöngült szellemi képességünk között, de e kálváriás küzdelem elnapolása láthatóan a bűn/örület/betegség (a Hagymány megnevezése) hármasként örvényébe rántja az embert. A Szent Közép képviselői a művészetben és az életben Hamvas óta még inkább megfogyatkoztak és elhalványultak, a társadalom közösségi nyomait alig lelnek. A hazugság díszletei, a hamisságok, a haszonelvű büvészkedés szinte mindent behálóz és elfed. Csupa ál-ság, felszínesség mindenben. De ahogy Hamvas mondaná a válság fokozódásával a megoldás erői számára tér nyílik. Valójában, a helyzet sötétedésével minden egyértelműbb lesz. A jövő válaszait számba kell venni. Amit akkor is meg kell tenni, ha a változás idejét még nem látni, és még akkor is ha teljes körű megvalósításukra a jelenben nincs lehetőség. Mint a Védákban áll: a megvalósíthatatlan szándékokat minden időben fenn kell tartani. Ha másként nem, mint szellemi magatartást, mint egyedi példát, mint éteri hullámot. Hogy egykoron lehívható legyen.

Milyen korban élünk?

Az önös észjárás hozta létre ezt a világunkat pusztító „civilizációt”. Először Istent „helyeztük ki” magunkból, amely képzet egyenes következménye, hogy az állati lét alá, a bestialitás sátáni világába süllyedtünk. Lépésről-lépésre minden valóban emberit, azaz isteni vonást elsorvasztottunk magunkban, és ezzel végső soron önmagunkat is „kihelyeztük” a létből. Művelés helyett kiraboltuk az anyaföldet és hagymázás elképzeléseink szerint idővel mindent beszippantott istentelen világunk. Egy ember-, végső soron Teremtés-ellenes létmódot kialakítva az ember fokozatosan lépésre széttroncsolta létének szövetét. Az isteni ölelő szív feledése és elfedése az emberben, nemcsak a világot, de magát az embert is kipörgette az tengelyéből. Vagyunk, de nem létezőnk.

A kinyilatkoztatás által tudható: minden a gondolattal és a megnyilvánuló akarattal kezdődött, kezdődik a Szellem világában. Az emberi teremtés ezt is-

métli. A Teremtés fényétől eltérve egy téves (bűnös) gondolat kép-zetével, imaginációjával kezdődött ez a mind elviselhetetlenebb mai civilizáció is, amely gondolat ma következményesen tompítja szellemünket, megüli lelkünket és testünk anyagába leszívódva szétmarja azt. Az embernek Isten elirigyelt trónja volt e gondolat s véle az embernek az Egészből való kivonása, Isten belőlünk való kihelyezése. Hübrisz. A Teremtőről és a Teremtésről való leválás képzetének eredménye lett a Mindenségtől való eltávolodás, következménye a szétesés és káosz világa. A Teremtés ellentéte. Egy adott pillanatban, a kihelyezés és a közvetettség állapota tárgyiasult. Megjelent a fogaskerék és ezzel az ember által fabrikált természetellenes jelenséggel, az ördögös mechanika lépett a szerveség helyére. A holt az élő helyére. A szögecses áttét az ölelés helyére. A Fekete Kor első fogaskerekéről van szó, de volt már ilyen, amiről tanúskodnak az igencsak elhallgatott több tízezer éves civilizációs nyomok régészeti leletei, különféle mechanikus gépi maradványok darabjai. Például a 40 000 éves lávából kivett, finom svájci óráéra emlékeztető gépi megmunkálású ősrégi fémrugó és fogaskerék is. Ennyi maradt a korábbi, a mechanikát használó civilizációkból. Tanulsága lélekébresztő lehetne, de mi félrefordítjuk tekintetünket. Persze a ciklikus civilizációkra sok más bizonyíték is van, de ez nem tárgya írásunknak. Tény, hogy felőlük nem tudva, félreismerjük az ember helyét és szerepét. Az ősi szellemies kultúrák tudása számolt mindezzel. A kínai császár az újabb kori fogaskereket azonnal betiltotta, figyelmeztetvén, hogy az a Birodalom pusztulását hozza. Több száz éves szellemies túlélést jelentett ez a bölcs döntés. Napjainkban dől el, mi maradt meg Kínában a Kelet szellemi Hagyományából.

A fogaskerék eluralkodása saját gyengeségünk és haszonelvű, beszűkült, féloldalas gondolkodásunk következménye. Ne feledjük az első „szellemi” fogaskereket az Egy-ségből (Istenből) önmagát kivonó ember hozta létre, felülírni szándékozván véle a Mindenség fenséges rendjét. De csak önmagunkat sikerült kivonni belőle. Ez a fél-eszűség szülte a mechanika uralmát is, amelybe bele-rokkant ember s világ. E különutas tévképzet helyreállítása is ugyanott – bévül – kell, hogy legelőbb megtörténjen. Minden más, egyre szaporodó külső világ-megváltás csak folyamatosan ront a helyzetünkön, akkor is, ha minden külső következmény elhárítása azonnali cselekvést kér. De az első lépést a természetes állapot helyrehozása felé a gondolatnak s akaratnak kell megtennie. A lelkiismeret érlelte kép-zetnek, imaginációnak. Nem kevesebb a feladat, mint a teljes, isteni Ember-kép visszaállítása és megvalósítása. A személyesség korában immár Sorsban megélve és magunkévá téve. Ezt a kálváriás utat járjuk most tudatlanul. Minél tudatosabban felvállaljuk, annál jobb válaszok szülehetnek. A megfordulás bármikor lehetséges, rajtunk áll. De belátó az emberiség? Költői a kérdés, hiszen a sok tízezer éves gépi maradványok leletei mutatják, az embert csak az embertől erősebb „valami” tudja kijózanítani és a rendet helyreállítani. Kozmikus pofonnak is mondhatnánk, de messzebb látunk, ha a Hagyomány szavaival

élünk: „A Teremtő Jó Isten a Harmóniában él, a Harmónia minduntalan helyreállításában munkálkodik.” „Nagy, süket és szent nyugalma / háborúnkat meg se hallja...” – vallja Babits Mihály.

A digitalizálás sem más, mint, új fogaskerék. A bestialitás korszakának megfelelő eszköz, és várhatóan az utolsó az életet leépítő közvetettség(ek) láncszemeiben. Hiszen a digitális virtualitásnak gyökere és alapja a nulla. A nulla nem létező haladvány, nem szám, azaz nem létező fogalom: a semmi nem létezik. Megfelelője és analógiája, a nem létező. Mintha lenne. Ál-létező. Ártó szám, mert kitalált, a valóságban nincs megfelelője. A nulla a szellemtelen ember alkotása, pusztá fikció. Örület. A szellemtelenség „száma”. A Teremtés nem ismeri. Fekete lyuk a Földön. A digitalizáció s véle a számítógép a nullához viszonyít mindent, a nulla ellentétét, a szakrális 1-et is. Lenulláz. Ördögi spekuláció. Perfidül láthatatlan. Megjelenése és elfogadása a bennünk lévő Roszszat példázza. Ahogy burjánzik, annál erősebb benne s általa a nulla – azaz a nemlét – kisugárzása. Lenullázza a világunkat, ezért a hübrisztől megbűvölt ember számára eltünteti a valóságot. Nem létező másolatával elfedi a valót. Végző soron a vele megbűvöltek is megszünteti a valóság számára. Először zsigereiben, majd érzékeiben, végül a lelkében és az elméjében is megsemmisíti használóját. Aki új istenként hisz ebben a gépi „elmében” (AI), és egy fekete doboz fogaskerekeinek kombinációt összetéveszti az élő elme szellemével az egyenes úton van az emberi szint alatt lévő világba. A rákosan ránk telepedő gépek túlélésének egyetlen módja nem azok mértékletesnek vélt használata – hiszen ami rossz az végső hatásában kis adagban is elválaszt, megbetegít és elpusztít –, hanem minden mechanikusság, a gondolati is (!) teljes elvetése és elkerülése. Nem véletlen nevezi a mechanizációt Hamvas Béla sátáninak. Valóban sátáni szerszám. Embernek maradni ma, csak a mechanizáció teljes elkerülésével lehetséges. Minden egyes gépi tevékenység használata egy emberi képesség leépülését és elvesztését jelenti. Azok a gyermekek, akik ezeken nőnek föl, fél-emberek már gyermekkorukban. A napjainkat teljesen átszövő gépek valójában megfosztanak a közvetlen tapasztalattól, az emberi észlelésünktől, kézművességünktől, a hozzá kapcsolódó agyi működéstől, testi-lelki-szellemi minőségünk mind nagyobb leépülését hozzák. Felőrölve minden élő viszonyulást, minden képességet, érzékenységet, tapasztalatot és gondolatot, előbb az érzékenység kopik meg, majd a megértés sérül, végére a tetterő apad el (itt tartunk ma). Legvégül pedig a pusztá életünket is bedarálja.

Ide vezetett az ókorvégi ember „ösbűne”, a Teremtéstől magát leválasztó, „független” ember gondolata, a belőle kinövő ön-járó – esztelen és szívtelen – létmódja.

A művészet helye a korszellem hatásában

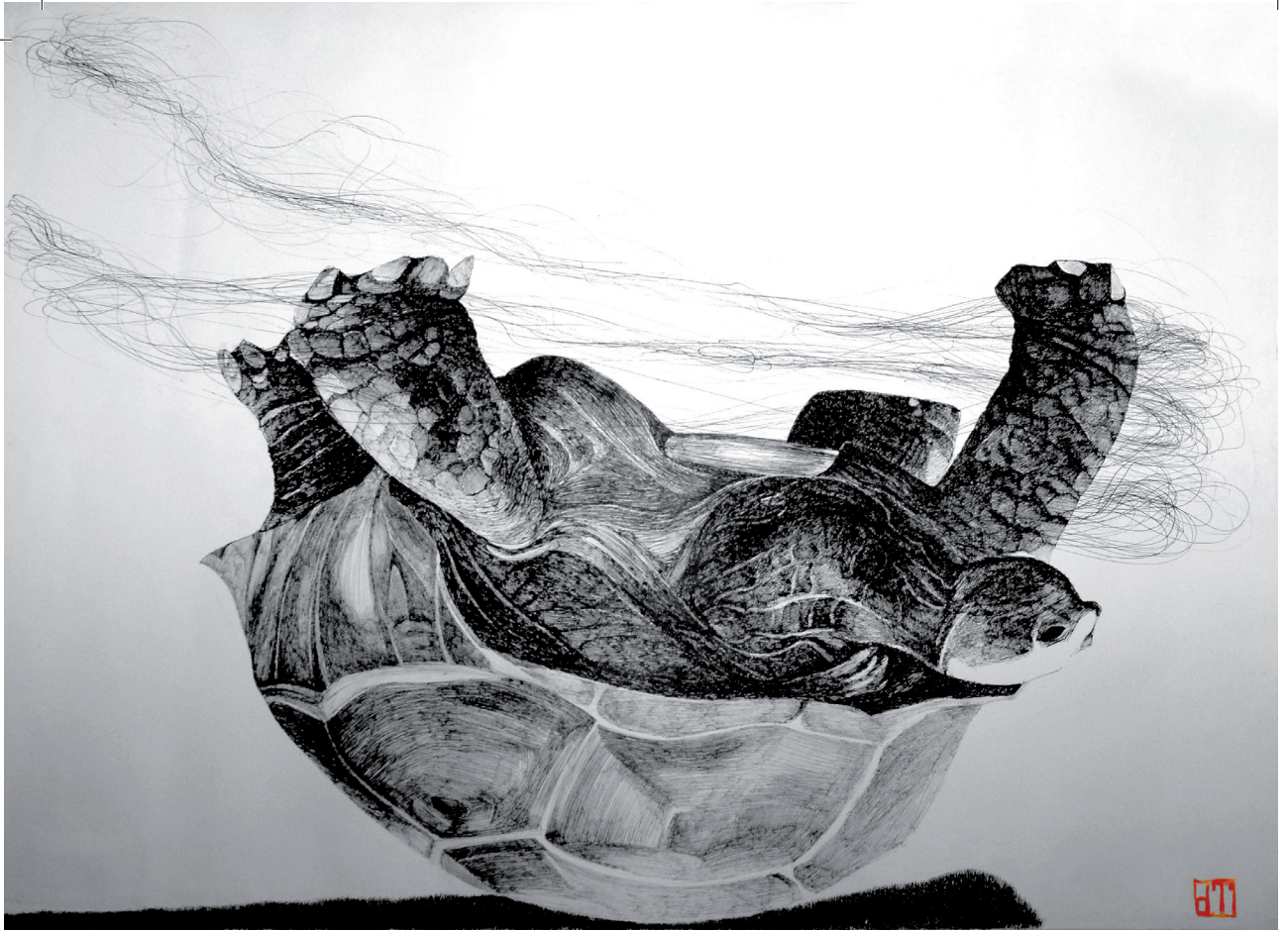
Miközben a valódi művészet nagy árapályát éli, a helyére betüremelő ál-művészet tobzódik. Minden művészet, mindent szabad, mindennek joga van! – büvészkedik a káoszból élő kufár. A pusztulás hiénái mindenütt. A Rossz teljes szabadságában tombol, a Jó a Rossz rabságában szenved. Persze, egyszerre több idő él, és miként még a múlt században is voltak fénysugarak az ókor előtti világ Aranykorából, ma is lelni ilyeneket. Ezekből tudhatjuk, hogy egykoron az élet minden tevékenységét áthatotta a művelés, és a közösség életbe szőtt fölemelő rítusai adták annak biztos alapját. Az élet kultivált, művelt volt minden elemében. Lét.

A betokozódó, elnehezülő ember által megnyilatkozó szellem is erőtlenebb, mint az évezredekkel előtti. Az élet sematizálódásával párhuzamosan, a művészet is fokozatosan levált az élet-művelés szövetéről. Lett belőle kiemelt tevékenység, úgymond külön világ. Az élet egyik, választható eseménye, mára másora. Mű –vészet.

A kettéválást fölgyorsította és nyilvánvalóvá tette az intézményrendszer kialakítása. Az újkor ipari méretűvé dagasztott mechanikája terjeszkedő hatalomtechnikát követelt. Amelyben a szellemellenes létmód megőrzése volt az irányadó. Valójában szellemi harc folyt és folyik mindmáig az anyagelvűség kisajátító totalitarizmusa érdekében. Az intézmények fogaskerék-mivolta gyorsított ütemben választotta le a nevelést, a művészetet az életről és gyártott belőlük szurrogátumot. Ettől még időnként a mai intézményben is lehet beavató élmény és megtörténhet az önátadás magasrendű rítusa, ha magasrendű szándék működteti. De egyre ritkábban és csak kegyelmi kivételként, hiszen a szándék más, a valódi szellemi ember kakukktojás e gépezetben. A kivételek éltették a művészetet és befogadóit az utóbbi pár évszázadban. Az intézmények szellemi befogadó lehetősége mára elhalóban, természetének és jellegének megfelelően szervilissé vált, a szürkéek irodaházává. Jezsuita kezdemény volt a Mestert felcserélni kézben tartott iskolákra, így minden intézmény az lett, aminek szánták: kiválasztó, ellenőrző szerv, hatalmi eszköz az ellenőrzött tudásra, a szellemtelen, pontosabban a rossz szellemű táplálékra. Az intézmény fogaskerék-természete eleve nem tűri a személy belső szabadságán, azaz a szíven alapuló működést. Egymást kizáró tartalmak, egymást kioltó formák. Ennek belátása az első lépés. Eljött az idő, hogy a szellemisség formái és az intézményrendszerek végérvényesen különváljanak. A hivatását felelősen élő ember tudni fogja a dolgát: alkalmazkodni, de nem a hatalom és érdek, hanem az örök tartalmak érdekében. Az alkalmazkodás egyelőre, döntő többségben, a mai álságos helyzet, a Rossz, a Hamis és a Csúf elfogadását jelenti, ami valójában a szellem elárulása. Holott alkalmazkodni pont ennek ellenében, a teljes valóság, a Jó, az Igaz és a Szép megőrzése érdekében kell, ami az adott hamis keretektől való kilépést jelenti

és a szerves létformák újjászületését kéri. Nemcsak a művelés/művészet területén, hanem az összes hivatásnál. Ha kell egy ideig – úgy, mint koronként volt – bujdosva és betyár módon. A lényeg a teljes leválás a hamis életmódról és a szerves léten alapuló régi-új formák helyreállítása.

A művészet helyének ma a kirakatokat tartjuk. A beleszületettek már természetesnek tartják a csupán bő száz éve létező, az életről lemetszett művészetet bemutató és áruló kirakatokat: a koncert-termet, a kiállító-termet, a múzeum-termeget, a kultúrház-termeget, az egész fiókos intézményrendszert. A művészet raktárakba került. Talán a még csendes elvonulást jelentő és ekként elmélyedésével jó hatású könyvet és könyvtárakat is idesorolhatjuk, mert a személyes éneket és mesélést, illetve bölcseleti beszélgetések tanító beavatását azok sem pótolhatják. A lét egységéből való kiválás, s véle párhuzamosan a szellemmel szembenálló anyagelvű erők (pénz, hatalmi akarat...) hatása és növekvő kisajátító hatalma fokozatosan elapasztotta a kultuszok oly érzékeny hajszáleit. Ma már a legritkább csoda, ha a különváló és különutas intézményekben beavató mélységű élményben részesülünk. Már a bensőségesség is ritka eset. Jól mutatja ezt az ízléstelenség elharapózása, hiszen az ízlés, az isteni minőség rejtélyes „mérőónja”, csak az arra hivatott, erre született, hiteles személyek által működtethető. Ritka kegyelem. Az intézmény viszont ennek ellenkezőjére alakult. Ellenőrzött világra, a lélek irányítására, azaz tompítására, ami a folyamatos lecsúszásban is tetten érhető. Száz évvel ezelőtt még nélkülözhetetlen volt a Mester jelenléte egy-egy intézményben, személyének minősége hitelesítette az intézményt. Kellott a fölépítményhez. Mindaddig, amíg az emberek el nem fogadták az apparátusi formát. Az apparátus kiépült és a Mester helyére az apparatcsik került. Mára, az intézmények által megvalósult a szellemi hatás feletti teljes uralom. Nemcsak a művészetben, hanem minden hivatásnál. Egy intézményt ma nem a személyiség, hanem a létrehozó „börzójének” nagysága, ereje, végső soron a pénzhatalma „hitelesít”. Toscanini, mintegy 80 éve, még 3 hónapot próbálhatott zenekarával egy-egy új koncertre készülődve. Ma a legjobbaknak kikiáltott karmestereknek legfeljebb 3 nap jár. Ezért mondta oly keserűen Ligeti György zeneszerző, hogy a mai zeneélet a repülőket menetrendjéről szól. Intézményes keretek közt ma egyedül a pénz dirigál, a szellem akadályát sikerült semlegesíteni. Éppen ezért örömmel föl is kiálthatnánk: El innen! Oda, ahol a szív működtet. Ezt kéri a mindenkori idő, korunk s a jövő is. Mindaz, aminek ma hiányát szenvedjük, itt van karnyújtásnyira. Itt a szabadság a porondon kívül! Vár az élet! A közvetlen és élő, a hétköznapi és megszentelt egyszerre. A szellem elengedhetetlen szabadságának mindenkori helye. Ismét áthathatja az életet a kultusz, a művészet beavató, éltető ereje által. Hozzánk nőhet. Visszatérés a bensőségesség, családi és kis csoportok baráti aurájához, a közvetlen léthez. Egy kerti diófa hús árnya alatt, a folyóparton a víz tükrén csillanó naplemente mentén, virágszedéskor, kenyérsütéskor, szüreteléskor, névnap koccintáskor,

Dobó Tihamér tusrajza (Magyarkanizsa).

házaaton... Noha szinte mindenki szenved az adott torz helyzetből, a művészet területén e téren miért csak oly ritka és csökevényes példákat látni? Mert a megfordulás egyet jelent az adott keretből való kilépéssel. Ami azt jelenti, hogy nincs többé kirakat, dicsfény, népszerűség és pénz sem a művész számára. A többség ezt a lemondást nem vállalja. Hiszen másból kellene élni, nem a művészetből és ami a legnehezebb: kettős életet kell vállalni a (szellemi érdekében való) lemondás jegyében. (Kodály: „Aki a művészetéből él meg, az előbb-utóbb elveszíti azt.”) Tény, hogy a művészetre szánt időt meg kell osztani a kenyérkeresettel, és ekkor a művészet kihordása kisebb csorbát szenved. Ha nehezebb is, netán lehetetlen ilyenkor az egyensúlyt megtalálni, az hosszútávon éppen a művészet érlelését szolgálja, a súlyát növeli. Lehet, hogy jelenleg is van jó példa minderre, de az a láthatáron túl lehet, mert távol van a kereskedés és a reklám világától. És mi nehezen látunk tovább az elénk tolt kirakatoktól.

Azzal az áldozatos megfordulással, hogy nem a művészet a kenyérkereset bázisa, a pénz világa leválik a hivatásról. Ismét tisztán szellemi alapon lehet művelni, a szív bázisáról, istenien. Alkotója, szülője is így tudhat e művelet közben megtisztulni és följebb emelkedni. A művészet/kultusz/művelés minden kor-

ban alázaton és lemondáson alapult, csak a Teljességgel lélegezve tudhatott Művészet lenni. Erőfeszítést, lemondások sorát, névtelenséget, a társadalmi megbecsülés elengedését... kéri e sötét kor a mai művésztől a virradat előtt. Böjtös létezés egy újabb tisztulás előtt. Lemondásban és alázatban fogan a kiáradó szeretet, amely a Mindeneket szüli. A viszonylagosság, a felcserélhetőség kereskedelmi (világi/hatalmi) kufárgondolkodása kiüzi a személyiséget, a szívlényt az intézményrendszerből. Minden hivatásnál, nemcsak a művésziéknél. Ezért mindennek új helyet kell találni, nemcsak a művészetnek. Semmi külsődlegeség. Távol a kirakatok, intézmények holt raktárrendszereitől ismét otthonosan lehetne létezni a művészetekkel. Kertben, a gyümölcsösben, keresztelőkor, temetéskor, munka közben és munka után, tábortúznél és folyóparton, naplementében és hársvirágzásban, családban és kisközösségben. Kerülni a mélységet és magasságot legyaluló mennyiséget, a sokat. Nem számolni. Élni. A fölöttesre, a mélységre, a mögöttesre, az áthatóra, a Teremtőre hangolódni.

*

A feladat tehát most sem más „a Közép [...] embere tovább vezette a föld szolid háztartását, művelte a földet, vetett, aratott, betakarított, készítette a cipőt, szőtt, esetleg még verset is írt [...] Mint az igazság. Józan és mindennapi. Ez benne a nagyszerű és mély. Megrendítően szenzációtlan. Nincs benne semmi ravasz és burkolt önkultusz, énimádat, körmönfont igazolás és tekervényes kritika...” (Hamvas Béla: *Művészet és társadalom*, 1946–48.) Érthető, hogy a megújulás alapjaihoz csak a nullát megelőző világban kereshetünk példát, gyökérzetet. Megoldást a szerves létezésből meríthetünk. Az Örökből fölmutatott Hagyományból. Ennek kell „mai ruhát” (Bartók kifejezése) újjászülni. Kilépni a mennyiségek diktátumából, ki a másolatok fallá dagadt zárkájából, ki a kényelem börtönéből, a közvetettség halálos labirintusából. Csak közvetlenül (directe), egyszerűen, egyszeri módon, minden képességet a helyén alkalmazva, ahová való, normálisan... – könnyű sorolni, még nehezebb megtenni. Mindenek felülvizsgálatát kéri a lélegzetünket is befolyásoló művilág meghaladása. Folyamatos éberséget, állandó jelenlétet minden pillanatban. Máskülönben az lesz, amit Szabados György Szertartászenéjében énekelt Kobzos Kiss Tamás: „kicserélik szemeinket a szerződéseinkben!”

Folyik a nagy rostálás, elválik minden. A jó is a rossztól. Minden aprónak látszó tettünk végzetes, nagy erőket indíthat el. Nem mindegy mit. A teljesebb éberség a túlélés feltétele, a teljes elalélés a halál kapuja. Embernek maradni csak az ember felettivel együtt lehetséges. Ezt érleli, mert erről szól egyre világosabban, végletes korunk, a minden emberit és istenit legyaluló Fekete Kor.

Minden jel szerint végső állomása ez a fogaskerék-mentalitásnak. Az élet másolatának kora a miénk, ahol valódi helyett csupa pótlékkal élünk. Ami (a Teremtő rejtélyes életerejére híján) olyan-mintha. A kópia kópiáját halmozzuk,

amely a természeténél fogva egyre erőtlenebb, gyengébb, szétesőbb. Szeméthalmaz. Beértük a valóság árnyával, látszatával. Mint szokás mondani, az élet csak megtörténik velünk, de nem létezünk. Az ájult, árnyként vegetáló tömeg-ember hatása a követendő, ragadós és lehúzó példa. Egyértelmű szellemi-lelki-testi leépülést, vissza-fejlődést mutat korunk. A sokaság szeretné az életet megúszni, inkább langyos másolatként lefokozottan leledzve, mintsem az élet fájó-gyönyörű hőfokát elviselni. („A langyosokat kiköpi az Isten.”) Azt mondják a bölcsek, hogy a sokaságnak már nincs egész lelke, érezhetően az eredendő Ember halovány másolata. A másolat rezgése mindig mechanikus, hőfoka nincs, azaz nem élő. Anyatej helyett műtápszert kap a csecsemő, a szívdobogást hordozó meleg anyamell ellenében a hideg kanál fémes ízt szenvedheti. Kevés és erőtlen a megnyilatkozó szellem. Újjászületéshez megtisztult ember, természetes életrend szükséges. A régi-új képzete. Megfordulni szellemben-lélekben-testben, teljesen kilépni a gépi világ megsemmisítő csinálmányaiból, ráhangolódni és visszaigazodni a természet világához, a közvetlen lélekhez, a teremtő kézműves-séghez. A gép lefokozta a teremtő erőket. Látható mai tárgyainkon mennyire élettelenek, hidegek, csúnyák: a gép érzéketlen, sematikus érintését hordozzák. Mű-világ, mű-anyag, holt világ.

Minden pillanatban meg lehet fordulni, de ahhoz a beavatás villámsújtásos érintése szükséges. A szív ereje. A személyes érintettség. Művészetben, művelésben mindenhol. És Mesterek által. A Védák szerint a bestialitásba, örületbe és halálos betegségekbe vesző Fekete Kor végén is lesznek kivételek, születnek ép és teljes emberek. Akik fölismerik, hozzájuk hasonulnak.

NAC SINÁK GERGELY ANDRÁS

DUINÓI DELFINEK

I.

HÁROM DELFINT láttam Duinóban.

Talán most van itt az ideje, hogy megírjam őket, amikor a nyár színei már jórészt kifakultak bennem és körülöttem. Innen, az ősz távolából nézvést mintha jobban is látszanának: kevesebb a szín, élesebbek a körvonalak, a tiszta, kristályos reggeleken alakjuk pontosabban rajzolódik ki bennem, és lassanként azt is sejtem már, mi közük van Duinóhoz és énhozzám. Hogy miért épp ők jutnak eszembe az egy évvel ezelőtti utazásról. Az ősz a távolság évszaka, a nyár a távlatoké; ősszel érti meg az ember mindazt, amit nyáron egyszerűen csak átél.

Két delfin kőből volt kifaragva, és egy padot tartottak a repkénnyel benőtt lépcsősor alatt. A harmadik a tengeren bukkant fel, másnap. Hátának sötét íve meg-megbontotta a sápadtan csillogó víztükröt, ahogy egy kalligráfia első vonala bontja meg egy papírlap ürességét. Mondhatnám, hogy együtt úsztunk, de ez túlzás: én a part mentén, az Öregkastély sziklája alatt, ő kint a nyílt vízben. Alighanem a folyótorkolatnál nyüzsgő halak csalogatták a lagúnák közelébe. Egészen a szirt mellett úsztam, bámultam a magasban kirajzolódó falak, ívek, tornyok időrágta sziluettjét. Rablóvár lehetett valamikor, tűnődtem, parti haramiák fészke, akik rangot érő vagyont kalózkodtak össze leshelyükről. Ma sirályok lakják és szelek. A tenger széles, lusta hullámokat lélegzett, szinte hangtalanul simogatta a meredek kőfalat, melyen az éles kagylóhéjak és nyálkás moszatok miatt képtelenség volt megkapaszkodni. Felfeküdtem hát a vízre, hagytam, hadd ringasson (még ha kevesebb eleganciával is, mint arrébb az egykedvű sirályokat), és azt mondtam magamnak: ezek szerint, Duino csakugyan létezik. Nem csupán vastag betűkkel szedett cím a könyvek lapjain, irodalomtörténeti adalék, lexikon-szócikk, hanem valóság. Minden kétséget kizáróan, kézzelfoghatóan, sőt körbeúszhatóan *van*. Ez itt fölöttem a Castello Vecchio, olvastam róla estelente. Rilke úgy tudta, Dante is lakott itt valamikor; mögötte, a következő kiszögellésen az „igazi” duinói kastély tömbje, azon túl pedig csipkézett sziklaperemen, babérligetek közt gyalogút kanyarog, amelyet manapság Rilke-ösvénynek neveznek.

Duino tehát valóság, és mi éppen az imént jártuk be kastélyának látogatók számára is szabadon báméskodható termeit. Vitrinekben a családtörténet közszemlére tehető, elegánsan fakuló emlékei, a fényképeken mindenki fess és bizakodó, frissen vasalt pillanatok tárlata, közöttük tekintélyes iratok, patinás oklevelek. Nem világos, hogy a két tárlónyi, csip-csup antikvitást vajon a helyi

A duinói Öregkastély (Wikimedia Commons).

föld termette, vagy gyűjtőutak hozadéka. Női szatírfej, arcán széles márvány-mosoly: a testetlen fő bizarr gyöngédséggel pihen egy achátzöld díspárnán, a vánkos nélkül alighanem elbűvölő volna, így hátborzongató. Az emeleten csinos bidermeier szekrénykékből mindenféle kastélytartozék, a rigótojás-vékony porcellán-csészéktől a megkövült felhőként sorakozó achátokig. Metszett tintásüvegekben beszáradt tintafoltok. Ki használhatta őket utoljára, és milyen szavakat írt le vajon? Kéretlen jótanácsokat egy távollévő sarjnak, óva intve a túlzott költekezéstől és a csélcsep párizsi, berlini, római vagy prágai lányoktól? (Az itteni sarjak előtt bármelyik lehetőség nyitva állt.) Kimutatás, szerződés alá bosszúsan odafirkantott szignót? Vagy egy utolsó, Rilkének címzett levelet, amely felbontatlanul érkezett vissza Svájcból? És persze több tárlónyi szemelvény is van itt az irodalmilag lélegzetelállító levelezésből: Kassner, Hofmannsthal, Rilke kézírása az üveg mögött. Az egyik szalonban, mintegy mellékesen, a kislámpa fölött két eredeti Piranesi-nyomat lóg, a látomásos Carceri-sorozatból. Sohase láttam még eredeti Piranesiket, itt meg csak úgy lógnak, mellékesen. Odébb egy elegáns, barna zongora a nyitott ablakon át Velence felé irányozva, mint valami bárka; ezen komponálta Liszt a *La Perlát*, akkori házigazdája versére bók- vagy köszönetképpen. Hogy melyik volt inkább, ahhoz tudni kellene

vendég és vendéglátója életkorát. Szintek és századok közt lépcsők vezetnek át: a könyvtárszoba elvárhatóan impozáns, masszív polcai; az udvar sarkában szerény házikápolna, falán manierista Megváltó görnyed a kereszt alatt; az öregtorony tetejéről párás időben is Aquilea tornyaira látni. A kétszárnyú ajtókkal összenyíló szobákon könnyű szél jár keresztül-kasul, meglebbentve a függönyöket; a padlón napfény-négyzetek sora fénylik. Az étkező terebélyes asztalán porcelánok, valahogy ravatali rendben, egy száz év előtti reggeli beváltatlan ígéretként. És ez még csak az alsó két szint. A felsőbb emeleteket Carlo Alessandro della Torre e Tasso herceg lakosztályai foglalják el, aki állítólag huzamosan a kastélyában tartózkodik, és mindmáig Duino jog szerinti ura.

Miután visszausztam a mólóhoz, kifeküdtem egy kőre, szárítkozni. Akkor hangzott fel az elragadtatott kiáltás, ami az európai nyelvek legtöbbször alighanem tolmács nélkül is érthető. Nem kellett sokáig fürkésznem a tengert: a delfin újra meg újra felbukkant, az emberek a vizet lesték, izgatottan pásztázták tekintetükkel, és éljeneztek, valahányszor csak egy villanásra megpillantották. Mintha vártak volna valamit ettől a látványtól; mintha valamiféle hírnök lett volna a delfin, felbukkánya-eltűnése pedig rejtjelezett üzenet. Honnan hoz hírt vajon, és miről?

*

A nemesi családfák ágbogait szakértelemmel bogarászók, a leszármazás avatott kórboncnokai bizonyára kedvüket lelnék a Torre e Tasso-dinasztia névelágazásait böngészve. Engem, aki fölmenőimről jóformán semmit sem tudok, és akiknek sorsáról e legnagyobbon túl – hogy ugyanis éltek – semmi érdemleges nem állítható, a genezis szeszélyei hidegen hagynak, nincs idegrendszerem az ilyesmihez. Egy futó pillantást azért vetek a tablóra: a családban, évszázados hajszálereken át cirkulálhatott valami a paranoid udvari költőfejedelem, Torquato Tasso irodalmi vénájából, talán ezért rokonszenveztek annyira az írókkal, és írtak maguk is hébe-hóba. Látnivaló továbbá, hogy házasság révén az előbb behívott, utóbb száműzött görög királyi családhoz is közük van, de ennél tovább igazán nem jutottam. Még az sem tűnt fel mindjárt, hogy a *Torre e Tasso*, valamint a Rilke-levelekből untilig ismerős *Thurn und Taxis* ugyanannak a névnek olasz, illetve németesített változata. Esetleg fordítva. Nemzetközi nemeség mindenestre, vontam vállat és következtetést, innen nézvést olasz, onnan nézvést német, egyszóval ízig-vérig Habsburg-maradvány. Sikerült kibogozni továbbá – igaz, már csak utólag –, hogy a kiterjedt család duinói leágazása a Csehországban pár száz évre letelepült Thurn und Taxis-ok Itáliába visszaszármazott eredője – alkalmasint e körútnak köszönhetően találhattak egymásra a szintén prágai nevelődésű, de hasonlóképp a Monarchia szülöttének mondható Rilkével, vándor a vándorlóval. Érdeklődésem ezen a ponton ellankadt, majd kihuny. A kétségtelenül impozáns családfa ágain fityegő nevek amúgy is megkoptak kissé, és én csak azt a Marie von Thurn und Taxis bárónőt kerestem,

akivel Rilke sűrű korrespondenciát bonyolított. A báróné – leánykori nevén: Marie Elisabeth Karoline zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst – a költőt Serafícónak becézte, ezzel is kinyilvánítva, hogy nem igazán számítja emberi lénynek. Rilke aztán, hiúságból vagy opportunizmusból-e, rendre így szignálta a bárónénak az Európa különböző sarkaiból Európa átellenes sarkaiba küldözgetett leveleket, mintegy emlékeztetvén őt a kettejük közt fennálló bizalmas, ám szigorúan lelki-szellemi viszonyra. A pontosan húszévnnyi korkülönbségtől alighanem egyikük sem óhajtott eltekinteni.

*

A delfines padon sokáig üldögéltem. Ügyszólván ez a díszkert egyetlen védett zuga, nem messze a szökőkutat virágzó, jókora medencétől. Diszkrét kőasztal áll előtte, kisebb és barátságosabb, mint az a kastély túloldalán hivalkodó, elkerített márványmonstrum, amelyhez Rilke költői tevékenységét kapcsolja egy felirat, érzésem szerint merőben ötletszerűen. A kastélyt az első világháború alaposan megtépázta, Rilkéről pedig közismert, hogy előszeretettel írt álló helyzetben – ki tudhatja már, itt-tartózkodása alatt vajon hol dolgozott és miféle pozitúrában. (Leveleiből tudható, hogy egy helyi asztalosmesterrel csináltatott magának írópultot.) Írni persze sokféleképpen és sokféle helyen lehet – mint ahogy más helyeken viszont képtelenség egyetlen épkezláb mondatot is összehozni –, lehet évszakhoz és napszakhoz igazodva, árnyékot vagy napfényt keresve, de az a tengerre néző asztal, ami leginkább olyan, mint egy ravatal, alig hiszem, hogy írásra termett. Rilke helyében inkább ezt a zugot választottam volna a kert sarkában, mintsem a huzatos teraszt; én legalábbis szívesen írnék állhatatos kódelfineken üldögélve, hátam a vadszőlős falnak vetve, hallgatva a szökőkút locsogását, azt a diszkrét hangot, ami már nem beszéd, de még nem is egészen zene.

*

Feltűnt, hogy a padot hordozó duinói delfinek hasonló testtartásban kövültek meg, mint a *festina lente*-emlémán, amelyet Aldus Manutius, az itáliai nyomdászok atyamestere, a zsebkönyvek kiötlője választott kiadványai számára. Merő véletlen lehet. A császárok hajdani jelmondatából Cosimo de' Medici nagyvonalú közvetítésével a nyomdászok jelszava lett: csakhogy míg az előbbieket a csapatok mozgatására értették, és a hadi sikerek arkánumát foglalták össze a „siess komótosan” (avagy „törj előre megfontoltan”) maximában, az utóbbiak inkább az olvasás titkát sejtették benne. És talán az írását is. A mondathoz tartozó embléma rendszerint horgonyra fonódó delfint ábrázol. A képre Erasmus hívta fel Manutius figyelmét egy római ezüstpénz hátoldalán. A delfin lefelé úszva tekergőzik a vasmacska körül. Súly és játékosság. Mind a kettő a mélybe tart, de míg az egyik tehetetlenül, a másik saját erejéből. Vajon mit akar közölni

az ábra? Hogy egy könyvet fellapozva a sorok tengerében csak lassan érdemes vagy lehetséges alámerülni? Hogy egy delfin könnyedségével kell elindulni a mélység felé vezető úton? A horgony, súlyánál fogva nyílegyenesen és tehetetlenül süllyed; a delfin céltudatosan, de kerülőutakon ér el az aljzatig. Melyikük a *festina*, melyik a *lente*? Melyik fékezi a másikat: melyikük a közlendő, melyik a forma? A pad figurái a Manutius-féle emblémára emlékeztetnek. Így kellene írni.

Az eltalált stílus: a kő súlyának és a delfin könnyedségének ötvözete.

*

A duinói kastély határvonalon épült: az utolsó szirten, amely a tenger fölé emelkedik mielőtt a part, amely Trieszttől idáig meredeken tört ki a vízből, megszelídülve adná át magát az álmodó lagúna-világnak. Ez a *Carso*, a Karszt pereme: rejtett tárnáiban folyók zúgnak, barlangcsarnokról-barlangcsarnokra, és római oltárok romjait rejtik a ligetek. Határvonalon áll a kastély: észak szórt-fátyolos fényei és dél vakító szikláik között. Itt az a híres ösvény, amelyen Rilke járt, mikor a Hangot meghallotta; azt a hangot, amely közölte vele – hogy ne mondjam: kinyilatkoztatta neki – a *Duinói Elégiák* kezdősorait. Az ösvény dél felé visz, végig a sziklaperemen. Odafentről a tekintet végigsöpör a Trieszti-öböl széles karimáján: Miramare hófehér tornyaitól és teraszaitól a trieszti kikötő portáldaruin át Piran apró, tarka kikötővárosáig. Onnan délre kezdődik Isztria. Jobb kéz felől az Isonzó torkolatát, és mögötte az Alpokat látni, amelynek csúcsai telente fehéren torlódnak az acélkék égboltra, mint a megkövült fellegek – most, mintha ott sem volnának, elfüggönyözi őket a nyár.

Z. egy sziklán üldögél az ösvény egyik kiszögellésén, és a színeket keresi, Duino színeit. Egy magához képest jókora papírra hevenyészi fel a sziklaszirtet, a sziklaszirt fegyelmesebb folytatásaként a falakat, a tengert pettyező vitorlásokat. Aztán az egész színekké mossa szét, mert neki a világból leginkább a színek számítanak, a formák kevésbé, nem lerajzolni akarja Duinót, hanem felszabadítani. Az árnyékokkal nem különösebben törődik, neki a látvány mindig a szivárvány öntőformája, a valóság afféle kaleidoszkóp. Magára is hagyom, nem szereti, ha nézik, amíg rajzol – én sem szeretem, ha figyelik, míg a jegyzetfüzettel piszmozogok. Kószálok tovább a babérfák alatt, fel-felkapaszkodva a kiugró szirtekre. A kastély többszörös határon épült: észak és dél, tenger és torkolat között; ezen kívül pedig fent és lent között is, az utolsó kőszálok egyikén. Később megtudom majd, hogy amit elhelyezkedése miatt rablóvárnak hittem, a kisebbik kiszögellésre települt Castello Vecchio, valójában az aquileiai püspökök birtoka volt: falai között helyőrség tanyázott, óvni északot a déltől, a várost a tengertől, afféle határórként. Ironikus, hogy Aquileát az észak felől rárontó barbárok dúlták szét és rombolták porig. És hogy ebből a dúlásból születhetett meg Velence.

A horizont felé lebeg a nap: ilyenkor beérnek, teljesülnek a színek. A két vakság: a nappal ragyogása és az éjszakák világtalansága között, a leplezetlen-

ségből a rejtettség felé tartó útjukon a dolgok néhány percre megélnkülnek, a bennük alvó árnyalatok fellobognak. Most közel engedik magukhoz a tekintetet, megbarátkoznak a szemmel. Azután a nap is feloldódik a lagúnák sűrű párájában, és csak az égbolt gyöngyházfényében, mint valami kopott tükörben látni viszont az imént még konkrét formákhoz tapadó színeket, de már testetlenül, mintegy búcsúzásképpen. A határok, akárhány határról legyen is szó, elmosódnak.

II.

Rilke levelezését olvasni zavarba ejtő élmény. Duinóból írott leveleiben is, akárcsak a többiben, egymásra rétegződik érzékeny számvetés, költői belátás, ihletett leírás, valamint fecsegés, néha kimondott nyafogás. A szintek között, akár a lépcsők, pontosan kimért szavak vezetnek át. Rilke kötelességszerűen levelezett, halogatva, de fegyelmezetten, egy-egy jól megtalált fordulatot nem habozott többeknél is alkalmazni, de hát érthető – félig-meddig ebből élt. Az ismeretségek gondos ápolásából ugyanis, ezért patikamérlegen porciózta a belső rezdüléseiről adagolt számadást: kinek többet, kinek kevesebbet aszerint, hogy az illető mennyire számított messi égitestnek a számára, távol vagy közel keringett az ő életpályájához képest, vagy alkalomadtán keresztezte azt. És persze attól függően, akart-e tőlük valamit. Férfiakkal jobbára tartózkodóan osztotta meg lelkiállapotait, nőknek inkább kitárulkozott – bár ritkán feledkezve meg bizonyos elvárt poétikus hangütésről –, de tartósan talán senki másnak sem annyira, mint egykori (mindenkori?) szerelmének, Lou Andreas-Saloménak: ennek a különös, öntörvényű teremtésnek, aki bizonyos tekintetben jóval maskulinabb szellem volt azoknál, akiknek ihlető múzsája lett: Nietzsche-nél, Rilke-nél, Paul Rée-nél.

„Lou kedves” – írja Rilke Duinóból háromhavi ott-tartózkodás után, 1912. január 10-én – *„ha lehetséges, úgy előreláthatólag tavaszig maradnék itt, noha sem a házi környezet, sem az éghajlat nincs kedvemre igazán; a bóra és sirokkó között váltakozó léghuzatok nem tesznek jót idegrendszeremnek, és kimerít, hogy hol az egyikbe, hol a másikba kell belekóstolnom. De ha egyenként összeszámolom ennek a menedékhelynek összes előnyét, mégis valami nagy számot kapok, és boldognak kell tartanom magam, hogy rendelkezem vele. Jelenlegi állapotomban nehezen viselnék bármi más helyet a földön; egyet azonban meg kell adni: nem mindenütt tudnék léthelyzetemnek olyan alaposan a végére járni, mint itt Duinóban. Csak azt fáj-lalom, hogy itt semmiféle ellensúllyal nem szolgál a természet, sőt még a tenger is növeli közömbösségemet; mintha ez az ostoba osztrák többnyelvűség még a tájat is megrabolná némely egyértelmű kifejezésétől. Alig bírom szavakba foglalni, mennyire undorodom mindentől, ami osztrák. Nápolyba vágyom, vagy szeretnék órák*

*hosszat gyalogolni az erdőn, a hóban, s utána Veled együtt elkortyolni egy csésze pompás kávé. De bizonyára így van ez rendjén, így van rendjén...*¹

Duinóból, a kastély teraszáról Nápolyba vágyik. Vagy a hóba. Talán mindegy is, de vágni muszáj. Összevetésképpen: André Gide-nek egy hónappal azelőtt keltezett levelében jóval szikárabban fogalmazza meg nagyjából ugyanezt:

„Taxis herceg baráti jóindulatának hála, egy darabig lakhatom itt, ebben az ősi, rideg kastélyban, mely maga is kemény, mint a sziklaszál, szigorú menedékhely, de mégis megfelel igényeimnek, s remélem, szívemet ismét arra a tengelyre zökkenti vissza, amely körül egykor együtt forgott az egész univerzummal. Ki hitte volna, hogy egy olyan könyv, mint a Malte Laurids, ilyen hosszú időre összezilálja?”

Ha van fő motívuma Rilke sokszólamú levelezésének, akkor bizonyosan ez az: a tengely, a mindig elkallódó és hiányában is mindvégig érzékelt belső tengely kitartó keresése, amely kizárólag olyan helyeken lelhető fel – ha egyáltalán –, amelyek a magány csillagzatai alatt állnak: a szívben, a csöndben, a távollét változatos módzataiban. Ezt pedzegeti abban a levélben is, amelyet Rodinnak küldött december 30-án, és amely hangnemét tekintve a Lou-nak címzett ömlengés, és a Gide-nek szánt szűkszavúság közt foglal helyet, de már tudatos költői igénnyel fogalmazva:

„Kedves Rodinem, nem írtam Önnek, csak vesztegettem minden időmet, mióta itt vagyok, és semmit nem végeztem el abból, ami a szívemen fekszik – idegeim meglehetősen próbára tettek, gyötörtek-foglalkoztattak: a beteg majom hivatása ez, aki az egész világot szórakoztatja, miközben bámulatos módon utánozza az összes ismert és ismeretlen betegséget. (...) Pillanatnyilag egy régi kastélyban lakom itt, egészen egyedül, – kemény, mint a szikla, amelyet határol, s ahonnan megvetését küldi az időnek és a tengernek, amelynek sója alattomosan rágja a falait. Ezek a hatalmas falak kissé úgy tartanak itt, mint egy foglyot; de azért időről időre megengedik, hogy leosonjak a meredek lejtőn a kertbe, amely borostyánok garmadáival ostromolja az ősi helyszínt. Néha bekukkant ide pár órára a tavasz, de a nap korán nyugszik, és úgy délután négytől télies lámpafényre kárhóztatja az embert.”

Egészen egyedül...

Nos, a személyzetet alighanem nagyvonalúan nem vette számításba. Más levelekből kitetszik, hogy e fenséges visszavonultság statisztáiként azért serteptéltek néhányan a kastélyban és annak környékén – habár Rilke kétségkívül mindent elkövetett, hogy bizonyos távolságot tartson tőlük, máskülönben reménye sem lehetett a vágyott tengelyt megtalálni. Egy bizonyos Elisabeth Freiin Schenk Zu Schwensbergnek (nem túl gyakori levelezőpartner) egy gazzszonyt és egy komornyikot hajlandó bevallani, más levelekben azonban említésre kerülnek további emberi lények is, akik úgyszólván staffázs-alakokként tűnnek fel itt meg ott a duinói képeslapokon.

¹ Az idézett levél-részletek mind Báthori Csaba fordításai. Lásd Rainer Maria Rilke: *Levelek II (1911–16)*. Budapest, 2014, Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút.

„Az itteni viszonyokról kérdez, kedves. Hát mondom: ez itt egy csodálatos régi kastély, erős, büszke építmény (minden, amit akar), keményen nekifeszül a tengernek, birkózik a Karszt-vidék hatalmas viharáival, amelyek szinte naponta ostromolják az óriási falakat – mintha háborús idők dúlnának odakint. És én egészál-egyedül lakom be ezt a csodát, képzelje, egy kulcsárné meg egy öreg komornyik aggályos, majdnem nyomasztó gondoskodása mellett. Én magam is meg-meghökkenek, hogy miközben mindezt felsorolom, egyik csodát a másik után, nem vagyok derűsebb, – de hát engem már csak a munka tud igazán derüssé tenni, ahhoz pedig még mindig hiányzik a bátorságom, az erőm, vagy valami más egyéb, mindenesetre a leglényegesebb: minden jó adottság ellenére. (Duino az osztrák Thurn und Taxisok tulajdona, én velük vagyok baráti viszonyban; amikor a nyáron Csehországban meglátogattam a családot, a Hercegnek az a ragyogó ötlete támadt, hogy lakhatnék itt egy darabig, és kihasználhatnám e hely nagyszerű magányát; így kerültem ide.) Eleinte azt hittem, Duino lehetne egyfajta Capri... de nem, ez merőben másfajta hely, gyönyörű a maga nemében, hallatlan, feledhetetlen. De senki sem hámoz meg nekem egy almát...”

Igen, azok a fránya, hámozatlanul maradt almák, minden fennkölt magány kellemetlen velejárói. Női kezeknek illene hámozniuk őket alighanem: sem az öreg inas jó eséllyel csontos, sem a kulcsárné bizonytalán párnás és zsírtól fénylő ujjai nem mondhatók eszményinek e célra. A költő alma-hámozáshoz hajlékony ujjakat tart a legcélszerűbbnek, amelyek lehetőleg nemrégiben fejeztek be egy Czerny-etüdöt. Esetleg még legyenek alabástromfehérségűek is, ám ez nem abszolút kívánalom. Az ember a leveleket olvasván néha ámuldozik, hogyan is bírta ki Rilke egyáltalán a duinói hónapokat ennyi diszkomfort közepette.

Azért ne legyünk igazságtalanok: magány és egyedüllét nem ugyanaz. Rilke a magányról annak idején szabályos himnuszt rögtönzött annak a szépreményű fiatal költőnek, aki később közepesen sikeres ponyvaregény-szerzővé nőtte ki magát: „Ha észreveszi, hogy a magány nagy, örüljön neki. Mégiscsak erre van szükség: egyedüllétre, nagy belső magányra. Egyedüllétre, mint ahogy gyermekkorunkban magunk voltunk, mikor a felnőttek közöttünk járkáltak, összefonódva nagy és fontosnak látszó dolgokkal, s ők maguk is oly serénynek tündek, mivel tetteikből semmit sem értettünk. S ha egy nap belátjuk, hogy foglalkozásuk szegényes, hivatásuk megmerevedett, és többé nem függ össze az étellel, miért ne nézzünk rájuk továbbra is gyermekként, mint valami idegenre saját világunk mélységéből, saját magányunk tág teréből, amely maga is munka, rang és hivatás? (...) Hagyja, hadd dolgozzék magán ez a nagyszerű magány, melyet nem lehet többé kitörölni az életéből. Mely minden későbbi tettében és tapasztalatában névtelen erőként folytatást nyer, mint ahogy bennünk is állandóan csörgedez valami ősi vér, és elegyedik saját vérünkkel azzá az egyetlen, megismételhetetlen anyaggá, ami vagyunk, életünk minden fordulópontján”²

² Szabó Ede fordítása

Rilke Duinót afféle szanatóriumnak tekintette, ahol remélte kiheverni az őt belsőleg igencsak kimerítő Malte-kötet utórezgéseit, és erőt gyűjteni egy új, momentán még ismeretlen feladathoz, melyről úgy érezte, mind sürgetőbben követeli magának a megszületéshez szükséges csöndet, és az „egy tömbben” rendelkezésre álló időt. Az író dolga ilyenkor mindössze ennyi: kitartani. S ez sem „mindössze”, mert sem akkor, sem ma nem épp egyszerűen kivitelezhető huzamos ideig nyugton maradni.

„*Nem panaszkodhatom*” – írja a pszichoanalitikus Emil Freiherr von Geb-sattelnak, szintén január elején – „*legfőljebb arra, hogy az éghajlat, az állandó váltakozás sirokkó és bóra végletei között nem éppen gyarapítja azt a belső állhatatosságot, amire annyira vágyakozom. Tehát lényegében egyáltalán nem kedvező lakhely ez – másrészt viszont olyan sok előnye van, hogy – ha csak egy kicsit is összeszedem magam – mégis valamicske nyereségre tehetek szert itt, Duinóban. Már maga a korlátlan egyedüllét. A kastély egy hatalmas test, lélek alig van benne; saját szilárdságától megbabonázott falai úgy fogják, befelé fordított nehézkedési erejükkel az embert, mint valami rabot; szigorított őrizet ez inkább. A meredek sziklafalon, a tenger felől örökzöld kertecske kúszik fölfelé, egyébként ritka a növényzet, a Karsztvidéken vagyunk, és a megszikesedett hegyek örömet lemondanak a vegetáció puha takarójáról. Ennyit a külvilágról. Belső életemről még alig tudok mondani valamit; vágyakozom a munka után, néha, egy pillanatra azt gondolom, ő is vágyakozik utánam, de nem akadunk össze*”.

Mert hiába az engedelmesség, a belső fegyelem és a külső távolságtartás, sokszor hiába ágyaz meg az ember a múzsának, a múzsa nem hajlandó épp oda heveredni. Sőt mi több, a színét se látni. Hiába mutatkozunk késznek meghajolni a magányt parancsoló génusz előtt, ez még korántsem szavatolja, hogy az a pusztá jelenlétén túl hajlandó lesz kézzelfogható módon megnyilatkozni. Az ember csak várakozik, várakozva létezik az ihlet erőterében, és semmi egyéb az égvilágon nem történik. Nem csoda, hogy a felvilágosodás reményekkel kecsegtető hajnalán egyesek a múzsák automatizálásával próbálkoztak: költészeti tölcéserekkel és más effélékkel. Alapjában véve feleslegesen.

„*A művészi munkafolyamat számtalan veszélyt rejt magában, és egy-egy pontján gyakran nem tisztán felismerhető, vajon az ember előre halad-e, vagy éppen visszafelé sodorja azoknak az energiáknak örvénye, amelyekkel kapcsolatban áll. Ekkor csak egyet szabad tenni: várakozni és kitartani. Ez azonban számomra mindig is nehéz próba volt, hiszen én mindent elhanyagoltam a munkán kívül, s ezért ezekben a köztes időszakokban semmivel, még azzal a talpalatnyi földdarabkával sem rendelkezem, amelyen állva egy ilyen döntést szárazon megúszhatna az ember. Soha úgy, mint az utóbbi esztendőben, soha nem tekintettem szenvedélyesebb azonosulással azokra, akik valami olyan megbízható, egyenletesen elosztott tevékenységet gyakorolnak, amit örökké „tudni” lehet, ami inkább az értelmi képességektől, megfontoltságtól, belátástól, tapasztaltságtól függ (tudom is én), mint a*

belső életnek azoktól az óriási feszültségeitől, amelyek fölött senkinek nincs hatalma. Nem egzaltációk azok, bizonyosan nem, egyébként képtelenek volnának olyan leírhatatlanul valóságos szellemi tartalmakat érvényre juttatni; azonban ostromuk és visszaütő erejük olyan roppant mértékű, hogy az ember gyakran úgy vélhetné: nem bír ki a szív ilyen töltetet, s nyomban kettéreped.” Hogy az előkelő címzett, Ráfin Manon zu Solms-Laubach asszony mindebből mit értett, mit nem, sejtlemem sincs. Rilke néha meglepő közléseket tett váratlan egyéneknek. Levelei hol többé, hol kevésbé az önreflexió terei: életében talán kizárólagos ilyen terekként működnek, minekutána a pszichoanalitikus terápia gondolatát némi mérlegetés után kerek-perc elutasította. Leveleiből úgy tűnik, éppen ezekben a duinói hónapokban rágta meg és döntötte el magában a kérdést végképpen, és arra lyukadt ki, hogy semmi kedve analizált, úgymond „fertőtlenített lélekkel” élni. Így az önreflexióra leginkább a levelek nyújthattak alkalmat, már csak azért is, mert az alkotás folyamatában Rilke igyekezett minél inkább lefejtetni önmagát az írásról, annak érdekében, hogy „a dolgok”, vagyis a szubjektummal lehetőleg nem szennyezett világ szóhoz juthasson.

„Semmit nem értek meg jobban az istenek életében (mely a szellemi életben újra meg újra megtörténik és lezajlik és igazolást nyer), mint azt a pillanatot, amikor visszahúzódnak... mi volna egy isten a felhő nélkül, mely kíméletbe burkolja, mit érne egy elkoptatott isten? Duino lényemnek ilyen fellege, el és el és pusztaságban élni, ugye, érzi, Hercegné, mennyire rászorulok erre...” – írta még 1911 szeptemberében, a kastélyba költözését megelőző hónap folyamán Thurn und Taxis hercegnének. Ekkor még épp csak felvetődött, hogy a költő huzamosabb időt töltsen Duinóban, és Rilke ebben az időszakban minden módon igyekezett tudtára adni a hercegnének, mennyire ínyére van ez a lehetőség. Hogy voltaképpen ez volna számára az egyetlen lehetőség megtalálni a tengelyt, fellelni azt a bizonyos bontatlan idő-tömböt. Egy héttel az iménti levél előtt, szeptember 17-én például így írt:

„Levele, Hercegné – miközben fölidézte Duinót, magányos nagy kilátómat – pontosan azt kínálta, amire szükségem volt; már Berlinben nem történt minden kedvem szerint, itt pedig tökéletesen be vagyok ékelődve egy kötegyeni gondba, ki se látok belőle, egy vagyok a gondok között és nincs moccanás. Reményem, hogy eltölthessek egy pár teljesen zavartalan napot a Fekete-erdőben (egy bármily kurta, vegetariánus kúra keretében) meghiúsulni látszik; az idő is lassan elborul, elszivárog (a gyönyörű nyár!)... nekem meg itt kell rostokolnom, kellemetlen levelekre várva, savanyúakat körmölve... Nem tudom eléggé ecsetelni, Kedves Hercegné, mennyire éhezem és szomjazom magányra, hosszú magányra: naponta gyarapodik ez a benem eleve munkáló igény –, nem beszélni, nem pillantani föl, hacsak nem az arc nélküli elemekre, a szélesen terpeszkedő síkra, tengerre, tengerre – ez, ez a megoldás. Az emberek (rajtam múlik, rajtuk múlik) elkoptatnak... Micsoda áldás, hogy Ön, Hercegné, szeretne engem elrejtteni Duinóban: mint egy menekült, álnéven, úgy kívánnék ott elbujdokolni, csak Maga tudná, hogy én vagyok én.”

Rilke tehát az istenek életét kívánja minél hívebben leképezni: az elrejtőzés és kitárulkozás, visszavonulás és megnyilatkozás dinamikájában, amely számára az alkotómunka egyetlen elfogadható képlete. Máskülönben „elkoptatott istenné” válik: végérvényesen transzparenssé, titoktalanná, megfejtetté – akárcsak az analitikusok eszményi, „fertőtlenített lelkű” emberpéldányai. Rilkét a hideg rázta ennek lehetőségétől. A megoldott lelkű emberek tisztán horizontális létezőmódjától, melyben minden vertikális mozgás – legyen az mélységbe süllyedés vagy a magasba emelkedés – lehetősége elvész. Ekkor az ember már nem képes túlkerülni önmagán, érintkezést találni a nála elemibb vagy a nálánál szellemibb hatalmakkal: menthetetlenül megreked a pszichologikum szintjén. Beleragad önmagába, és nem marad más, mint örökre lekezelt sebeit nyalogatni. A többltre süket: rabszolgaként építgeti saját Manslow-piramisát, mely nem több hulladékból, az élet forgácsaiból tapasztott természetvárnál; alkotmány ugyan, de nem alkotás.

„*Végtére is gyarapodott, bizonyára gyarapodott bennem a lélek...* – írja Lou-nak Duinóból kora tavasszal – *de mégis: miért nem élek benne, hogyha csakugyan létezik egy szellemi térség? Miért tapasztalok meg testileg minden zörejt? Miért terel tévútra és szór szét és dönt a legkicsinyesebb dolgok nyomorúságába ez a testi folyamat, mintha civakodó kisemberek rokonaként tengetném életem. Szégyenletes és siralmas dolog: egy pillanatra átrezzen érzelem-világomon egy olyan hullámmozgás, mely végtelenül messzire igyekezne; csakhogy az érzés nem csatlakozik hozzá, megtorpan valahol a testnek valamely érdes hasadékaiban, meghibban és elpusztul...*”

Amikor Arthur Koestlernél egy ízben finoman érdeklődtek, nem akarná-e analizáltatni magát, csak legyintett és azt felelte: már késő. Mert „aki kész ember, hiányait és fogyatékoságait is felhasználta önmaga kialakításához; le lehet rombolni, de meggyógyítani nem”.³ Rilke is ilyenformán lehetett ezzel: emberi hiányait és gyöngeségeit, melyektől különben igen szenvedett, forrássá akarta tenni, nem akadályá. Mintha a sebeket, a pszichikum mélyén rejlő traumákat és erőtlenségeket, okozzanak azok bármily fájdalmakat is adott esetben, egyfajta lehetőségnek tekintette volna: ahogy a nyílt seben ér hozzánk legfájdalmasabbban és legigazibban a külvilág. Az analízisben ehhez képest meg-nem-engedett könnyítést, úgyszólván gyávaságot sejtett („*nem engedhetem meg magamnak az analízis kibúvóját*”, írta, attól tartva, az ördögökkel együtt „*az angyalok is kivonulnának*” belőle). Csakis abban az esetben venne fontolóra ilyesmit, ha „*túl a kezelésem egy új (esetleg nem alkotói) életet*” kezdene, ahol „*amúgy is fölösleges minden angyal*”. A lelket, mint valami leckét, „*piros ceruzával kijavítgatni*”: ez a félig-készek megoldása, akik külső segítséget igényelnek lényük megoldásához, és akiket Rilke amúgy sem szenvedhetett. Felvállalni az ellentmondásokkal teli csorbaságot és esetlenséget, a torzót, mely még csak nem is archaikus vagy apol-

³ Lásd Márton László: *Koestler asszonyai*. Budapest, 2012, Noran Libro, 226.

lói, ezt a sehová sem illeszkedést – szemében sokkal inkább ez az érettség ismérve. „*A pszichoanalízis túl alapos segítség volna*” – írja Lou Andreas-Salomének Duinóból, karácsony napjaiban – „*az egyszer s mindenkorra kiségitene, elintézne, s ha egy szép napon arra ocsúdnék, hogy elintézték, az talán még kilátástalanabbá tenné a helyzetem, mint ez a nagy összevisszaság*”.

A műben mindezek az ellentmondások tiszta alakban, mondhatni ős-képletekként, a személytől függetlenül jelenhetnek meg; amolyan kozmikus tényekként, megszabadulva az egyén vágyainak vagy félelmeinek kicsinyes játékerétől.

„*Tévedés (és néha én is megtapasztalom), ha az emberek azt gondolják, hogy személyemtől több világosságot és tudást kaphatnak, mint a könyvektől, amelyeket én hoztam létre. De mondja: milyen joga származhatnának tőlem ezek, ezek a könyvek, ha nem volnának több, mint én; ha nem éppen azt tartalmazzák, ami többlet, a szárnyalást és lendületet, a szív pillanatnyi és képzeletbeli (de azért nem kevésbé valóságos) sikerét, amely mögött a megtorpant, tulajdonképpeni élet fáradtságosan és tanácstalanul, hátramarad?*”

Egyszóval nemigen marad más lehetőség, mint „menekült istenné” válni, ahogy a hercegnének is írja: rejtőzni azért, hogy a megnyilatkozás lehetőségessé váljék, és megnyilatkozni, hogy a rejtettség, leírhatatlanság annál nyilvánvalóbb legyen. Eltűnni, majd a mélység kincseivel megrakottan bukkanni fel újra. Akárcsak a delfinek: a rejtettség közegéből, talányos mélységből kivetik magukat a fénybe, a térbe, egyetlen elragadtatott pillanatra – azután visszahullnak, eltűnnek, titokká válnak ismét. Fickándozva két határtalanság között, miközben egyikben sem igazán honos; nem maradhat meg odalent, ahogy idefent sem: ez is, az is a halállal volna egyenlő, hiszen az egyikből lélegzik, a másiktól táplálkozik. Végző soron itt is, és amott is csupán jövevény. A földön és az égben egyaránt hontalanná vált antik istenek sorsa ez, és persze a toronyban eget és földet egyaránt feledő Hölderliné, aki elérve a hontalanság legfelső fokát, végül önmagától is idegen lett. Rilke nem merészkedik idáig: megkapaszkodik az utolsó sziklaperemen a mocsarak és a Karszt között, észak és dél határán, és igyekszik kitartani. Folyamatos távolodásban, de elválás nélkül. Életrajza így summázható: időben és térben mindig tovább és tovább rebbenve függetlenedik mind teljesebben és véglegesebben családtól, hazától, nyelvtől, egyszóval a sors koordináta-rendszerétől. Ha nem válna idegenné, menthetetlenül csakis és pusztán „önmaga” maradna, s ez keserves osztályrész, majdhogyanem ítélet: a „megtorpant élet” foglyául esik, lénye maga is visszakozás. Az isteneknek nincs sorsuk. Igaz, otthonuk sincsen: hacsak nem a kimondott szó, mely elbeszéli őket.

Ahogy Duino falai közt telik az idő – meglehet, lassabban mint máshol, de mégiscsak halad valamelyest –, és az ősz előbb télbe, majd a tél tavaszba fordul, úgy pereg le a kastélyról – fokozatosan, ám elkerülhetetlenül – a szavak szép patinája. Odaköltözésekor Rilke grandiózus színpadnak festi Duinót, afféle páholynak, ahonnét szemmel követheti, mintegy kívülállóként, a világtér (*Welt-raum*, rilke-i alapszó) eseményeit. Hedwig Fischernek október 25-én még az első lelkesedés lendületével ír:

„Önnel is azonnal tudatnom kell, hol is vagyok: barátaimnál, ebben a roppant távlatú, tengerre tornyozódó kastélyban, mely – mint az emberi lét előhegysége – néhány ablakával (köztük egy az enyém) a legtágasabb tengeri térségre néz, mondhatni közvetlenül az univerzumba, és annak terebélyes, mindenek fölé boltozódó színpadterére – belső ablakai pedig, más szinteken, csöndbe zárt, ősrégi várudvarokba pillantanak, ahol későbbi idők barokk balusztrádjai és magukkal játszadozó figurák szelídség fátyolába takarják a régi, római kori falakat. A kastély mögött, ha kilép az ember összes elemi erővel óvó kapuiból, ott magasodik – nem kevésbé úttalan masszívummal, mint a tenger – a kopár hátú Karszt, s a minden kicsinyességtől megfosztott tekintet különös megindultsággal téved a parányi várkert ágyásaira, mely ott, ahol a kastély nem közvetlenül zuhan a sziklafalra, lefelé puhatólózik a habok felé; és ott a vadpark is, mely a közeli földnyelv kiszögellésén terjeszkedik; ezen a földszegélyen áll, omladozva és ür-barlangosan, az a még ősibb várerőd, mely ennek a hihetetlenül ősi kastélynak elődje volt, s amelynek hegyes-horgas sziklái, a hagyomány szerint, Dante időzött valaha. – Nocsak, lassan kikerekedik a képeslap...”

Anyjának ez idő tájt írt levelében csaknem szó szerint elismélti mindezt, ám – bizonyára az aggódó és mélyen hívő mama megnyugtatóképp – vallási remiszenciákkal körítve, valamint fizikai jóllétéről szóló beszámolóval kipárnázva:

„Legjobb mama, legutóbb a Mária Magdalénával való foglalkozás miatt nem jutottam a levélíráshoz, azóta is minden nap próbálkozom, de az idő úgy halad itt ebben a csodálatos duinói kastélyban! (...) Sok közös olvasás adódik itt, vagy néha egy-egy szép közös kirándulás (tegnap jártunk például Aquileában), és ha az ember otthon marad, akkor egy elragadó zöld szalon erkélyéről páratlan naplementék pazar színjátékát láthatja, – mindegyik lepipálja és meghazudtolja az előzőt. A kastély fekvése valóban olyan egyedülálló, hogy soha nem tudok felkelni anélkül, hogy ablakaimtól, mindháromtól, el ne ámulnék, és éjszakánként is sokszor felébreszt a kíváncsiság, hogy a gyarapodó holdfényben vessek egy pillantást az orrom előtt csillogó tengerre; nagyon levegős-térséges szobámból (ugyanebben laktam már két évvel ezelőtt is), déli irányban látom a trieszti öblöt, kelet felé a mélyülő tenger felett, a meredeken és sziklásan kiszögellő kastélyfalak élei mögött a karszt partvidékét, s végül a harmadik oldalt: a gyönyörű, nyájas-lakályos várudvart, amelynek egyik felén a hatalmas Römerthurm felívelő képét szelídíti a barokk mellvéd vonala, miközben az egész látványt – a vadul vöröslő szőlőlevelek rajzát – most valami ünnepi

belső tér harmóniája keretezi. Az ablak mellett egy alig észlelhető kis ajtó vezet ebbe a térbe, ahol lakom, s ha azon kilépek és néhány lépcsőt teszek meg felfelé, akkor egy kis kastélykáporna páholyába jutok: úgyhogy nincs más tőszomszédom, csak a varázslatos, a síri csend.”

De már télen, december közepén kissé árnyaltabban – noha továbbra is a hála hangnemében – ír pillanatnyi helyzetéről vendéglátójának:

„Sokat időzöm odaát a parkban, de többnyire a szabadban. A kis házikó mégiscsak túl hideg, s vendégnek nem egykönnyen melegedik. (...) A szobámmal szomszédos teremben étkezem. Carlo készségesen kiszolgál: oly végtelen jóindulattal vesz körül, mint egy nagy öreg kutya, amelyik hagyja, hadd faljjon a másik, a kisebb, az ő tányérjáról. A szakácsné eleinte furcsállotta vegetáriánus hajlamaimat, aztán egyezkedtünk kicsit; most már kapizsgálja, s lassan ismét bűvészmutatványokkal kényeztet, ma pedig egyenesen találékony volt. Miss G ki nem fogy a gondoskodásból, úgy rémlik, nem rest a munkára, s mindennek alaposan a végére jár. Reggeltől estig sürgölődik a gazdaság, de nem az én közelemben: itt paradicsomi nyugalom van, mint egy csodagombolyagban. Boudoirjából áthozattam a virágokat; ami még ott volt, nálam hajt tovább. Szobám – általában is – napról napra több kötelék és kapcsolat színterévé válik: mennyire más! és létjogot nyer és egyre inkább az enyém. Esténként 7-kor elfogyasztom nagyon igénytelen vacsorámat, s valamivel 9 után már be is koccan a szemem. Isten tartsa meg együgyű jámborságomat.”

*

A balkonok egyikére kilépve találgatom, melyik is lehetett az a bizonyos szoba, talán inkább terem, szerényebb szalon, amelyikről a levelekben szó esik. És a „ker-ti lak”, vajon megvan-e még. Nem mintha különösebb jelentősége volna ennek száztizenegynéhány év távlatából; két világháború, és a szünetben beálló furcsa békék gondosan eltüntették annak az életnek csaknem összes nyomát. Mostanra a „varázsos csöndet”, Rilke hűségese szomszédját is sikerült elűzni már. Talán csak a tenger távlata maradt, a babérfákkal árnyékolt sziklaösvény – és persze a szél.

III.

A szél, amelyből Rilke kihallotta azt a hangot; a hangot, amely az *Elégiák* legelső darabjának kezdősorát súgta-süvöltötte. Január volt, a bóra évada. Megtorpant a sziklaösvényen és fülelt – de nem, az imént tisztán hallotta a szavakat. Jegyzetkönyvébe, melyet mindig magánál hordott, kapkodva jegyezte le a sort; a lapokba minduntalan bele-beleakaszkodott a szél. Fölnézett, várt, de nem érkezett folytatás; mégis minden idegszálával tudta, hogy itt van. Sarkon fordult, és anélkül, hogy az irkát visszacsúsztatta volna a zsebébe, megindult lefelé, a kastély irányába, lépteit, amennyire csak lehetett, szaporázva a köves úton. Tapasztalatból tudta,

hogy a megneszelt szavak mögött tornyosuló Jelenlét, a még ismeretlen költemény *most* követel magának figyelmet, időt és áldozatot, hogy megvalósulhasson – éppen most, és soha máskor, soha többé, ha nem most azonnal.

Eljátszom a gondolattal, hogy ez a szél a világ kezdete óta ezeket a szavakat hordja a parti sziklák felé a hegyekből, valahányszor csak megindul; hol zúgja, hol süvölti, hol súgja a tengernek ezt a kérdést; de Rilke volt az első, aki meghallotta, és a morajba-ágyazott kiáltást képes volt emberi szóra váltani.

Most először, amióta part a part, és tenger a tenger.

*

Persze mindenki, aki Rilke miatt jön ide – és ide úgyszólván mindenki Rilke miatt jön –, arra kíváncsi, hogy van-e Duinónak valami *köze* az *Elégiák*hoz. Igen, ilyen egyszerűen, keresetlenül. A szélnek, amely most jár a part és a tenger között, ahhoz az egykori szélhez. A helynek a veressorokhoz. Persze ilyen direkt módon, névértékben véve nyilvánvalóan nincs. Ahogy a római urnamásolatnak sincsen köze Keats görög vázájához. Ugyanakkor mégis. A cím, mint valami horgony rögzíti a tér és az idő (Rilke életének ideje) egy meghatározott pontjához az *Elégiákat*, melyekben máskülönben alig van valami meghatározható; hiába, ha fel-felbukkannak a szövegben más nevek és helyek – Gaspara Stampa, a Santa Maria Formosa, Chartres –, ezeket tüstént tova is sodorja a szöveg feltartóztathatatlan áradása. Kis neveknek bizonyulnak, elhalnak a szavak zúgásában. De Duino nagy név, szilárdan áll a mű kezdetén, maga is egyetlen tömbnyi hang: elég súlyosnak bizonyul ahhoz, hogy a szavak viharzása közepette fogódzót kínáljon az olvasónak. Az ihlet szabadon fickándozhat körülötte. Mint Manutius emblémáján a delfin a horgony körül.

Mindig az volt a benyomásom, hogy az *Elégiák* architektúrája két alapszón épül fel: ezeken támaszkodik a szöveg légiés, szélszerű szerkezete; a szavak áramlása körülöttük örvénylik. Ez a két fogalmi pillér: a *Tárt* és a *Zárt*. Az *Elégiák* csaknem minden darabjában felbukkannak, ha nem nyíltan, akkor álruhásan, más szavak árca mögött, különféle alakváltozatokban, rejtett, de érzékelhető mágneses pólusokként rendezve maguk köré a gondolatokat. A *Tárt* alakváltozásai – nyílt, háttartalan, világűr, tér, messzeség – szemben a *Zárt* – a lehatárolt, szűk, csekély, véges, közeli – tartományával. Rilke *das Offene*-jét, amelyet szellemi rokonság révén egyenest Hölderlintől örökölt meg, többen is értelmezték már.⁴ De ez a két őszó, amelyek feszültségéből az *Elégiák* kibontakoznak, egészen konkrét értelmet, megvilágítást, az érzéki megtapasztalás konkrétságát nyeri el itt Duinóban, ahol a kastély védett zugai, szilárd kő-teste körül minden irányban végtelenbe tárul a tér, és ez a határtalanság a szélben, a szünni nem akaró légmozgásban tudtul is adja

⁴ Magyarul talán Romano Guardini kissé tendenciózus, de alapos elemzését lehetne említeni: „*Sehol világ, csak belül!*”. Budapest, 2003, Új Ember, 230 skk.

magát, átjárva, bebarangolva az épület minden zegét és zugát. Rilke máshol úgy írja le a szelet, mint a világ-tér követét, mely „magával tépi” a „távoli Tereket”.⁵ De található ennél konkrétabb momentumot is, amely az alapszó megszületésének pillanatát Duinóhoz köti. Az Élmény címet viselő prózai töredékben leír egy jelenetet, amikor a névtelen főhőst „egy kastély kertjében, melynek kertje elég meredeken lejtett a tengerpartra” különös elragadtatás keríti hatalmába. Sétája közben megpihen, egy fának támasztva hátát, és különös módon összekapcsolódik annak létezésével: átkerül az Egészbe, mintegy „a természet túloldalára”, a fa – és a mindenség – létezésének lehatárolatlan, belső cezúrákat nem ismerő szférájába, melyben ő maga – teste, lénye és tudata – többé már nem képez határt, nem jelent akadályt a lét zavartalan áramlásában. Ez az a bizonyos „Nyitott”, amelyben az állatok lakoznak, és az angyalok; az „erősebb lét” közele, amely még az idő szekvencialitásától, a jelenlétet múlttá-jelenné-jövővé tördelő munkájától is mentes. A leírásból ennél több nem derül ki, de Thurn und Taxis hercegné memoárjából tudható, hogy a helyszín: Duino, a fa egy vén olajfa, és az időpont az első *Elégiák* születésének ideje. A hercegné azt is megjegyzi, hogy Rilke soha többé nem volt hajlandó még egyszer leülni annak a fának a tövébe, sőt, nagy ívben kerülte, olyan megrázkódtatást jelentett számára az élmény. „Nem tudom, visszatérhetnék-e még onnan” – tette hozzá halkán, mintegy magyarázatképp.⁶

*

A hercegné, Rilke támogatója, híve, és időszakos munka-társa (együtt készítették elő Dante *Vita Nuova*jának német kiadását, épp itt, az Öreg Kastélytól karnyújtásnyira) jó üzletet csinált azzal, hogy elkvártélyozta a költőt 1911–12 telén: mert Rilke kezéből Duinót átváltozottan, megsokszorozva kapta vissza. És tágasan, amilyen tágassággal nem számolhatott, egyszer s mindenkorra a világtérhez, a mindenséghez, angyalok pályáihoz igazítva az itt-tartózkodás léptékét.

Duino kicsiny sziklája immár túlságosan tágas, semhogy egyetlen sétával be lehessen barangolni minden vonatkozását; mintha egyszerre több árnyékot is vetne, más és más irányokba. Lehetetlenség egy ültő helyben megírni, egy lélegzetre elmondani összes alakját és vetületét. Ott a kastély, a maga komplikált történetével, az első világégés következményeivel, amikor úgyszólván a romjaiból kellett életre támasztani; a pusztítás második felvonása alkalmából a hegy gyomrába német haditengerészeti támaszpont költözött, amelynek helyén később az angol titkosszolgálat rendezkedett be. Ez is Duino történetje. Idekíváncskoznék a Thurn und Taxis-ház megíratlan családregegye, amely annyi ponton érintkezik a költészettel, hogy az már nem is lehet véletlen; és akkor még

⁵ *Dal a tengerről*

⁶ Idézi: Guardini: I.m. 233.

alig volt szó Rilkeről és az ellentmondásos viszonyról, ami ehhez a helyhez, élete jelentésteli tornyainak egyikéhez fűzte őt; és még annál is kevesebb szó esett az *Elégiák*ról, amelyek a kastély nevét átmentették valami nehezen körülírható szférába, minek köszönhetően az azóta is olyan fényben játszik, mely nem sajátja ugyan, mégis örökre az övé lett – már ha van bármi értelme ennek a szónak, ha írásról és olvasásról van szó. Hogy aztán az angyalokról ne is beszéljünk.

IV.

Angyalok ide vagy oda, Rilke tavaszra kezd torkig lenni Duinóval. 1912. március 16-ai levelében választékosan panaszkodik Lou Andreas-Saloménak.

„Bennem minden, minden bántalommmá változik, olyan kíméletlenül bántom magam egy ideje, szívemre veszek mindent: ugyan szerencsére nem szívódik föl, inkább olyan, mint amikor enni adnak egy bábunak, csak az arca elé emelik a kanalat, s végül mégiscsak elteltnek és jóllakottnak tűnik. Micsoda napok, el sem hiszed, milyen magasan és meredeken horgad elém a világ minden áldott reggel, ébredéskor, ízülettől izületig leírhatatlan fáradtság le egészen az ujjpercekig, csak írnám ki legalább – ha nem adódna ez az éghajlat ürügyén hangoztatott mentegetőzés, már régen vigasztalanul elsüllyedtem volna siralmaim gödrében. De mondd, lehet-e a levegő az oka ennyi gyötrelmeknek, lehet-e a klíma a bűnös? Igaz, Duino soha nem tett jót nekem, mintha túl sok rokonáramú villamosság torlódott volna össze itt, túlságosan feltölt, nem úgy, mint az az érzés, mely egyébként tenger mellett rögtön meg szokott lepni; két napja megenyhült kissé az idő, és arra gondoltam, naponta kétszer légfürdőt veszek lenn a tengerparton, vágyom, nagyon vágyakozom erre, és ruhátlanul egyfajta bizalmam is van a szabad kinti terekhez...”

Rilke nyáron már Velencében bolyong – Duino pedig elsüllyed a láthatár mögött, elfödi a kéklő, csillámló pára.

„Velence az a birodalom, amelynek fejlődését, úgy hiszem, tökéletesen meg tudnám érteni; létének íve ugyanis tisztább rajzolatú, mint más közösségek vonalhálózata – olyan összefüggés, mely itt a földi téren körülbelül afféle rendet alkot, mint az égen egy csillagkép. Bámulatos, nagyszerűen emelkedik föl abból a menedékszerű szorításból, melyet egypár szegényes, mocsaras sziget nyújthatott számára, és ami ínsége volt, pontosan az válik később boldog alapzatává. Hogyan is ne varázsolna el engem ez, újra meg újra? Ha megígéri, hogy szigorúan titokban tartja, megvallhatom Önnek: néha-néha fontolgatom, hogy odaköltözöm és szép csendesen betelepítek egy ősi palota egyik zugába. Hát nem gyönyörű volna?”

Egyszóval ideje továbbindulnia. Ezt pedzegeti, ehhez gyűjt érvet, elszánást, muníciót. Amit lehetett, már megkapta Duinótól: az irányt, amelyet követnie kell, az *Elégiák* feladatát, ami több évre elkíséri majd. Hiába, hogy voltaképp

csak az első két elégia született meg Duinóban; hogy a záró, Tizedik Elégiát majd egy másik toronyban, Muzot falai között fejezi be, kerekén tíz esztendővel később – akkor is konzekvensen kitart amellett, hogy a később született darabokat is „duinói”-ként jelölje meg. Pedig elég változatos helyeken és időkben látta jónak az *Elégiák* Angyala, hogy közölje Rilkével a továbbiakat – vagy inkább hagyta jóvá, hogy a költő, fáradságos munkával kifejtse a világ szövetéből, kihámozza a világ zajából az elsőre rákövetkező sorokat. Egyet Andalúzia egyik középkori városában, amíg El Greco nyomában járt; egyet Párizsban; egyet pedig a Monarchia hadseregébe történő besorozását megelőző napon. Azután jött a világháború, és egy újabb hosszú hallgatás.

*

1922. február kilencedikén éjjel, amikor a szellem viharzásának, egy olyasféle, csak erősebb bórának, mint amilyenben tíz évvel azelőtt Duinóban része volt, vége szakadt, Rilke sebtiben levelet fogalmaz kiadójának. „*Végre! Megvannak az „Elégiák”. És idén – vagy egyébként bármikor alkalmas Önnek – megjelenhetnek. Kilenc nagy, körülbelül az Ön által már ismert terjedelmű költemény; és aztán egy második rész, az Elégiák körébe tartozó dolgok, ezeket ’Töredékek’-nek nevezném, különálló költemények, időben és hangzásban rokonok a nagyobbakkal. Így.*

Kedves barátom, csak most veszek lélegzetet, és, összeszedetten, majd foglalatosságaimhoz térek. Mert ez emberfeletti volt –, úgy nyögtem ezekben a napokban, ezeken az éjszakákon, mint annak idején Duinóban, – de még ahhoz a vetekezéshez képest is –, nem sejtettem, hogy ilyen szellemi és szívbeli vihar zúdulhat az emberre! Hogy képes ezt kibírni! Elég is, megvan. Van. Kimentem, kimentem a hideg holdfénybe, és mint egy nagy állatot, úgy simogattam Muzot kicsi tornyát –, a régi falakat, amelyek megadták nekem ezt a kegyelmet. És az elpusztult Duino.

Az egésznek ezt a címet adnám: A Duinói Elégiák.

Megszokjuk majd ezt a nevet. Gondolom.”

*

Reggelente, amikor a nap még nem izzik teljes hőfokán, tehát amikor még levegőhöz jut az ember, mert a felhevült égbolt még nem feküdt rá egész súlyával a földre, egy csésze *espressót* iszom szemközt a kastély kapujával, a fantáziadús „Al Castel” nevet viselő bárban. Itt valami okból reggel nyolckor is vasalt inget és csokornyakkendőt hord a hátrafésült hajú pincér, egy kávé olcsóbban jön ki, mint Pesten, a vajas *croissant*-ban pedig úgy rétegződnek egymásra a vékony tésztarétegek, akár a nyári felhők. De a fő dolog, hogy az árnyékos asztaloktól épp a kastély kapujára látni, a kapura, amely momentán még zárva van, de mögötte ott lehet sejteni az egész duinói konglomerátumot, római tornyával, szökőkút-surrogásával, és talán a vén olajfával is; a felsőbb emeletek valamelyik lakosztályában tán épp most ébredező herceggel, keleti szőnyegek mintáit idéző

családfával, a díszkertek bonyolult illataival, balkonok körül keringő angyalokkal. A kővé vált delfineken nyugvó paddal, amelyen üldögélve az a benyomásom, hogy bármelyik pillanatban megindulhatnak velem a mélység felé.

Még a kávé ízével a számban fejest ugrok a szikláról abba a hűvös, folyékony égbe, ami a reggeli tenger. Most messzebbre merészkedem, mint korábban: a víz szinte mozdulatlan, a sziklaszirten álló fenyők koronáján át szűrve ér szememig a napsugár; megkerülöm az öregsziklát, és amint kitarul a kastély alatti tágas, türkiz öböl, felharsan a díszkert zöld teraszairól a kabócák sirregő serege; és én úszom tovább, megmámorosodva a part és az ég énekétől, tovább és még tovább, képtelen lévén visszafordulni; talán nincs is hová visszafordulni már, tűnődöm. Ha elfáradnék, egy gyors mozdulattal alábukom majd, és megindulok le, a mélység felé, a hűvös és tiszta csöndbe, *festina lente*, hogy onnan újult erővel szökkenjek fel ismét a fényre, vízcseppek szikráznak szertesztét, megcsillan bőrömön a nap, és hallom a partról a boldog kiáltozást:

Delfin, delfin!

FELJEGYZÉSEK AZ „ELÉGIÁK” KÉZIRAT-VÁZLATAIBÓL

Muzot, 1922. február.

a) *Milyen csodálatosak az élet titokzatos erői munka közben. Semmi más nem a miénk, csak a türelem. De az micsoda vagyon, igazi vagyon, és mekkora kamatot hoz a maga idejében.*

b) *A művészet nem nyújthat segítséget azzal, hogy segíteni akarunk, és különösen fáradozunk mások keserveinek enyhítésében; hanem csakis azzal, hogy szenvedélyesebb azonosulással éljük át saját keserveinket, a túlélésnek talán olykor... világosabb értelmet adunk és kifejlesztjük önmagunkban az eszközöket, hogy a szenvedést belül és a felülkerekedést pontosabban és világosabban mondjuk ki, mint ez azok számára lehetséges, akiknek másra kell fordítaniuk erőiket.*

c) *Igen, fölöttébb csodálatos érzés és mégis oly egyszerű: utolértem önmagam. Az vagyok, aki régóta nem voltam, saját dolgaim kortársa. Mindegyikük legmélyebb lényével ér hozzám. Minden dolog angyala vigyáz reám.*

EGEDY GERGELY

A KÖTELESSÉGTUDAT GYŐZELME

Asbóth Álmodójáról

Pesszimista világnézet-e a konzervativizmus?

KÉTSÉGTELEN, HOGY nem osztja az emberi természet és a társadalom tökéletesíthetőségének illúzióit, az „antropológiai realizmusból” indul ki, egészében véve mégsem helytálló ez a minősítés. Jól példázza ezt a magyar konzervatív gondolkodás megalapozásában kulcsszerepet játszó Asbóth János egyetlen szépirodalmi alkotása, az *Álmok álmodója* (1878) is, amelyet sokan irodalmunk első igazán modern regényének tartanak. Ne felejtjük el, hogy a konzervativizmus az irodalmi művekben igen változatos formákban jelenhet meg. Így találkozhatunk konzervatív modernizmussal is, hiszen a művészi attitűdjében és stílusválasztásában rendhagyóan újszerű irodalom is működhet olyan alapvető konzervatív értékek artikulációjaként, mint a közösség és a tradíció. Megalapozottan állítható, hogy Asbóth politikai elemzései és a regénye szerves kapcsolatban állnak egymással.¹

Némi egyszerűsítéssel, de a valóságot semmiképp sem megerőszakolva azt mondhatjuk, hogy az *Álmok álmodója* az 1870-es évek közepére megérlelődött politikai és gazdasági válság szépirodalmi szinten kifejtett lélektani állapotrajza, s a szerző ebbe próbálja beleágyazni a saját mondanivalóját. Ennek során Asbóth a hagyományra támaszkodik, amelyet azonban olyan élő, dinamikus erőforrásnak tekint, amelynek segítségével a jelenkor kihívásaira is választ lehet adni. A fő célpontja a kapitalizmussal együtt kibontakozó modern világ – ez az állítás nem ellenkezik a regény „modernségéről” mondottakkal, hiszen a modernség bírálata maga is modern jelenség. Talán ezzel, vagyis a koraiságból fakadó meg-nem-értettséggel is összefügg, hogy az *Álmok álmodója* a saját korában gyakorlatilag teljesen visszhangtalan maradt. A neves szegedi irodalomtörténész, Szajbély Mihály 1995-ben úgy fogalmazott, hogy a regénynek „nem sikerült megfelelnie sem a korabeli, sem a mai olvasó esztétikai igényeinek”². Sokáig tartotta magát a feltevés, hogy a regényt egészen 1990-ig többé nem is

¹ Joggal írja Mórocz Gábor, hogy az *Álmok álmodója* „szépirodalmi formában megjelenő bölcséleti műként is legitim módon értelmezhető”, így pedig „mindenféle teoretikus önkényesség nélkül együtt tárgyalható más, hasonló tematikájú Asbóth-értekezésekkel”. Mórocz Gábor: *Az esztétikai önmegváltás problémája Péterfy Jenő, Asbóth János, Justh Zsigmond és Gózsdu Elek esszéiben és esszéisztikus szépprózájában*. Ph.D értekezés, Debreceni Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2017, 74. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/9fc5ef96-12dd-43cc-849c-5e63dcc2b0b2/content>.

² Szajbély Mihály: *Az Álmodók álmodója és Schopenhauer*. In *Világosság*. XXXVI. évf. (1995) 8–9. sz. 110–135.; 119.

adták ki, de Owaimer Oliver feltárta, hogy 1882-ben kijött – nagyon kis példányszámban – egy újabb kiadás is.³

Az „irodalmi pajtáskodás” következményei

Először is érdemes felidézni, hogy Asbóth maga mivel hozta összefüggésbe munkája sikerének az elmaradását. Szerinte a sajtónak és az irodalomnak az 1867-es kiegyezést követő szoros politikai összekapcsolódása csaknem lehetetlenné tette az érdemi kritikát és ez a körülmény megágyazott az ő kedvelt kifejezésével az „irodalmi pajtáskodásnak”, vagyis „a kölcsönös dicséretre és előmozdításra” irányuló klikkeknek.⁴ Hogy milyen nagy erő volt a „pajtáskodás”, az nem csak abból látszik, állítja, hogy egyeseket valódi értékük fölé emelt a kritika, hanem abból is, hogy „a pajtásság nélkül elszigetelten álló igen nehezen érvényesítheti tehetségét”. Mert szabály az, hogy „minden egyes pajtásság csak a maga embereit dicséri, de leránt mindenkit, a kívül érdek, hiúság, irigység, féltékenység folytán ellentétbe jut” – mondja Asbóth.⁵ Az ő munkásságát egyetlen klikk sem támogatta, ez tényszerűen megállapítható, de sokat nem is tett egyik megnyeréséért sem.⁶

Mi volt az *Álmok álmodójával* kapcsolatos kortárs kritika alaphangja?

Abból a néhány rövid recenzióból, amely megjelent róla, pontosan érzékelhető, hogy a mű egyenetlen szerkezeti felépítése, műfaji meghatározhatatlansága („műfajtalankodása”) és szellemi horizontja egyaránt ütközött a „hivatalos” kritika elvárásaival. „Nem egy lapján élvezetet fog lelni az olvasó, de az egész aligha fogja kielégíteni” – olvashatjuk a *Fővárosi Lapok* 1877 karácsonyán publikált értékelését.⁷ Többen műfaji szempontból bírálták. „Se regény, se napló, se élet-

³ Ennek egyetlen fellelhető példánya a pécsi Csorba Győző Könyvtárban található. Owaimer felveti annak a lehetőségét is, Takáts József sejtése nyomán, hogy tulajdonképpen az első kiadás el nem adott példányainak az ismételt piacra juttatásáról van szó, egy új előszó beragasztásával, de ő maga is úgy véli, hogy biztosan nem lehet tudni. Owaimer Oliver: Egy kultuszregény ismeretlen előszava. Adalékok az *Álmok álmodója* recepció- és kiadástörténetéhez. In *Verso. Irodalomtörténeti folyóirat*. VI. évf. (2023) 2. sz. 109–115.; 112.

⁴ Asbóth János: Irodalmi mozgalmak a kiegyezés után. In *Uő.: Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Budapest, 1892, Athenaeum, 188–216.; 191.

⁵ Uo. 213.

⁶ A legbefolyásosabbként az egykori Fürdő utcai Kávéforrás törzsközönségét említi. A Kávéforrás a mai József Attila utcában, a Hild József tervezte Gross-házban működött. Vö. Simon Flóra: Kétszáz éve épült a méltatlanul elhanyagolt Gross-ház. Index, 2024, febr. 23. https://pestbuda.hu/cikk/20240223_ketszaz_eve_epult_a_meltatlanul_elhanyagolt_gross_haz.

⁷ *Fővárosi Lapok*. 1877. december 25.

rajz, de mindenbül valami” – írta a *Budapesti Napilap*.⁸ Valószínű persze, hogy Asbóth sokak szemében megosztó közéleti szereplése is hozzájárult műve hűvös fogadtatásához, és már a korabeli kritikának sem tetszett, hogy a regény az olvasó számára váratlan, az addigi cselekményekből nem következő befejezést kapott, amit aztán a 20. század még szigorúbban ítelt meg.

Halász Gábor 1937-ben készített *Magyar századvég* című összefoglalásában igen kritikusan, eleve a *Középszerű irodalom* című részbe illesztette Asbóth munkáját, kiemelve, hogy a regényben adott lélektani elemzés a végén eltűnt, „hogy helyet adjon a sablonos önmegnyugtatsnak”.⁹ Császár Elemérnek a magyar regény történetéről készített monográfiája 1922-ben meg sem említi Asbóthot. Szerb Antal munkája a magyar irodalomról meglepő módon ugyancsak figyelmen kívül hagyja Asbóthot, pedig az *Utas és holdvilág* című remek regénye több erős párhuzamot is mutat az *Álmok álmodójával*.

A jelentősebb kritikák közül az első pozitív értékelést Rónay Györgynek *A regény és az élet* címmel a 2. világháború után, 1947-ben publikált könyve adta, ez ugyanis fontos alkotásként mutatta be az *Álmok álmodóját*.¹⁰ A könyv igazi értékeinek „felfedezése” azonban az 1989–1990-es rendszerváltozás után következett be. A fordulópontot a regény új kiadása jelentette 1990-ben, a tekintélyes akadémikus, Németh G. Béla kezdeményezésére és az ő előszavával.¹¹ Ehhez tegyük hozzá, hogy ő már korábban felfigyelt erre a munkára, és már 1958-ban részletes tanulmányt írt róla *A próza zeneiségének kérdéséhez* címmel, az *Álmok álmodóját* „regényírásunk legkevésbé méltányolt, legmellőzöttebb” művének nevezve.¹² 1990 óta pedig több alapos feldolgozás is készült, köztük a már idézett Szajbély Mihályé és Takáts Józsefé; az ő írásaik különösen relevánsak e tanulmány szempontjából, mert a regényt eszmetörténeti szempontból vizsgálják. De meg kell említenünk Lőrincz Anitát, valamint a fiatalon elhunyt irodalmárt, Pozsvai Györgyit is; mindketten egy-egy egész könyvet készítettek a regényről, elsősorban irodalomtudományi szempontból.¹³ Owaimer Oliver 2023-ban már egyenesen „kultuszregényként” említi a könyvet, az egész asbóthi életművet igen pozitívan értékelő Szegedy-Maszák Mihály pedig joggal

⁸ *Budapesti Napilap*. (1878. január 9.) 9. sz. 2. E dátumok is jelzik, hogy az 1878-as keltezésű könyv már 1877 végén elérhető volt, amire Owaimer is figyelmeztet. Owaimer: I.m. 110. 10. sz. j.

⁹ Halász Gábor: *Magyar századvég*. In Uő.: *Tiltakozó nemzedék*. Budapest, 1981, Magvető, 125–158, 135. (Az írás eredetileg a *Nyugatban* jelent meg, 1937-ben.)

¹⁰ Rónay György: *A regény és az élet*. Budapest, 1947, Káldor, 105–115.

¹¹ Az alábbiakban ezt a kiadást használtam: Asbóth János: *Álmok álmodója*. Budapest, 1990, Szépirodalmi. Németh G. Béla *Ábránd, családás, sztoicizmus* című előszavát ld. uo. 5–25.

¹² Németh G. Béla: *A próza zeneiségének kérdéséhez* (Asbóth János regénye, az *Álmok álmodója*). In *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. XIII. kötet (1958) 1–4. sz. 355–392.; 355.

¹³ Takáts József: *A kötelességeszme regénye*. In *Holmi*. 8. évf. (1996) 8. sz. 1123–1134.; Lőrincz Anita: *A klasszikus eszmény regénye*. Asbóth János: *Álmok álmodója*. Budapest, 2016, Editio Princeps.; Pozsvai Györgyi: *Visszanéző tükörben*. Az *Álmok álmodója ezredvégi olvasata*. Budapest, 1998, Argumentum.

állapította meg, hogy a rendszerváltás óta több kommentár jelent meg az *Álmok álmodójáról*, mint a megelőző száz évben...¹⁴

E sorok szerzője, nem lévén irodalmár, természetesen nem tűz ki olyan célokat, hogy a regény esztétikai értékeiről, a nem-lineáris szövegszervezés előnyeiről és buktatóiról új megállapításokat tegyen, ezek taglalását jóval hozzáértőbbekre bízza, van viszont mondanivalója Asbóth szemléletét és konzervativizmusát illetően.

Velence mint a modern világ ellentéte

Miről szól az *Álmok álmodója*? Azoknak, akik nem ismerik, először is egészen röviden foglaljuk össze a cselekményt!

A szerkezetileg „négy könyvre” oszló regény Asbóth „alteregójának”, Darvady Zoltánnak a „bolyongásáról” és szerelmi csalódásáról szól. Pozsvai valószínűleg joggal jegyzi meg, hogy bár a regény „nem tör dokumentarista valóságosság-re”, az író „alteregójának” életútját „a sajátjával feleltette meg”¹⁵. A cselekmény színhelye Velence, ahová a 30 éves főhős – vallomásaiban alaposan részletezett – otthoni csalódásai után menekül. Itt megismerkedik Irmával, a Magyarországról érkezett, s itt nagy karriert befutó énekesnővel, de kapcsolatuk zaklatott és ellentmondásos lesz: találkoznak, majd nem találkoznak, szakítanak, majd újrakezdik, és végül Irma fagyos hangú levélben kiadja az útját. Zoltán először a svájci hegyekben keres felejtést, de rövidesen mégis visszamegy Velencébe, ahol aztán végleg bebizonyosodik, hogy Irmával nem lehet közös jövője. Ekkor kapja meg otthonról a sorsfordító levelet, amelyben haldokló édesanyja kéri a mielőbbi hazatérését a családi birtokra, Daruvárra. Ő azonban már csak a temetésre ér haza, ahol lelkileg összeomlik, az öreg falusi paptól viszont életre szóló útmutatást kap...

Velence szerepe nyilvánvalóan erősen szimbolikus. Asbóth választása zseniális, hiszen a 19. század második felében aligha lehetett volna markánsabb kontrasztot találni, mint a Közép-Európát is egyre jobban magával ragadó szabadversenyos kapitalizmus új világa és a múltjában ragadt „mese-város” között... Hogy mit képviselt az utóbbi, azt Asbóth remek leírással teszi érzékletessé. Velence nagyszerűségét és a modern élet sivárságát szembeállítva a főhős már a regény elején így kiált fel: „Te vagy Velence! Igen, ha még a világon helyem leltni tudnám, ha volna zug a földön, ahol csillapodni tudna a lét ellen lázongó kebel,

¹⁴ Owaimer: I.m. 109.; Szegedy-Maszák Mihály: A szabadelvűség értékőrző bírálata. 1875: Megjelenik Asbóth János Magyar Conservativ Politika című könyve. In Uő.: *Az újraolvasás kényszere*. Pozsony, 2011, Kalligram, 249–258.; az internetes változat: <https://elso.xyz/szabadelvuseg-ertekorzo-biralata-szegedy-maszak/>.

¹⁵ Pozsvai: I.m. 68.; De nincs teljes azonosság. Asbóth életpályájához ld. Vasas Géza: A ritkaságok kötelező filológiája. In *Irodalomtörténeti Közlemények*. CIX. évf. (2005) 4-6. sz. 603–613.; 608–613.

A velencei Szent Márk tér 1895 körül.

üdülést várhatna meddő vágyak sóvár tüzében kiégett szív, te vagy az!” „Élet és öröm kihalt ugyan”, írja Asbóth a városról, „minden csak árnya a múltnak, de a múltnak ez az árnya is szebb a jelen valójánál”. A „néma paloták hosszú sora”, „a múltnak e fenséges halottai” lebilincselik Zoltánt, mindenekelőtt azért, mert „feledtetni képesek ezt a mai életet”¹⁶. Ez a város azonban nem egyszerűen csak „halott”, hanem olyan halott, amely korábban tündöklő nagyságú és presztízssú volt, s azután éppúgy összeroppant, ahogy Asbóth „alteregójának” ambiciózus tervei és reményei. Az elmúlás atmoszféráját idéző város tökéletes tükrö a főhős lelkiállapotának. Pozsvai találóan nevezi „visszanéző tükörnek” Velencét.¹⁷

Milyennek ábrázolja Asbóth ezt a kárhozottat, feledtetni kívánt modern életet? Eszmetörténeti szempontból valószínűleg ezt tarthatjuk a regény egyik fő elemének. Ismeretes, hogy a modernitás kritikája Edmund Burke-vel kezdő-

¹⁶ Asbóth: I.m. 29.

¹⁷ Pozsvai: I.m. 56.

dően Európa-szerte a konzervatív gondolkodás szerves részévé vált, s már a *Magyar konservatív politika* hasábjain megjelent, de ott még csak visszafogottan, a túlzásokra és a szédelgő kapitalista vállalkozásokra összpontosulva.¹⁸ Itt viszont már megsemmisítő kritikával találkozunk. Gondolatmenetének bevezetésében Asbóth lényegre törően összefoglalja az álláspontját: „Régebben az emberek élvezni tudták magát a pusztá létet is; örülni tudtak az életnek magában is, és ez volt a valódi életöröm. Ma a lét lázas versennyé fajult, melyben könyörtelenül letiporják az elmaradót. [...] A modern élet rohamában és ezer igényeiben velőt és ideget sorvasztó szakadatlan küzdés a lét, küzdés, melynek apró győzelmeiben nincs öröm; [...] Ebben a hajszólo versengésben hajszolássá váltak gyönyör és öröm is.”¹⁹ A „létharcban” így a győztes is vesztes.

A modernitásnak így módon megfestett képe hasonló formában köszön vissza Asbóth parlamenti beszédeiben is. Sokatmondó, s ezért érdemes idézni a regénynek azt a megállapítását, miszerint ebben az új világban már a legtehetségesebb festő sem tudna olyan Madonna-képet alkotni, mint amelyet Zoltán Velencében, Giudecca szigetén az *Il Redentore* templomban látott Giovanni Bellinitől.²⁰ Miért? Mindenekelőtt azért nem, mert az alkotókból teljesen kiveszett a hit... Asbóthnak pedig szilárd meggyőződése, hogy hit és eszmények nélkül nincs semmiféle művészet, semmiféle kultúra. Emlékeztessünk arra, hogy már az 1866-ban publikált *Egy bolyongó naplójából* című útirajzában azt olvashattuk, hogy „alapja a vallásnak és a művészetnek egy”²¹. Elválásuk, amihez a modernség hatalmas lökést adott, óhatatlanul hanyatláshoz vezetett. E felfogást képviselte a *Velence kövei* című háromkötetes munka szerzője, a híres angol esztéta, az Asbóth számára valószínűleg inspirációs forrást jelentő John Ruskin is, aki úgy vélte, hogy az egyéni vallásosság „mély és állandó volta” a városállam fénykorában „Velence polgárainak életét... végfogytig jellemezte”²². A modern ipari civilizációban viszont, fejti ki Ruskin, „igazában nem a munka van felosztva, hanem az ember: pusztá emberi szeletekké... úgy, hogy az a csekély értelem-darabka, a mit egy-egy emberben meghagynak, nem elég arra, hogy egy gombostűt vagy szeget készítsen, de abban merül ki, hogy gombostűfejet vagy szögfejet készít”²³. A modernitás valójában „prostituálja a műzsát” – olvashatjuk Asbóth következtetését.²⁴

¹⁸ Egedy Gergely: Asbóth János programja. Az Andrássy-rendszer konzervatív bírálata. In *Kommentár*. XVII. évf. (2022) 1. sz. 135–145.

¹⁹ Asbóth: I.m. 36.

²⁰ Vasas emlékeztet arra, hogy az újabb kutatás szerint a madonna valójában egy kevésbé ismert festőé. Vasas: I.m. 603.

²¹ Asbóth János: *Egy bolyongó tárcájából*. Pest, 1866, Szerző, 160.

²² John Ruskin: *Velence kövei*. I–III 1851–1853. Ford. Geőcze Sarolta. Budapest, 1896, MTA. I. köt. 8–9. Németh G. és Takáts egyaránt utal Ruskin hatására. Asbóth ugyan nem említi őt név szerint, de tudjuk, hogy szoros figyelemmel kísérte és remekül ismerte a kortárs brit irodalmat, tehát megalapozottan feltételezhető a hatás.

²³ Ruskin: I.m. II. kötet, 200.

²⁴ Asbóth 1990, 37.

Schopenhauer és a kiábrándult nemzedék

A *Három nemzedék* (1873) című munkájában találkozhattunk már Asbóth azon meggyőződésével, miszerint egyes korszakok kedveznek bizonyos eszméknek, míg mások más eszméket karolnak fel.²⁵ A *Magyar conservatív politika* (1875) és az *Álmok álmodója*, bár eltérő műfajukból adódóan eltérő módon, egyaránt hangsúlyozta a kiegyezést követő évtizedben bekövetkezett széles körű csalódást, és a szerzőjük bizonyára joggal emelte ki, hogy ez a légkör fogékony talajt biztosított Magyarországon a pesszimista világfelfogásnak az elnyomatás évei után is. Elsősorban pedig Arthur Schopenhauer német filozófus markánsan pesszimista tanainak, hiszen a 19. században ezek foglalták rendszerbe a legmagasabb teoretikus szinten ezt a szellemi és érzelmi beállítódást. Az ő világhírűvé vált fő műve, *A világ mint akarat és képzet* (*Die Welt als Wille und Vorstellung*) ugyan még 1818-ban íródott, de Magyarországon igazából csak a század második felében történt meg eszméinek a recepciója.²⁶ Az *Irodalmi mozgalmak a kiegyezés után* című tanulmányában Asbóth részletesen foglalkozott Schopenhauer felfogásával, s ennek ismerete nélkül az *Álmok álmodója* sem értelmezhető pontosan. Schopenhauer figyelembevételének szükségességére Szajbély alapos tanulmánya is ráirányítja a figyelmet.²⁷

Asbóth világosan leszögezi: nem gondolja, hogy Schopenhauer tette pesszimistává a magyarokat, ellenkezőleg, a magyar viszonyok kiáltottak a pesszimista világlátás után. „Nem ő csinálta, hanem ő formulázta a leghathatósabbban” azt a világnézetet, amelyre a kor igényt támasztott – olvashatjuk.²⁸ Az érvelés visszaköszön a *Három nemzedékből*... A Bach-rendszerben és a Schmerling-provizórium éveiben szocializálódott generáció létélménye tagadhatatlanul a pesszimizmus volt. Rónay György szavaival e nemzedéknek a „döntő élménye nem a »Fiatal Magyarország« lázas és boldog készülődése volt, hanem az elnyomatás idejének nyomasztó hangulata”²⁹. „Harc előtt verve, reményeimben meg-rabolva” – Zoltán e találó szavaival jellemzi Asbóth ezt az érzést. Szerinte ezt a schopenhaueri pesszimizmust tükrözi a korszak három nevezetes szépirodalmi alkotása is, köztük „ama kor költői irodalmának egyik legjelentékenyebb terméke”, Arany László verses regénye, *A délibábok hőse* (1872) is. De ugyanebbe a körbe sorolja Beöthy Zsolttól a *Kálozdy Bélát* (1875), és Ábrányi Kornélnak a

²⁵ Egedy Gergely: Korszellem és politikai alkotás. Asbóth *Három nemzedéke*. In Magyar Szemle. XXXI. évf. (2022) 5–6 sz. 24–36.

²⁶ Arthur Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet*. Ford. Tandori Ágnes–Tandori Dezső. Budapest, 1991, Európa.

²⁷ Szajbély: I.m. A szegedi professzor rámutat, hogy fejtegetéseiben Asbóth elsősorban Schopenhauer említett fő műve első kötetének negyedik könyvére támaszkodik.

²⁸ Asbóth: *Irodalmi mozgalmak*... 194. Mórocz ugyanakkor megkülönbözteti Darvady kiábrándultságában Schopenhauer „ontológiai pesszimizmusát” és Hegel „kultúrpeszsimizmusát”. Mórocz: I.m. 76–78.

²⁹ Rónay: I.m. 105.

Dicsőség bolondja (1875) című munkáját is. Bár a három szerző között óriásiak a különbségek, mondja Asbóth, mindegyikük háttérében „ugyanaz a szellemi áramlat, rokon világnézet” húzódik meg.

Csupán a *Délibábok* hőséneke hatása ez? – teszi fel a kérdést. És rögtön meg is válaszolja: nem erről van szó, hanem irodalmunknak „ez az új iránya” „közállapotunkkal szerves összefüggésben állott”, tehát „mélyebb medrű áramlat” hozta össze a különböző egyéniségű szerzőket.³⁰ Nem recepcióról van tehát szó, viszi tovább a gondolatmenetét, hanem arról, hogy ők valamennyien „ilyennek látták az életet, így tükröződött bennük és nem másképp”, ezt pedig „a nemzeti élet akkori viszonyai” magyarázzák. „Egy vergődő társadalom rettentő kínjai” köszönnek vissza bennük. A hősök ugyan eszményi célokra törekednek, írja Asbóth, de sorsuk a kiábrándulás, a kétségbeesés, majd végül az „elerőtlenedés, dicstelen bukás”. Arany Hübele Balázsa, Beöthy Kálozdy Bélája és Ábrányi Kerekes Mihály egyaránt elbuktak.

Miért fontos ezt kiemelni? Ez a pesszimizmus Darvady Zoltánt is mélyen áthatotta. Ezért keresett a világ elől feledést Velencében, s ezért írta, hogy szereti a vonatot húzó mozdonyt, mert „el tudja velem hitetni, hogy egyenesen kivisz ebből a világból”³¹. A svájci hegyekben, egy szakadék szélén úgy érezte, hogy „nem a haláltól szédültem, hanem az élettől”³². E lelkiállapot példáit hosszan sorolhatnánk még, de sokkal inkább arra érdemes rámutatni, hogy Asbóth végül mégis szakított a pesszimizmus uralkodó hagyományával, és kiutat talált főhőse számára – ellentétben Arannyal, Beöthyvel és Ábrányival. Ki is fejt ennek a magyarázatát, rámutatva, miben tévedett szerinte Schopenhauer. Mint ismeretes, a német filozófus azt vallotta, hogy az ember mindig valami új vágy kielégítésére törekszik, ám ha ez sikerül neki, az csak újabb vágyakat vált ki. „Maradandó kielégítés ezért nem létezik” – fogalmazódik meg a konklúziója.

Két kivételt azonban Schopenhauer mégis megenged, mutat rá a magyar gondolkodó: ezek esetében a kielégítéssel megszűnik az újabb vágy is. Az egyik a tiszta megismeréssel nyert tudás, a másik pedig a művészetben való gyönyörködés. A világgal való minden másfajta kapcsolatban „semmi esetre sem képzelhető maradandó elégtelenség”. A német filozófus szerint elégtelenséget legfeljebb „az elzárkózott inaktivitás” okozhat, de „ez is csak ritka képességek mellett”³³.

Asbóth viszont épp arra építi regényének befejezését és lényegi mondani-valóját, hogy Schopenhauernek nincs igaza, ugyanis megfelelkezik valamiről. Mégpedig arról, hogy „van még valami, a mi baj és küzdelemnek közepette is maradandó elégtelenséget nyújt: több nincs, de egy van”. Ez a „megoldás” pedig

³⁰ Asbóth: Irodalmi mozgalmak...193.

³¹ Asbóth 1990, 30.

³² Uo. 215.

³³ Uo. 196.

nem csak, hogy nem kívánja az inaktivitást, hanem egyenesen kizárja azt. Ez „az odaadó önfeláldozás, a kötelesség-teljesítés”³⁴. A szavai pontosan tükrözik, hogy ő nem osztotta Schopenhauernek a nyugati metafizikai hagyománnyal szembeforduló felfogását; Lőrincz találó kifejezésével a német filozófus „megszűnésközpontú” szemléletével egy transzcendens orientáltságú, „halhatatlanságközpontú létértelmezést” állított szembe.³⁵ S levonta ennek a magán- és a közéletre vonatkozó konzekvenciáit.

A kötelesség konzervatív eszméje

Hogyan zárul ugyanis a regény? Hazatérése után édesanyja halálával szembe-sülve, valósággal kómába kerülve Zoltán első gondolata az, hogy már végképp nincs miért élnie. Az öngyilkosság gondolata is megkísérti. Ekkor hangzik el a betegség mellett álló öreg pap határozott parancsa: „Az élet kötelesség.” A főhős ekkor hirtelen más megvilágításban kezdi látni az életét, ráébredve arra, hogy azt addig tulajdonképpen az önzés irányította. „Elégedetlen voltam magammal, és az egész világgal, mert mindég csak magamra és ki nem elégített vágyaimra gondoltam” – ismeri be Zoltán. Ösztönösen, s immár kétségek nélkül, érzi, hogy ezzel szakítania kell. „Van miért élni, mert az élet kötelesség” – fogalmazta meg a maga számára.³⁶ Új elhatározásának fényében, a regény utolsó oldalán kijelenti: „Még egyszer ki fogok lépni az életbe. És ha fülembe zúg a nemtelenek és lelkiismeretlenek vásári zaja, nem fogok előle menekülni másodszer is. Hanem azt fogom mondani magamnak, hogy itten kötelességet kell teljesíteni. És azt fogom magamnak mondani, hogy minél kevesebben vannak, akik teljesítik, teljesíteni kell annyival inkább.”³⁷ Sokatmondó a negyedik könyvnek adott cím: „Darvady Zoltán mindent elveszít és mindennél többet nyer”. Asbóth szemében a legfontosabb a helyes cél kiválasztása – ezért a „minden elveszítése” sem nagy ár.

Szervetlenül illeszkedik-e a munkához ez a befejezés, amelyet többen is „té-zisszerűként” jellemeztek? Az addigi cselekményekből kiindulva talán igen, de Asbóth világnézetét tekintve viszont a legkevésbé sem. A konzervatív gondolkodótól idegen Schopenhauer azon meggyőződése, miszerint a boldogság és nyugalom kulcsa az akaratról való lemondás és a passzivitás. Sőt, épp a passzivitást tükröző befejezésért, az „üdv történeti” zárás hiányáért bírálta több írásában is a kortárs alkotókat, köztük még a legnagyobb tekintélyű Arany Lászlót is. A *Dé-*

³⁴ Asbóth: Irodalmi mozgalmak... 196.

³⁵ Lőrincz: I.m. 70.

³⁶ Asbóth 1990, 204.

³⁷ Uo. 205.

libábok hőse, állapítja meg, „a végén ellapul, nincsen befejezés, sem győzelmes, sem tragicus”³⁸. Vagyis belesüllyed a kiúttalan pesszimizmusba. S ezt a kritikát Beöthy és Ábrányi munkáira is érvényesnek tartotta. Asbóth konzervatív szemléletével azonban, amely az 1870-es évek második felére már alaposan kiérlelődött, ez nem fért össze. Vallotta ugyan, hogy a művészetnek tükröznie kell a nemzeti gondolkodásmódot, de meg volt győződve arról is, hogy a pesszimizmus, bármily széles körben érvényesül is a társadalomban, nem uralhatja a befejezést.³⁹ A világrend harmóniája csak a pesszimizmus elutasításával állhat helyre.

S az általa választott „megoldáshoz” egy kulcsot is ad: „A jobb angol írók regényeiben – írja az *Irodalmi mozgalmak*ban – általános vonás, hogy az önzés kísértéseiben, a pesszimizmus rohamain győzedelmeskedik, és nyugodt boldogságra vezérli a hőst a ’duty’, a ’strong sense of duty’, a kötelességérzet, mely különösen Disraeli és Bulwer remekeiben egyenesen a ’noblesse oblige’ elvéből, az aristocraticus tudatból ered.”⁴⁰ Ezt követendő példának tekintette.

Bene Zoltán az Asbóth által vallott kötelesség-felfogást Kölcsey Ferencig vezeti vissza, aki a *Huszt* című híres epigrammájában a „hass, alkoss, gyarapíts” buzdítást megfogalmazta. Kölcsey szerint a közösség javára végzett cselekvésnek „az erős morális kötöttségű kötelesség-eszmény” az alapja – mutat rá Bene, s emlékeztet, a *Parainesis*ben azt olvashatjuk, hogy a haza és az emberiség boldogításán mindenkinek munkálkodnia kell.⁴¹ Asbóth felfogása a közösség iránti felelősséget állítja középpontba, s ez magyarázza, hogy a főhősével felhagyatja az egyéni önmegvalósítás kísérletét, és – Bene szavaival – „egy közös identitással bíró közösségi társadalom megőrzésének programját kívánja megalkotni”⁴². És joggal fűzi hozzá Bene: nehéz nem észrevenni, hogy Madách *Tragédiájának* utolsó mondata, a „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál” rímelt az *Álmok álmodójának* befejezésére a Kölcsey által vallott kötelesség-eszme értelmében.⁴³

A pap erkölcsi útmutatásának való engedelmeskedés a konzervatív szemlélet érvényesülését jelzi a stabil értékek nélkülüként kezelt modernitás felett. Ezzel összhangban az anyjától kapott utolsó levél is olyan értékrendről árulkodik, amely szinte Michael Oakeshott híres konzervativizmus-fogalmát idézi fel, amikor e szavakkal buzdítja Zoltánt: „nyúlj a meglevőhöz, szeresd, ami közel

³⁸ Asbóth: *Irodalmi mozgalmak...* 193.

³⁹ Vö. Takács: I.m. 1123.

⁴⁰ Asbóth: *Irodalmi mozgalmak...* 204. A *fiatal irodalomból* című korábbi tanulmányában ugyanebben a megállapításban, Disraeli mellett Lytton szerepel, de persze ugyanarról a személyről van szó, Edward Bulwer-Lytton brit íróról és politikusról. Asbóth: *A fiatal irodalomból*. In Uő.: *Irodalmi és politikai arcképek*. Budapest, 1876, Légrády, 109.

⁴¹ Bene Zoltán: Hatni, alkotni, emlékezni Kölcsey, Madách és Asbóth János kötelesség-eszménye az emlékezet vonatkozásában. In *Lábjegyzetek Platónhoz 15. Az emlékezet*. Szerk. Laczkó Sándor. Csíkszereda–Szeged, 2017, Státus Kiadó–Magyar Filozófiai Társaság, 119–130.; 120.

⁴² Uo. 126.

⁴³ Uo. 126–130.

van, cselekedj ott ahová a sorsod állított.”⁴⁴ A konzervatívok a jogok mellé mindig hozzákapcsolják a kötelességeket is, amelyek e megközelítésben összefüggnek a hagyomány és a rend tiszteletével, és a generációk közötti híd szerepét is betöltik, figyelmeztetve arra, hogy a múlt örökségét tovább kell adni. Roger Scruton *A konzervativizmus jelentése* című nevezetes munkájában nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az egyént nem önkéntesen, nem szerződésben választott kötelességek is terhelik.⁴⁵ Ezt Asbóth is így gondolta, amint azt regénye zárása is igazolja. Lőrincz felhívja a figyelmet, hogy Asbóth ugyanakkor „a költőileg kielégítő befejezés” elmaradását nem csak etikai, hanem esztétikai normasértésnek is látja, mert az általa igényelt „klasszikus zártság” hiányának tekinti.⁴⁶ „Aki a zárlatot hibásnak véli, kudarcnak tekintheti a 19. századi európai regények többségét, közöttük az Asbóth által legtöbbször becsült Anglia elbeszélő prózájának legjavát” – jegyzi meg joggal Szegedy-Maszák az *Álmok álmodójáról*.⁴⁷

Az erkölcsi imperatívusszal azonosított kötelességet Asbóth az eszmény fogalmával köti össze. Abban a társadalomban, fejti ki, „a hol van eszmény, akár vallási, akár honfíú, akár családi, akár egyszerűen baráti vagy szerelmi, a hol van ebben az eszményben való hit, van hozzá szeretet, ottan az odaadás, az áldozás, a fáradozás, maga a nélkülözés és a szenvedés ez eszményért a maradandó boldogságnak kiapadhatatlan forrásává válik... De a hol kiveszett az eszmény, megdőlt a hit, kihalt a szeretet, ott nem marad egyéb semmi mint az önzés. És ottan fog felülkerekedni mindig a pessimizmus, a kétségbeesés világnézete.”⁴⁸

Saját világát az ókori Rómához hasonlítja, szerinte azt is akkor fogta el a pesszimizmus, amikor kiveszett belőle az eszmény. S ilyen helyzetekben „az emberek semmit sem találnak többé, amiben hihetnének, s miután eszményben nem kereshetik, az önzésben keresik boldogságukat”⁴⁹. Tegyük hozzá: az eszmény a konzervatív gondolkodásban nem egy olyan absztrakt, utópisztikus célra utal, amely a liberális – vagy radikális – ideológiák sajátja, hanem olyanra, amely a tradíciókban gyökerezik, és értékeiben megalapozott, már bizonyított elvekre épül. E fogalmat Asbóth is az értékek megőrzésének kontextusában közelítette meg.

⁴⁴ Asbóth 1990, 199. Oakeshott sokszor idézett „definíciójához”: Michael Oakeshott: Konzervatívnak lenni. In Uő.: *A politikai racionalizmus*. Ford. Kállai Tibor, Szentmiklósi Tamás. Szerk. Molnár Attila Károly. Budapest, 2001, Új Mandátum, 432.

⁴⁵ Roger Scruton: *A konzervativizmus jelentése*. Ford. Szabó Péter. Budapest, 2002, Novissima, 41–42.

⁴⁶ Lőrincz: l.m. 49–50. Asbóthnak ezt a felfogását láthattuk a *Három nemzedékben* is.

⁴⁷ Szegedy-Maszák: *A szabadelvűség*...

⁴⁸ Asbóth: *Irodalmi mozgalmak*... 196–197.

⁴⁹ Asbóth: Uo. 203.

A kötelességtudat győzelme

Még többet tudhatunk meg Asbóth szempontjairól a már említett második kiadáshoz 1881 novemberében készített előszavából. Ebben az író – miután a művét ért kritikákkal szemben „bejelenti fellebbezését az idő legfőbb ítélőszékéhez”, és szinte megjósolja a késői sikert, kifejti, hogy „a képzelet alkotásai” három szellemi szinten mozognak. A legalsó, a legegyszerűbb a „külső eseményeké”, ennél feljebb áll az érzelmeké, a legfelül pedig „az érzelmek által felkeltett eszméket” találjuk.⁵⁰ A „legfejlettebb lelkiület, a legműveltebb elme” hozzájuk kell. S elmagyarázza: az *Álmok álmodójában* ő nem a cselekményességre, hanem az eszmék kifejezésére törekedett. „Én azt hiszem – olvashatjuk a véleményét –, hogy a regénynek magasabb hivatása is lehet, mint az, hogy többé-kevésbé érdekes események köznapi nyelven előadott krónikája legyen.” Ő a főszereplő „nemes törekvését” akarta megmutatni – folytatja – „ama nehéz küzdelemben, mely által meg kell nyerni az első nagy csatát legelőször is önmaga fölött”. De akiben „kiolthatatlanul élnek a nemes törekvések, csak egyetlenegyben találhat kielégítést, a kötelesség keresésében és teljesítésében, történnék akármi”⁵¹. A regény kritikusai, mutat rá, alaptalanul bírálják a főhős tehetetlenségét, mivel az ilyen viselkedés „megvan a tettek legnagyobb embereinek az életében is”, de épp ennek a legyőzésével, „a jellem ily átalakulásával, megtisztulásával végződik a regény”. Így pedig az „teljesen bevégzett egész” – fűzi hozzá.⁵²

A szubjektív konklúziót levonva azt mondhatjuk, hogy az *Álmok álmodójában* Asbóth a kiegyezést követő évek pesszimizmusát szembeállította a konzervatív meggyőződéséből fakadó elvvel, a kötelesség teljesítésének parancsával. S ezzel regényét *de facto* ki is emelte az irodalmi élet akkori, a „nemzeti klaszszicizmussal” szembeforduló fősodrából, amely nemigen talált kiutat a pesszimizmusból. Ő viszont, ha szűkre szabottan is, de célt adott honfitársainak, s így a magyar konzervatív gondolkodásban megerősítette a kötelességek vállalása iránti hűséget. Az ő megközelítésében a kötelességtudat független attól, hogy mit gondolunk a végeredményről, ez a felelősségvállalás parancsából fakad. A közösség tagjait terhelő kötelezettségek hangsúlyozása az asbóthi konzervativizmus egyik markáns vonása – s az időszerűségét nehéz elvitatni.

⁵⁰ Asbóth János: Előszó. In Owaimer: I.m. 115.

⁵¹ Uo. 116.

⁵² Uo. 117.

MIBEN HITTEK A FASISZTÁK?

A 19. SZÁZAD a nyugati gondolkodástörténetben a politeizmus látványos visszatérését jelentette. A középkor keresztény, teocentrikus világképét már a megelőző évszázadok kikezdték, egyrészt a modern történetfilozófiát előkészítő deizmussal, másrészt a természetfilozófiában lappangó panteizmussal. A 19. század abban hozott újat, hogy a racionalizmus túlzásaival szemben a világ pogány szellemű reszakralizációjába fogott és a gondolkodás politeista szerkezetét tette általánossá.¹ Európa-szerre mindenütt nemzeti kultuszok, állami rítusok és polgári vallások jöttek létre. Gyakran úgy tűnt, hogy a katolikus papságot csak azért akarják visszaszorítani a sekrestyékbe, hogy jelenlétükkel ne vonják kérdőre a születő pogány állami kultuszok integritását. A különféle rendek és értékek istenei, akárcsak az ókori mítoszokban, ismét égi és földi háborúkat vívtak egymással. Max Weber úgy látta, hogy az évszázad politeista és polimitikus fordulatában a nacionalizmus játszott döntő szerepet: „A sok régi isten, megfosztva varázsától és ezért személytelen hatalom alakját öltve kiszáll a sírjából, hatalomra tör életünk felett és újra megkezdí örök harcát.”² Weber szerint a német és a francia kultúra képében például egyértelműen „különböző istenek állnak egymással harcban, és pedig mindörökre”.³ Az egyhangú racionalista monológokat lelkes kiáltozás és mozgósító indulatok kitörései váltották fel. A 19. század során is akadtak olyan gondolkodók, akik ezt a drámát teológiai síkon értelmezték. Mindenekelőtt Proudhon és Donoso Cortés látták meg a 19. század uralkodó eszméiben az istenek újjáéledő harcát. Később Georges Sorel is megjelent a színen, egy olyan fogalommal, amely még a teológiánál is közvetlenebb módon fejezte ki a tömegek formakereső hinni akarását. Ez a fogalom volt a *mítosz*.

Mindezzel nagyjából fel is vázoltuk a barbárságba hanyatló Európa szellemi látképét, amelyen a fasizmus – a barbárság és rómaiság e különös keveréke – megjelent. Egy fontos összetevőre viszont még nem világítottunk rá, s enélkül hiba lenne nekifutni a fasizmus értelmezésének. A civil vallás, illetve a politikai vallás jelenségéről van szó. A civil vallás egyik legjelentősebb 19. századi teoretikusa, Giuseppe Mazzini a vallást és a politikát egymástól elválaszthatatlan fogalmaknak tartotta.⁴ Gondolkodásában központi szerepet játszott az eszmei

¹ Lásd: Czopf Áron: Az európai értékek alkonya. In *Századvég*. (2023) 4. sz. 147–163.

² Max Weber: A tudomány mint hivatás. In Uő.: *Állam, politika, tudomány*. Ford. Józsa Péter. Budapest, 1970, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 126–156. Itr: 147–148.

³ Uo. 147.

⁴ Giuseppe Mazzini: Dal papa al concilio. In *Scritti editi e inediti di Giuseppe Mazzini*. Vol. 8. Milano, 1864, G. Daelli, 243.

mozzanat és a politikai cselekvés egységébe vetett hit. Mazzini ezt az egységet akarta elérni a modern, szuverén nemzetállam megalkotása során, miközben a civil vallás és a nemzeti misztika „prófétájaként” lépett fel.

„A vallások irányítják a világot” – vallotta Mazzini, azt állítva, hogy a világtörténelem folyamán a „vallási haladás” minden egyes mozzanatának megfelelő tethető a társadalmi haladás egyik fázisa. A vallás ezen felül nem csupán a történelem hajtó- és irányító ereje, hanem a legfontosabb egységteremtő tényező is, amelyet az olasz egység hívei nem vehetnek félvállról. „Egyesülést akarunk. Hogyan nyerjük el biztosan, ha nem olyan testvérek által, akik ugyanazokban az alapelvekben hisznek, akik egyazon hitben egyesülnek, akik ugyanarra esküsznek? [...] Nemzetet akarunk alkotni: hogyan lehetne ezt megvalósítani, ha nem hiszünk egy közös célban, egy közös kötelességben?” Polgári vallás nélkül még a demokratikus intézmények sem képesek megjeleníteni a nép egységes akarátát és közösségi ethosát. Mazzini úgy látta, hogy „az általános választójog nagyszerű dolog; ez az egyetlen törvényes eszköz, amellyel egy ország időnkénti erőszakos válságok nélkül kormányozhatja magát; de az általános választójog egy hit által uralt országban nemzeti hajlamot, nemzeti akaratot fejez ki: egy közös hit nélküli országban mi mást fejezhet ki, mint a számbeli többség érdekeit és az összes többi elnyomását?”⁵ Mazzini szerint tehát a politikának szüksége van hitre és vallásra, különösen akkor, ha az emberek lelkében akar változást elérni. „A politika megerősíti az embereket [...] abban, amik: meghatározza hajlamaikat és ehhez igazítja a cselekvést. Csak a vallási gondolkodás képes mindkettőt átalakítani.”⁶

A fasizmus mint vallási jelenség

Hogy a fasizmus vallási jelenség, afelől semmi kétség. Ha erről meg akarunk győződni, elég, ha elolvassuk a *Fasizmus doktrínáját*, amely a legfontosabb alapelvek között rögzíti a következő megállapítást: „A fasizmus vallásos koncepció, amely az embert egy magasabb rendű törvény, egy objektív akarat immanens viszonylatában szemléli.”⁷ Hogy mi is pontosan e vallásos koncepció teológiai, illetve metafizikai tartalma, azt sem Mussolini, sem a fő ideológusaként számon tartott Gentile nem tisztázta. Bár volt fasiszta „hitvallás” és „katekizmus”, és természetesen voltak fasiszta rítusok és esküformák is, a fasizmus mindig tar-

⁵ Giuseppe Mazzini: Doveri dell'uomo. In *Scritti editi e inediti di Giuseppe Mazzini*. Vol. 69. Imola, 1935, Paolo Galeati, 26, 28.

⁶ Giuseppe Mazzini: Fede e avvenire. In *Scritti editi e inediti di Giuseppe Mazzini*. Vol. 5. Milano, 1863, G. Daelli, 171.

⁷ Benito Mussolini: La dottrina del fascismo [1932]. In *Opera omnia di Benito Mussolini*. Vol. 34. Firenze, 1961, La Fenice, 118.

tózkodott a dogmák megfogalmazásától. Egy Mussolini vallási nézeteit elemző fasiszta kiadványban ezzel kapcsolatban azt a magyarázatot olvashatjuk, hogy a *duce* nem spekulatív beállítottságú ember. A metafizikának, elvont konstrukcióknak, sémáknak és ideológiáknak nyoma sincs gondolkodásmódjában, és ennek megfelelően a vallást is leginkább társadalmi szempontból értékeli.⁸ Machiavelli nézete, miszerint a vallás a fejedelmi hatalom fontos eszköze, valójában Mussolinitól sem állt távol. „A kereszténység hatása bizonyos értelemben hasznos volt: egy fejlődési szakaszt jelentett az emberiség történelmében” – mondta Emil Ludwiggal folytatott beszélgetései során, hozzátéve: ez annak ellenére is így van, hogy a keresztény tanítás alapján véve nem a történelmi fejlődéshez való hozzájárulást célozta.⁹

A kereszténység „hasznosságát” elismerő gondolkodásmód egyaránt jelenthet konstantinizmust, machiavellizmust és fakadhat a Maurras által képviselt integrális nacionalizmusból is, amely anélkül olvasztja magába a római katolicizmus egyes vonásait, hogy egyáltalán rákérdezne a hit igazságára. Az integrális nacionalizmus nagy hatást tett az olasz nemzeti szindikalistákra, akiket Sorel mítosza mellett Maurras „hitetlen katolicizmusa” is lelkesített. Az irányzat kiemelkedő képviselője, Enrico Corradini a vallásos érzést a nacionalizmus kultuszára vonatkoztatta és egy minden doktrína fölött álló nemzeti ortopraxis eszközének tekintette. „Most a nemzeti öntudatot úgy fogjuk fel, mint a vallásos tudatot: a cselekedetek bőségeként. A tettek gyümölcsének és egyben a tevékenység indítóokának tartjuk. Olyasminek tekintjük, ami az állampolgár egész életét áthatja.”¹⁰ Nem nehéz felismerni e sorokban a *risorgimento* szellemét. A fasiszták valláshoz fűződő viszonyát általában is Cavour szekularizmusa és Mazzini nemzeti misztikája határozta meg. A mozgalom derékhadát jelentő szindikalista balszárnyon „többé-kevésbé mindenki mazziniánus” volt.¹¹ A *L'Impero* című napilap köré szerveződő fasiszta jobbszárny pedig az Egyházzal szemben határozottan a neoghibellinizmus álláspontjára helyezkedett.

A mazziniánus nacionalisták és ghibellin imperialisták egyaránt a római hagyomány pogány elemeit akarták feltámasztani, ugyanakkor ez a két szárny a legkevésbé sem volt egyensúlyban egymással. A tradicionalista jobboldaliak szerepe marginálisnak mondható. A művészeti avantgárdból érkező szerzők, mint a klerikálfasiszta Vincenzo Fani Ciotti vagy a pogány Julius Evola félig-meddig kívülállóknak számítottak, miközben a szekuláris állam és a mazziniánus „nemzeti misztika” hívei játszották a főszerepet. Mussolini is ezt a széles konszenzuson nyugvó nacionalista álláspontot képviselte. Egy 1920 decemberében közölt

⁸ Armando Carlini: *Filosofia e Religione nel Pensiero di Mussolini*. Roma, 1934, Istituto Nazionale Fascista di Cultura, 8–9.

⁹ *Mussolinis Gespräche mit Emil Ludwig*. Berlin–Wien–Leipzig, 1932, Paul Zsolnay Verlag, 179.

¹⁰ Enrico Corradini: *Il nazionalismo italiano*. Milano, 1914, Fratelli Treves, 48.

¹¹ Volt: Le cinque anime del fascismo. In *Critica Fascista*. (1925. február 15.) 64–65.

cikkében is már mazziniánus reményekkel készült az újévre: „Nyugodt tekintettel pillantunk vissza a múltunkra, miközben folytatjuk menetelésünket a jövő felé. Ugyanazzal a hittel, mint tegnap: a nemzet nagy sorsába vetett hittel. Szorgalmasan dolgozunk azon, hogy megvalósítsuk Giuseppe Mazzini törekvését: hogy az olaszoknak megadjuk »a nemzet vallásos felfogását«.”¹²

A fasiszta hatalomátvétellel e törekvés jelei egyértelműen meg is mutatkoztak az olasz hétköznapokban. A Corradini és D’Annunzio által képviselt hős-kultuszt állami szintre emelték, új ünnepeket, új szertartásokat vezettek be, a fasizmus misztériumáról és fasiszta hitről tartottak előadásokat. A fasiszta forradalmi időszámítás bevezetése egyenesen az idő eszkatologikus meghasadását jelzi és egy új abszolútum jelenlétéről árulkodik. A Krisztus születéséhez igazodó időszámítás helyett a *marcia su Roma* vált a történelmi idő tengelyévé, a születés karácsonyi ünnepe (*natale*) mellett pedig megjelent a *Natale di Roma*, vagyis Róma születésének ünnepe.¹³ A fasiszták a *marcia su Romát* olyan világtörténelmi jelentőségűnek ítélték, hogy utána már az új fasiszta korszakról és annak éveiről beszéltek: így például 1926 a fasiszta korszak negyedik éve.¹⁴ Miután a szekuláris szellemiségű Gentile-reform az oktatásban keresztülvitte a nemzeti kultusz intézményesítését, a fasiszta párt őt követő vezető kultúrpolitikusa, Giuseppe Bottai már Mazzini álmának teljes megvalósítását ígérhette. A fasizmus Bottai szerint „politikai és civil vallás”, amely nem zárja ki a kereszténységet, viszont teljes lojalitást követel. „Ebből a szempontból a fasizmus egyszerű, világos és egyenes; ez Olaszország vallása.”¹⁵

A fasizmus vallásfelmológiai elemzése nyomán Emilio Gentile arra a következtetésre jut, hogy a fasiszta korszak legfontosabb vonása a politika szakralizálása volt. Mi több, az egész „XX. századot a politika szakralizációjának korszakaként határozhatjuk meg”.¹⁶ Ezt a tételt számos józan érv és példa támogatja. Ugyanakkor félreértésre is okot adhat, hiszen úgy tünteti fel, mintha a szakralizálás a politikum radikális igenlését jelentené. Ezzel szemben felvethető, hogy a politika esztétizálásáról szóló benjamini tézishez hasonlóan¹⁷ a „politika szakralizálásában” is inkább a politika huszadik századi kiüresedésének jelét kell látnunk. Elvégre a politika szakralizálására irányuló törekvések Mazzini eredeti

¹² Benito Mussolini: «Il Popolo d’Italia» nel 1921. In *Opera omnia di Benito Mussolini*. Vol. 16. Firenze, 1955, La Fenice, 44.

¹³ Mussolini ezt az ünnepet már hatalomrajutása előtt a fasiszták ünnepévé nyilvánította. Lásd: *Discorso di Bologna* [1921. április 3.]. In *Opera omnia di Benito Mussolini*. Vol. 16. Firenze, 1955, La Fenice, 244.

¹⁴ Ennek teológiai-eszkatológiai jelentőségéről lásd: Karl Löwith: *Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933. Ein Bericht*. Frankfurt am Main, 1989, Fischer Taschenbuch Verlag, XVI.

¹⁵ Giuseppe Bottai: *Il pensiero e l’azione di Giuseppe Mazzini* [1930]. In *Uő.: Incontri*. Milano, 1943, A. Mondadori, 124.

¹⁶ Emilio Gentile: *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell’Italia fascista*. Bari, 1993, Laterza, 272.

¹⁷ Vö. Walter Benjamin: *A műalkotás a technikai reprodukció korában*. Ford. Erhardt Miklós–Mélyi József. In *Uő.: A műalkotás a technikai reprodukció korában. Művészetelméleti és kultúrpolitikai írások*. Budapest, 2024, Open Books, 211–262. Irt: 259, 262.

intenciójának megfelelően kifejezetten az olasz társadalom széles tömegeiben uralkodó fásultság és apolitikus hajlamok leküzdését célozták. Emilio Gentile tézise ezzel együtt mindenképpen megfontolásra érdemes. A politika szakralizálásának kérdése nem csak Mazzini civil vallásról szóló írásaiban vagy a fasiszta gyakorlatban tükröződik, hanem „a lengyel Spenglerként” emlegetett – ám komparatív civilizációelméletével Spenglert megelőző – Feliks Koneczny azon megállapításával is, miszerint Hitler a nyugati társadalomszervezés hagyományával szakítva lényegében a zsidó kultúra mintájára (!) próbálja szakralizálni a társadalmi élet minden aspektusát. A náciizmusban a zsidó és keresztény apokaliptika, a hinduizmus és a pogányság számos eleme megtalálható. Koneczny szerint ebből egy alapvető civilizációelméleti kérdés adódik: „A vallások szintézisének álma nem hiányzik a mai hitlerizmusból sem, amely a mesterséges vallás műhelyében teszi próbára erejét. Felmerül tehát a kérdés, hogy a vallás teremti-e a civilizációt, vagy a civilizáció a vallást.”¹⁸

Politikai immanentizmus

Corradini és Mussolini válaszát már ismerjük. Szerintük a civilizáció a vallásban éri el alkotóképességének csúcsát. Mazzini szellemében a vallást olyan szellemi hatalomnak tekintették, amelynek segítségével egy civilizáció újraterezheti önmagát. Mussolini személy szerint nem volt hívő, bár szocialista időszakában a szocializmust, a világháború után pedig a fasizmust nevezte föltétlen és cselekvésre készítő hitnek, az intézményes vallásokkal szemben mindig távolságtartó volt. Istennel és a természetfeletttel kapcsolatban olyan szerzők hatottak rá, mint Proudhon, Marx, Nietzsche, Renan, Sorel és Oriani. Ennek tükrében nem meglepő, hogy fiatalkori ateizmusától csupán kis mértékben mozdult el egy mérsékelt szkeptizmus és a természet isteni voltát elismerő panteizmus felé. „Ezenkívül minden idegen tőlem, ami misztikus” – fogalmazott Emil Ludwignak adott interjújában.¹⁹ Leginkább a nacionalizmus vallásos felfogása állt hozzá közel, amelyet Corradini képviselt: a hősök, a természet és a haza kultusza.

Mivel a ducét kifejezetten taszította a miszticizmus, a Fasiszta Misztika Iskola nem köré, hanem mélyen vallásos testvére, Arnaldo Mussolini alakja köré épült. Az iskola küldetése az volt, hogy az első világháborúban és a *marcia su Romában* megtapasztalt fasiszta hitélményt továbbadja a fiatalabb nemzedékeknek. Az iskola a rendszert dicsőítő és ellenségeit szidalmazó propaganda mellett doktrinális kérdésekkel is foglalkozott olyan gondolkodók bevonásával, mint

¹⁸ Feliks Koneczny: *On the Plurality of Civilisations*. Trans. Anton Hilckman. London, 1962, Polonica Publications, 283.

¹⁹ *Mussolinis Gespräche mit Emil Ludwig*, 230.

a gentiliánus Armando Carlini és a neoghibellinizmus irányvonalát képviselő Julius Evola. Utóbbi keserűen emlékezett vissza az iskola szellemi terméketlenségére. Az iskola szerinte visszaélt a „misztika” fogalmával. Valójában „nem foglalkozott a magasabb értékek, a szakrális problémájával, pedig misztikáról csak ezekkel az értékekkel összefüggésben lehet beszélni”.²⁰ A Fasiszta Misztika Iskolájában kétségkívül csekély érzék mutatkozott a transzcendencia iránt. Az iskolát vezető Niccolò Giani és a baloldali érzelmű Tullio Cianetti a fasiszta iparfejlesztés előtt álló lehetőségek átértékelésétől estek misztikus elragadtatásba, így hát a gazdasági önellátóképesség „misztikájáról” értekeztek. Evola ezzel kapcsolatban ejtette el azt a fanyar megjegyzést, hogy „az »autarkia misztikájáról« beszélni egyike azoknak a visszaéléseknek, amelyeket az utóbbi időben a »misztika« kifejezéssel elkövettek.”²¹

Ha a Fasiszta Misztika Iskolája ezt kellő világossággal nem is tudta megfogalmazni, a fasiszták valóban hittek valamiben. Mussolini is elismerte, hogy a fasiszmusban a cselekvés megelőzte a doktrínát. Hittételekről és „politikai teológiáról” így nehéz beszélni. A fasiszta „vallás” jellemző meghatározása szerint: „A vallás a misztérium érzése, amely meghatározott formákban nyilvánul meg.”²² Hozzávetőleg ezt képviselte a fasiszta misztika és az olasz nemzet mazziniánus-soreliánus alapokon felépített új civil vallása. A misztérium homályos érzése és a konkrét formák szenvedélyes akarása egybeolvadt a fasiszmus politikai immanentizmusában. Csakhogy miként Armando Carlini önkritikaként is értelmezhető szavai jelzik: „Az immanentizmusból, akár történeti, akár racionalista, hiányzik egy varázsszó: a hit. Ha használja, akkor eltorzítja a jelentését.”²³ A fasiszmus abszolút immanentizmust és abszolút hitet képviselt. Meglehet, hogy éppen ez az ellentmondás volt misztériumának forrása.

A politikai modernség három legnagyobb formátumú képviselője, Hobbes, Rousseau és Hegel bár különböző módon, mégis a hatalom immanens egységét vették célba.²⁴ Az általánoshoz, a társadalmi lét totalitásához való fölemelkedést tartották a politikai gondolkodás céljának. Ezt Hobbes a szuverén világi hatalom integritásában, Rousseau az általános akaratban, Hegel pedig az állam totalitásában ragadta meg. E három radikálisan eltérő nézeteket képviselő filozófus történetesen éppen abban egyezik meg, ami a modernség lényege, s ami a fasiszmusban érte el leghatározottabb kifejeződését. A civil vallás jelenségének neves kutatója, Emilio Gentile Rousseau-t emeli ki, aki egyesítette „a sas két

²⁰ Julius Evola: A fasiszmus jobboldali bírálata. Ford. Jeszenszky Ferenc. In Uő.: *Fasiszmus és harmadik birodalom*. Máriabesnyő, 2014, Attraktor, 85.

²¹ Uo. 55.

²² Piero Zama: *Fascismo e religione*. Milano, 1923, Imperia, 13.

²³ Armando Carlini: *Filosofia e religione nel pensiero di Mussolini*. Roma, 1934, Istituto Nazionale Fascista di Cultura, 20.

²⁴ Vö. Molnár Tamás: *A modernség politikai elvei*. Budapest, 1998, Európa Könyvkiadó. Különösen: 40–41, 58.

fejét” és így a vallási és politikai hatalmat egyetlen komplexum részévé tette.²⁵ De legalább ilyen joggal említhetnénk Hobbest vagy Hegelt is, mert itt a modern gondolkodás átfogó vonásáról van szó, a hatalom egységére alkalmazott metafizikai monizmusról, amely a rendek, közösségek és hatalmak pluralitására épülő középkori örökség végső felszámolását hozta.²⁶

Politikai immanentizmus alatt azt értjük, amikor az immanencia modern, totalizált koncepciója egybeesik egy politikai formával. A fasiszmus (és az egész politikai modernség) esetében ez az államot jelenti. Tökéletesen kifejezi ezt a politikai immanentizmust Mussolini egyik legismertebb jelmondata, melyet a *marcia su Roma* harmadik évfordulóján, a fasiszta mozgalom egykori központját jelentő Milánóban hirdetett meg. „A mi formulánk a következő: minden az államban, semmi az állam ellen és semmi az államon kívül.”²⁷ A *fasiszmus doktrínájában*, illetve Giovanni Gentile államelméletében, ha lehet, még ennél is egyértelműbben mutatkozik meg az állam totalitása, hiszen az állam egyfelől mint „abszolútum”, másfelől mint „tiszta aktualitás” jelenik meg, tehát a metafizikai istenfogalom attribútumait ölti magára. „A fasiszmus számára az állam abszolútum, amely előtt az egyének és a csoportok relatívak. Az egyének és a csoportok azért »gondolhatók el« mert az államon belül léteznek.”²⁸ Ezt olvassuk *A fasiszmus doktrínájában*. A sokak által fasiszta főideológusnak tekintett Gentile életművében nyomon követhetjük a politikai immanentizmus kibontakozását a hegeli filozófiától egészen a fasiszta állami doktrínáig. A pontosság kedvéért viszont azt is meg kell jegyeznünk, hogy Gentile az immanencia fogalmát a gondolkodás szubjektív mozzanatával hozta összefüggésbe és filozófiai munkáiban ennek megfelelően nem az állam, hanem a „gondolkodó gondolat” (*pensiero pensante*) tiszta aktualitásáról beszél. Ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a fasiszta jelenség nem vezethető le egyetlen filozófiai hagyományból vagy elvont gondolatmenetből.²⁹ A politikai immanentizmus a fasiszta jelenség eredően modern jellegéből fakad.

Természetesen voltak különvélemények is. A modernitással szemben ellenséges, „reakciós futurista” Vincenzo Fani Ciotti (írói és mozgalmi nevén: „Volt”)

²⁵ Emilio Gentile: I.m. 6.

²⁶ Volt: Divinizziamo lo stato? In *L'Impero*. (1923. augusztus 5.) 1. Vö. Czopf Áron: *Metapolitika*. Budapest, 2024, Kommentár Alapítvány, 26.

²⁷ Per la medaglia dei benemeriti del comune di Milano. In *Opera omnia di Benito Mussolini*. Vol. 21. Firenze, 1956, La Fenice, 425.

²⁸ Benito Mussolini: La dottrina del fascismo [1932]. In *Opera omnia di Benito Mussolini*. Vol. 34. Firenze, 1961, La Fenice, 129.

²⁹ Ugyanezért tartjuk alapvetően elhibázottnak – sőt, légből kapottnak – a fasiszmus szellemi genealógiáját nyújtó legtöbb elemzést. Lásd például: Giorgio Locchi: *L'essenza del fascismo*. Roma, 2023, Altaforte Edizioni. A proto-fasiszmissal kapcsolatos képzelgések számos formát ölthetnek. Lásd például: Lukács György: *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Budapest, 1974, Akadémiai; Karl R. Popper: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Ford. Szári Péter. Budapest, 2001, Balassi; Isaiah Berlin: *The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*. 2013, Princeton University Press.

nem riadt vissza attól, hogy a fasiszták legfontosabb politikaelméleti lapjában, a *Gerarchiában* állítsa élére a kérdést: „transzcendencia vagy immanencia – írta – középút nincs”. Abbéli igyekezetében, hogy a fasizmust megszabadítsa az immanentizmustól, a szerző végül mégis egyfajta középútra talál, mert miután a katolikus egyház tanítása és az ellenforradalmi hagyomány klasszikusai alapján keményen bírálja a „modern panteizmust”, a transzcendencia és immanencia kérdését övező nyilvánvaló elvi ellentmondásokat feloldja a „misztérium akarásának” (Enrico Corradini) mindent felölelő fasiszta koncepciójában.³⁰ Az állam misztériuma minden ellentmondást magába olvaszt és meghalad. Sajátos módon ezt éppen a Fani Ciotti által oly kíméletlenül bírált hegelianusok vallották teljes meggyőződéssel, akik a fasizmustól az „etikus állam” megvalósítását remélték. Az erkölcsi értékek végső hordozójaként fellépő állam – ahogy Benedetto Croce megjegyzi – „jellegénél fogva, nem fog túrni sem maga mellett, sem maga felett másfajta társulásokat, mert valamennyi kénytelen alávetni magát neki, vagy pedig tagadja és megsemmisíti őket. Mikor az Egyház szembeszállt az Állammal és vezető szerepet vitt, az Egyház volt az igazi etikus Állam; és mikor a földi Állam megkezdte a küzdelmet az Egyházzal, csak akkor pihent meg, mikor emezt magába olvasztotta olyképpen, hogy önmagát tekintette az igaz és egyetlen egyháznak, amely egy tökéletesebb erkölcsiség lehetőségeit képviseli.”³¹

Az önálló erkölcsi princípiummal rendelkező politikai közösség koncepciója már Arisztotelésznél is megjelenik. Gentile állameszménye, a *stato etico* viszont lényegesen más jelleget ölt, mint egy ókori polisz, hiszen azzal szöges ellentétben a hatalom totális modern egységét célozza és olyan totális hatalmat követel az állam számára, amellyel a kereszténység mindenható Istene előtt még a hellén városállamok védőistenei sem rendelkeztek. Mondanunk sem kell tehát, hogy a totális állam és a fasizmus transzcendenciához fűződő viszonya szembetűnően problematikus volt. Don Sturzo is a totális állam immanentizmusát bírálta: „A »szellem« vagy »eszme« monisztikus és immanentista felfogása nem adott nekünk személyiségünk és felelősségünk magasabb szintű meghatározását, és nem alakította ki a társadalom egységes tudatát sem. Azzal, hogy a szellem dialektikus folyamatát öncélként, az egyetlen tudatos valóságként ismerjük el, eljutottunk oda, hogy az államot az eszme legfőbb megvalósulásaként fogjuk fel. A hegeli állam adta meg a totalitárius állam elméleti alapját.”³² Ez effajta bírálatok az antigentiliánus fasiszták³³ tudatát sem hagyták érintetlenül.

A politikai katolicizmus és a fasizmus kibékítésén munkálkodó Fani Ciotti például a *L'Impero* hasábjain fel is tette a provokatív kérdést: „Istenítjük az

³⁰ Volt: Transcendenza o immanenza? In *Gerarchia*. (1924) 8. sz. 492, 497.

³¹ Benedetto Croce: *A politika elemei*. Ford. Révay József. Budapest, 1924, Franklin-Társulat, 31.

³² Luigi Sturzo: *La vera vita. Sociologia del soprannaturale*. Bologna, 1978, Nicola Zanichelli Editore, 172.

³³ A Gentilét övező vitákról lásd: Alessandra Tarquini: *Il Gentile die fascisti. Gentiliani e antigentiliani nel regime fascista*. Bologna, 2009, Il Mulino.

államot?” Ezután elismerte, hogy ha a fasiszták következetes hegelianusok lennének, akkor erre a kérdésre csak igennel lehetne válaszolni. De hál’ Istennek nem ez a helyzet. A faszizmusnak nincs hivatalos filozófája, hiába tetszelegnek a hegelianusok az ideológus-szerepben. Mussolini nem a német idealizmus panteista metafizikája alapján kormányozza Olaszországot, hanem a nemzeti érdek pragmatikus képviselőjét vállalja magára. A Hegellel szemben rendkívül kritikus szerző maga is pragmatikusan foglal állást: kijelenti, hogy az egyént istenítő demokratikus nézettel szemben a hegeli államfelfogást kell előnyben részesíteni, de – kérdezi a katolikus lelkiismeret hangján – „tényleg egyik bálványimádásból a másikba kell esni?” A gondviselés kegyelméből Mussolini és Gentile szerepe világosan elkülönül, így az olasz nép történelmi kiváltságai nem vesznek kárba: „Mussolini, aki szerencsére nem filozófus, és Gentile, aki filozófus létre roppant politikai érzékről tett tanúbizonyságot, nem fogják Olaszországot válálsháborúba sodorni Hegel szép szeméiért.”³⁴ Szó esett ebben a cikkben sok minderről: az isteni gondviselésről, Gentile immanentizmusáról, Mussolini pragmatizmusáról és Hegel szép szeméiről. Egyedül arra nem kaptunk választ, hogy a fasisztáknak miért kell „egyk bálványimádásból a másikba esni”. Pedig a politikai immanentizmus kapcsán minden bizonnyal ez a legfontosabb kérdés.

„Vallásközi párbeszéd”

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy megvilágítsuk a kereszténység és a fasiszta civil vallás viszonyát. De mint minden történetet, ezt is a drámai alaphelyzet ismertetésével kell kezdeni. Az olasz *Kulturkampf* korántsem Garibaldi római menetelésével vette kezdetét, de kétségkívül azzal változott spirituális, illetve metapolitikai állóháborúvá. Emlékezzetek, hogy az olasz egység létrejöttének e döntő mozzanatát IX. Piusz pápa „Róma elrablásának” nevezte. Ez a kijelentés sejttenünk engedi, hogy a továbbiakban miként alakult az Egyház és az állam kapcsolata. XIII. Leó, X. Piusz és XV. Benedek pontifikátusa alatt a viszony fagyos maradt. Az egyháznak és XI. Piusz pápának Mussolini római menetelése után sem volt rá semmi oka, hogy változtasson a magatartásán.³⁵ A fasiszta mozgalom hangadói csaknem kivétel nélkül radikálisan egyházellenes jelszavakat hangoztattak. Egyesek a pápát „belső ellenségnek” nevezték, akit ki kell dobni Olaszországból, mások a középkori guelfek „polgárháborús” törekvéseivel vádolták a szentszéki és néppárti politika híveit. Ebben a légkörben a politikai katolicizmus helyzete finoman szólva nem volt könnyű, hiszen a

³⁴ Volt: *Divinizziamo lo stato?* In *L'Impero*. (1923. augusztus 5.) 1.

³⁵ XI. Piusz pápa 1922-ben, a fasiszta korszak első évében az *Ubi Arcano Dei Consilio* kezdetű enciklikában figyelmeztetett a jogos hazaszeretet és a mértéktelen nacionalizmus különbségére.

Szentszék nem támogatta, inkább csak megtűrte a katolikusok politikai szerepvállalását az Olasz Királyságban. Az ultramontánok, akik Martin Mosebach találó megállapítása szerint mindig a totalitarizmus külső, „hegyeken túli” ellenzéke voltak,³⁶ Olaszországban semmiképpen sem foglalhatták el ugyanezt a pozíciót. „Olaszországban az Egyház nincs a hegyeken túl” – írta Fani Ciotti a *L’Impero*ban – „Egy katolikus [itt] sosem nevezheti magát ultramontánnak.”³⁷ Ugyanakkor a „minden az államban, semmi az állam ellen és semmi az államon kívül”-alapelvét valló fasisztáknak is sok bosszúságot okozott a „római kérdés” megoldatlansága, továbbá az is, hogy az egyház bizonyos körei erőteljes antifasiszta agitációt folytattak.

A faszizmus elleni kereszties hadjáratot egy szicíliai pap, Luigi Sturzo vezette, akit filozófiai műveltsége és karizmatikus személyisége alkalmassá tett arra, hogy elméleti és gyakorlati téren is részt vegyen a politikai harcban. A fasiszta lapok állandó céltáblájaként szolgáló Sturzt „guelfizmussal” vádolták. Személyesen őt tekintették az olasz állam és a Szentszék közötti viszony rendezésének útjában álló legfőbb akadállynak. Sturzo eközben a fasiszták „misztikus monopóliumát” (*monopolio mistico*) támadta, a faszizmust álvallásnak és a kereszténységgel összeegyeztethetetlen elnyomó rendszernek kiáltotta ki, álláspontját ráadásul a nemzetközi közvéleménnyel is megosztotta: „Ha országaitok nagy balszerencséjükre hatalmas pártok és tekintélyelvű, zsarnoki rendszerek markába kerülénének, akkor a katolikus fiatalok a legrosszabb esetben egy nagyon korlátozott és ellenőrzött területen lennének, mint Olaszországban, vagy üldöznék és megsemmisítenék őket, mint Németországban. Ez azon egyszerű és nyilvánvaló oknál fogva van így, hogy az olyan politikai mozgalmaknak, mint a faszizmus és a náciizmus, ahhoz, hogy uralják és fenntartsák magukat, intellektuális, erkölcsi, gazdasági, fegyelmi és misztikus monopóliumot kell teremteniük a fiatalok felett: minden fiatal felett.”³⁸ A Német Birodalomhoz hasonlóan Olaszországban is az oktatás jelentette az egyik kulcskérdést. Márpedig a fasiszták az oktatásban is ragaszkodtak a „misztikus monopóliumukhoz”. A fasiszta misztika és a fasiszta oktatáspolitikája közös célja az „integráns fasisztának” nevezett új ember kinevelése volt. Két metapolitika feszült itt egymásnak, Sturzo pedig nagyon is jól értette, hogy mire megy ki a játék.³⁹

Ez a hajthatatlanság és politikai vehemencia egyáltalán nem volt általános. Katolikus körökben inkább az egyház és állam közötti viszony rendezését kívánták, és a cavouri „szabad egyház a szabad államban”-elvet alapul véve egyszerűen

³⁶ Martin Mosebach: *Der Ultramontane. Alle Wege führen nach Rom*. Hamburg, 2022, Rowohlt, 7–11.

³⁷ Volt: *Divinizziamo lo stato?* In *L’Impero*. (1923. augusztus 5.) 1.

³⁸ Sturzo: I.m. 288–289.

³⁹ Silvano Panunzio (a fasiszta teoretikus Sergio Panunzio fia) a legnagyobb metapolitikai gondolkodók között tartotta számon Don Sturzt. Silvano Panunzio: *Metapolitica. La Roma eterna e la nuova Gerusalemme*. 2. Storia e Apocalisse. Sesto San Giovanni, 2019, Iduna, 822, 826.

modus vivendire törekedtek. A klerikálfasiszta reakció elsőszámú képviselője, Fani Ciotti is békéltetőként lépett fel. A jobboldali *ghibellinek* és a *Critica Fascista*, szekulárisabb és baloldali közönségét arról próbálta meggyőzni, hogy immár nem kell tartani a katolikus univerzalizmustól. A szerző azért szerette volna elkerülni a ghibellinek és guelfek közötti ősi ellentét feléledését, mert lelki szemei előtt a trón és oltár új szövetsége, és egy új fasiszta „ellenreformáció” képe lebegett.⁴⁰ Épp ezért egyensúlyozásra törekedett. Leginkább azt akarta elkerülni, hogy a katolicizmust a fasiszta rezsim kereszténydemokrata ellenzékével (Sturzóval és a Néppárttal) azonosítsák, illetve, hogy a fasiszta párton belül ismét felülkerekedjenek a háború utáni éveket meghatározó antiklerikális elemek. A *Kulturkampf* esetleges kiéleződése kettészakította volna Fani Ciotti lelkét. Mint írta: „ha a Vatikán a néppártot fegyverként akarná használni Olaszország ellen, az állam oldalára állnék az egyházzal szemben.” Ugyanakkor, „ha az olasz kormány a szabadkőművesség céljait szolgálva fogna egyházellenes kultúrharcba, akkor az egyház oldalára állnék az állammal szemben.”⁴¹ Nem hiába mondta Hobbes és Rousseau, hogy az állampolgároknak nem lehetnek kettős lojalitásai, mert Fani Ciotti gondolkodásában a sas két feje szemlátomást külön életet élt.

Ez a kettősség magát Mussolinit is bosszantotta. Amikor a fasiszta korszak hetedik évében, 1929-ben rendeződött a római kérdés, a maga részéről továbbra is furcsának találta a lateráni egyezmény tárgyalásait, azt pedig kifejezetten pikánsnak tartotta, hogy „két független és kizárólagos döntéshozói joggal rendelkező vezető három éven át ugyanabban a városban tárgyalt egymással anélkül, hogy valaha is szemtől szembe találkoztak volna”. Amikor végül sor került a találkozásra, Mussolini újabb bosszúságára „egész Róma arról beszélt, hogy Mussolini letérdelt és megcsókolta a pápa kezét”. Pedig semmi ilyesmi nem történt. Mussolini csak a haza oltára és az ismeretlen katona síremléke előtt volt hajlandó térdet hajtani. Amikor 1932 februárjában a Vatikánba látogatott, előzetesen felmentést kért a protokoll alól. „Általában betartom egy ország szabályait, amikor vendégként ott tartózkodom. De itt határozottan kértem, hogy mentesítsenek a térdelés és a kézcsók kötelezettsége alól.”⁴²

A *Duce* térdhajtása minden bizonnyal felforraltta volna az egykori *arditók* és *squadristák* vérét, akik már a mozgalmi fasizmus idején is túlságosan engedékenynek és visszafogottnak tartották Mussolinit. A lateráni egyezmény aláírása után Mussolini számolt azzal, hogy pártja vegyes érzelmekkel fogadja a rendezést. Ezért azzal nyugtatta meg a kedélyeket, hogy egy képviselőházi beszédben határozottan kiállt a *stato etico* gentiliánus koncepciója mellett.

⁴⁰ Volt: Antimodernità. In *L'Impero*. (1923. augusztus 25.) 1.

⁴¹ Volt: Fascismo e cattolicesimo. Risposta a Camillo Pellizzi. In *Critica Fascista*. (1924) 6. sz. 376.

⁴² *Mussolinis Gespräche mit Emil Ludwig*, 177.

*Alfredo Gauro Ambrosi: Aeroritratto di Mussolini aviatore
(Mussolini pilóta légiportréja), 1930.*

Miután az egyháznak tett jelentős engedmények feldühítették a fasiszta párt balszárnyát és súlyos presztízvesztést okoztak a szekuláris Gentile-reform híveinek, Mussolini beszédének célja az volt, hogy bebizonyítsa: az egyház elismerésével nem esett csorba a fasiszta állam erkölcsi integritásán. A beszéd hangvétele és a Mussolini által használt megfogalmazások jól mutatják a helyzet összetettségét: „Eszembe se jusson tagadni a fasiszta állam erkölcsi jellegét, mert szégyellenék erről a tribünről beszélni, ha nem érezném, hogy az állam erkölcsi és szellemi erejét képviselem.” Az egyház semmiképpen sem vált az állammal egyenértékű hatalommá, vagy felsőbb erkölcsi instanciává. A szekulárisok tehát megnyugodhatnak, mert az állam integritásán nem esett csorba. Az etikus állam – hangsúlyozza Mussolini – éppúgy az erkölcsi értékek végső hordozója, mint azelőtt. „A katolicizmus kiteljesíti ezt, és ezt nyíltan ki is mondjuk, de senki ne gondolja, hogy a filozófia vagy a metafizika leple alatt megváltoztathatja a játékszabályokat.”⁴³

Ami a szuverenitás kérdését illeti – mondta Mussolini – ezt is „sürgősen tisztázni kell”, nehogy félreértés essék. A Vatikán és az Olasz Királyság esetében „két jól elkülönülő, jól megkülönböztethető, tökéletesen és kölcsönösen elismert szuverenitás létezik. *De az államban az egyház nem szuverén és nem is szabad.*”⁴⁴ Az ilyen kijelentések a Szentszék figyelmét sem kerülték el, mindazonáltal XI. Piusz pápa úgy ítélte meg, hogy a lateráni egyezmény nagyvonalú engedményei jóval többet nyomtak a latban, mint Mussolini saját táborát célzó retorikája. Az egyházfő szemében a katolikus államvallás kihirdetésével az etikus állam is új jelentőségre tett szert. Ezért a Vatikán hálóját fejezte ki az olasz kormány nagyvonalúságáért és a „római kérdés” több mint nyolcvan évig tartó megoldatlanságát a fasiszta korszakot megelőző liberális, polgári korszakok számára írta. A milánói Szent Szív Katolikus Egyetemen tartott beszédében úgy fogalmazott: „meglehet, hogy szükség volt egy olyan emberre is, akivel a Gondviselés hozott össze minket; egy olyan emberre, akit nem érdekeltek a liberális iskola berögződései”. „Isten kegyelmével, nagy türelemmel, kemény munkával” és természetesen Mussolini nagyvonalúságának köszönhetően is, sikerült „olyan konkordátumot kötnünk, amely ha nem is a legjobb, amit lehetett volna kötni, de biztosan az egyik legjobb, amit eddig kötöttek; és mély elégedettséggel hiszszük, hogy ezzel visszaadtuk Istent Olaszországnak és Olaszországot Istennek”⁴⁵.

Az állam és egyház közti „kiengesztelődésként” egy ideig Alfredo Ildefonso Schusterben öltött testet, aki a lateráni egyezményt követően foglalta el az érseki széket Milánóban, a fasizmus fővárosában. Schuster nagy reményeket fűzött a

⁴³ Camera dei Deputati. In *Atti parlamentari*. Legislatura XXVIII, Discussioni, 13 maggio 1929, 154.

⁴⁴ Uo. 130. (Kiemelés tőlem – C.Á.)

⁴⁵ Allocuzione di Sua Santità Pio XI ai professori e agli studenti dell'Università cattolica Sacro Cuore di Milano «Vogliamo anzitutto», 13 febbraio 1929. https://www.vatican.va/content/pius-xi/it/speeches/documents/hf_p-xi_spe_19290213_vogliamo-anzitutto.html

fasizmus „megkereszteléséhez”, az etiópai hadjárattól a kereszténység terjedését várta. A fasiszták szimpátiáját azzal nyerte el, hogy az olasz imperializmust a „rabszolgaság és a barbárság” eltörléséért dicsérte, illetve, hogy *te Deumot* mondott a tengerentúli területek elfoglalásával birodalomra bővülő Olasz Királyság győzelmeiért. Mintegy a vallásközi párbeszéd jegyében az érsek még a fasiszta misztika milánói iskolájának meghívását is elfogadta és előadást tartott arról, hogy a Római Birodalom miként szolgált az isteni gondviselés eszközüül. Előadása végén a fasizmust és Mussolinit is a gondviselés eszközének nevezte: „*A marcia su Roma* és a lateráni egyezmény után, amely visszaadta Olaszországot Istennek, Istent pedig Olaszországnak, Isten válaszolt a mennyből, a *Duce* közreműködése folytán viruló birodalmi koszorúval övezve Rómát és a királyt.”⁴⁶ E szavakból határozottan úgy tűnik, mintha az isteni gondviselés azzal jutalmazta volna Mussolinit a lateráni egyezmény megkötéséért, hogy rábízta a birodalom „újraalapítását”. Nem mondhatjuk tehát, hogy a milánói érsek ellenségesen vagy akár tartózkodóan viszonyult volna a fasiszta rendszerhez. Magatartása csak közel egy évtizeddel a lateráni egyezmény után, a fasiszták 1938-as faji törvényeivel szemben változott meg.

Amikor a fasiszta hitrendszer a germán vérmisztika uszályába került, az Egyház számos fórumon elítélte a faji politikát. Schuster, aki, mint láttuk kimondottan békülékeny álláspontonról indult, a következő szavakkal ítélte el a fejleményeket: „Egyfajta eretnokség támadt külföldön, és terjed mindenhol, amely nemcsak a katolikus egyház természetfeletti alapjait támadja, hanem az emberi vérben testesíti meg az egyén, a nemzet és a haza szellemi fogalmait, az emberség minden más szellemi értékét tagadva, és így nem kisebb nemzetközi veszélyt jelent, mint maga a bolsevizmus. Ez az úgynevezett rasszizmus.”⁴⁷ Azzal, hogy Schuster a rasszizmust eretnokségnek nevezte, kihangsúlyozta a nézetkülönbség vallási-teológiai értelmezését. Ráadásul a fajelméletet nem egyszerűen eretnokségnek, hanem kifejezetten „Róma-ellenes eretnokségnek” nevezte és a római univerzalizmus elleni germán támadásként értelmezte. Ezzel egyértelművé tette, hogy Róma lelkéért folyik a harc, a fasiszták pedig többé nem Rómát képviselik. Schuster a konkordátum után tíz évvel már két hitvallás harcáról beszélt, hangsúlyozva, hogy nem az Egyház, hanem a fasiszta rezsim változott meg és lépett a faji eretnokség útjára: „a katolikus egyház ma nem annyira egy új fasiszta állammal áll szemben, mivel az már a konkordátum idején is létezett, hanem egy uralkodó filozófiai-vallási rendszerrel, amelyben, bár ezt nyíltan nem mondják ki, implicit módon tagadják az apostoli hitvallást, a vallás spiri-

⁴⁶ Ildefonso Schuster: *I superni destini della "sacra urbs"*. Milano, 1937, Scuola di Mistica Fascista Sandro Italico Mussolini, 20.

⁴⁷ Un'eresia antiromana. Importante, dotta allocuzione di S. E. il Card. Schuster pronunziata domenica scorsa nel Duomo di Milano. In *L'Italia*. (1938. november 15.) 1.

*Leonardo
Dudreville:
Aspirazione
(Törekvés),
1917.*

tuális transzcendenciáját, a keresztény család és az egyén jogait [...]. Az apostoli hitvallással és az isteni eredetű katolikus egyházzal szemben tehát egy fasiszta hitvallás és egy totalitárius állam áll, amely, pontosan a hegelizmuséhoz hasonlóan, isteni attribútumokat követel magának.”⁴⁸

*

Miben hittek a fasiszták? Talán az Államban? A hegeli Szellem tiszta aktualizálásában? A vér mítoszában vagy egyszerűen abban, hogy a Duce tévedhetetlen (*Mussolini ha sempre ragione*)? Ezek túlságosan részleges válaszok, amelyek nem ragadják meg a fasiszta hit sajátosságát. Úgy látjuk, hogy a modernség politikai immanentizmusa az egyetlen olyan átfogó elméleti keret, amelyben a fasiszta nézetrendszer minden eleme értelmezhető. Az immanencia politikai formája az államot, a szellemet, a vért és a politikai szubjektumot egyaránt magába foglaló totalitás. Amennyiben tehát elméleti eszközökkel akarjuk megragadni a fasiszta hit lényegét, úgy immanentizmusával, tehát a politikai modernség legfontosabb hozadékával kell szembenéznünk. Ha viszont e teoretikus és racionalizáló olvasat helyett inkább a világot átható ellentmondások görcseit akarjuk átérezni, akkor más megközelítést kell választanunk és a fasiszta hit önreferenciális, tárgyaltalan miszticizmusára kell felfigyelnünk. Ezt fejezi ki a fekete lángok lobbanása, az „éljen a halál” kiáltás, a konkrét tartalom nélküli, ugyanakkor föltétlen hit szüntelen megvallása. Összefoglalva tehát: a fasiszta hit „tartalmát” annak tartalmatlanságában ragadhatjuk meg. Ebben a megvilágításban a fasiszta „a semmivel szemben tanúsított eltökéltség” aktív nihilizmusaként áll előttünk.⁴⁹

⁴⁸ Idézi Paolino Beltrame Quattrocchi: *Al di sopra dei gagliardetti. L'arcivescovo Schuster, un asceta benedettino nella Milano dell'era fascista*. 1985, Marietti, Casale Monferrato, 263.

⁴⁹ Vö. Löwith: I.m. 29.

FRENYÓ ZOLTÁN

MIHELICS VID KERESZTÉNYDEMOKRATA GONDOLATVILÁGA

Politikaelméleti számvetés 1946–1949 között¹

MIHELICS VID (1899–1968) neve a magyar szellemi és közéletben a katolikus társadalombölcselet, a keresztény politikai gondolkodás és a hazai katolikus sajtó mérvadó alakjaként ismert.² Szociológus, politikus, tanár és újságíró volt, s ennek megfelelően szerteágazó tevékenységet folytatott, ugyanakkor mindez leginkább egy dologról szólt s ez: a katolikus társadalmi tanítás képviselése, kibontása, értelmezése, érvényesítése volt. Ennek a törekvésének kitüntetett időszaka volt az 1945–1949 közötti néhány év, amelyről a következőkben szólni szeretnék.

A katolikus társadalmi tanítás – avagy szociális doktrína – az újkor századaiban mint katolikus konzervativizmus, liberális katolicizmus, szociális katolicizmus, keresztényszocializmus, hivatásrendiség és kereszténydemokrácia öltött formát. E nagy keresztény/katolikus áramlatok sokszorosán átjárták egymást. Ezen áramlatok egymásnak részben kortársai, és végeredményben ugyanannak a kibontakozó keresztény társadalmi tanításnak az adott történelmi feltételek közepette megnyilvánuló formái voltak.

Az 1945-ös évvel jelezhető korszakváltás négy fejleményt hozott magával: 1) a korporatív rendszerek részbeni elfajulását és végét, 2) a nemzetiszocialista és fasiszta rendszerek vereségét, 3) a nyugati parlamentáris demokrácia győzelmét, és 4) a keleti bolsevik, szovjet rendszer győzelmét, kiterjeszkedését és berendezkedését. Ebben a helyzetben a politika csak a demokrácia, nálunk pedig kiszárítva csak a szocializmus kereteiben lett elképzelhető.

A keresztény társadalmi tanítás tartalma lényegében nem változott ugyan, az adott kornak megfelelően azonban megformálása, terminológiája, hangsúlyai természetesen módosultak. A politikai katolicizmust Nyugat-Európában és 1945–48 között Magyarországon „kereszténydemokrácia” néven lehetett megnevezni és képviselni, amely terminus egyébként az egyik legrégebbi, még a 18. század végéről származó kifejezés a politikai katolicizmus fogalomkészletében.³

¹ Előadásként elhangzott „A kereszténydemokrata gondolat a XX. században” című, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár által szervezett, a Kereszténydemokrata Néppárt és a Barankovics István Alapítvány által támogatott konferencián. Budapest, 2025. május 6, Párbeszéd Háza.

² Ld. Frenyó Zoltán: *Egy katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve*. Budapest, 2002, METEM; *Eszmék és tények. A Mihelics Vid halálának 50. évfordulójára rendezett Emlékkonferencia előadásai & Mihelics Vid írásai*. Szerk. Frenyó Zoltán. Budapest, 2020, Barankovics István Alapítvány – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Gondolat Kiadó.

³ Úgy tűnik, elsőként Antoine-Adrien Lamourette (†1794) lyoni püspök használta egy, a Törvényhozó Nemzetgyűlésben 1791. november 21-én tartott beszédében.

Fontos fejlemény volt, hogy XII. Pius pápa 1944-es karácsonyi üzenetében⁴ kifejezésre juttatta állásfoglalását, miszerint kellő szellemi és erkölcsi alkattal a demokrácia eszközrendszere megfelelően működtethető.

Ahogy az 1945–49 közötti évek Magyarország történetének fontos korszakát jelentik, éppúgy Mihelics Vid pályájának is kitüntetett és nagyon nevezetes szakaszát képezik. Röviden szólva, ez az önálló és kifejezett kereszténydemokrácia kibontakozásának, jelentkezésének, történelembe lépésének, maradandó jelenlétének a kora.

Mihelics Vid 1946-tól tanítani kezdett az egri Katolikus Jogakadémián, 1947-ben a Demokrata Néppárt egri, Heves vármegyei országgyűlési képviselője lett, s a parlamentben aktív tevékenységet fejtett ki. A Demokrata Néppárt *Hazánk* című hetilapjában pedig cikksorozatot kezdett a katolikus politikaelméletről, amelyet több mint egy éven keresztül, 1947 végétől 1949 elejéig folytatott, s amelyben feldolgozta a keresztény politikai-társadalmi tanok legfontosabb kérdéseit. Barankovics István, a Demokrata Néppárt főtitkára, emigrációjában a teljes cikksorozatot egybegyűjtve, két kiadásban, előbb Salzburgban 1951-ben, majd New Yorkban 1952-ben megjelentette,⁵ a magyar kereszténydemokrácia szellemi hagyatéka gyanánt, mindenestre a szerzőt óvandó, annak neve nélkül, de a saját értékes bevezetésével, amelyben lefestette működésük körülményeit.

Ebben többek közt ezt írja Barankovics István: „Célunkat a pártiskolával [tudniillik ez volt a rovat címe – F.Z.] elértük. A cikkek nyomán országszerte afféle magán-pártiskolák keletkeztek, összejött egy-egy baráti kör, a cikket felolvasták és megvitatták. Ha további felvilágosítást kívántak, írtak a szerkesztőségnek, mely válaszolt. [...] Kialakult egy levelező pártiskola. A hozzászólások és a kérdések ablakokat nyitottak parasztságunk és munkásságunk értelmességére, politikai érettségére, bölcs közéleti tájékozódó képességére, és arra a nagyarányú, mély és örvendetes átalakulásra, mely a nyomás alatt parasztságunk politikai és nemzeti öntudatában végbement, s melyet a bolsevizmus máig se rontott meg. A sok romlás közt ez az egyik legvigasztalóbb és leginkább reményt adó tünet.”⁶

A cikksorozat, amely egy könyv fejezeteiként is kezelhető, a kereszténydemokrácia elvi alapvetéseként fogható fel. A keresztény természetjog alapján be-

⁴ *Acta Apostolicae Sedis*, 37. 1945. 10–23.

⁵ Szerzői név nélkül [Mihelics Vid]: *A keresztény politika iskolája*. 1. kiadás: Salzburg, 1951. Kézirat gyanánt. Sokszorosított gépirat, 93 oldal; 2. kiadás: *A keresztény politika iskolája*. Barankovics István bevezetésével. New York, 1952. augusztus–november, Iránytű, II–V. füzet. Kézirat gyanánt. 125 oldal. A bevezetés [Barankovics István] a I–XVII. oldalon, Mihelics Vid munkája a 1–102. oldalon található; Barankovics István bevezetése utóbb kétszer megjelent: Barankovics István: Bevezetés. In *Barankovics István öröksége. A modern magyar kereszténydemokrácia atyja*. Szerk. Kovács K. Zoltán–Rosdy Pál. Budapest, 1997, Barankovics István Alapítvány, 72–83.; Valamint: *Híven önmagunkhoz. Barankovics István összegyűjtött írásai a kereszténydemokráciáról*. Szerk. Kovács K. Zoltán–Gyorgyevics Miklós. H.n. (Budapest) é.n. (2001), Barankovics Akadémia Alapítvány, 332–348.

⁶ Barankovics István: Bevezetés. In *A keresztény politika iskolája*. New York, 1952. XVI. = *Híven önmagunkhoz. Barankovics István összegyűjtött írásai*, 347.

szél a politikum világáról. Egész felfogásának filozófiai antropológiai alapozást ad, amennyiben az emberi természet kívánalmaiból indul ki, s az ember egyéni és közösségi mivoltát mutatja be. Tárgyalja a politika fogalmát és lényegét, a politikai rendszerek mibenlétét, a társadalom keletkezésének hibás és helyes, keresztény koncepcióját. Szóba kerülnek az emberi jogok, amelyeket két csoportban, az egyéni és a közösségi jogok körében taglal.

Ezek között hosszan (öt részben) elemzi a tulajdonjog rendkívül fontos problémáját, ahol is előkerül a magántulajdon egyéni és társadalmi vetületének már a *Quadragesimo Anno* enciklika előtt,⁷ majd ezt követően is tárgyalt fogalma, továbbá a magántulajdon és a köztulajdon problémája, amely kiszáradva igen élesen fog felmerülni a politika és a gazdasági élet színterén. Ezügyben szólt fel Mihelics Vid az államosítások kapcsán az országgyűlésben 1947-ben és 1948-ban,⁸ illetve nyilatkozott meg 1956-ban, amikor (szintén a *Hazánkban*) tudomásul vette a vegyes tulajdon elvét, a nemzetgazdaság állami, szövetkezeti és magánszektorra osztásának elvét.⁹ 1946-ban *Katolikus tanítás a tulajdonjogról* címmel jelentetett meg egy kiadványt.¹⁰

Szintén hangsúlyosan és részletesen tárgyalja a munka kérdéskörét, továbbá a közjó, az igazságosság, az állam, a hatalom, a nép, a nemzet kérdéseit. Igen figyelemreméltó, hogy az egész áttekintés – a két korból adódó eltérő hangsúlyokon túlmenően – igen sok szálon kapcsolódik Mihelics Vidnek egy korábbi, hasonló munkájához, amelyet 1940–41-ben a hivatásrendi társadalom eszméiről írt a *Nemzeti Újságban*. Így például mindkét munkában az egyik kulcsfontosságú téma a szubszidiaritás elve, amelyet amott az önkormányzás jogának, emitt a kiegészítés elvének nevez. Hasonló alapvető jelentőséggel bír a társadalmi kooperáció, az igazságosság, a közjó eszméje mindkét műben. Ezért volt szerencsém tavaly e két munkát egybekötve kiadni a Kairosz Kiadó jóvoltából.¹¹

⁷ Mihelics Vid: A tulajdonjog és Aquinói Szent Tamás. In *Magyar Szemle*. X. köt. (1930. szeptember) 37. sz. 45–52.

⁸ Mihelics Vid beszéde a nagybankok államosítása ügyében. Az Országgyűlés 20. ülése, 1947. november 14. A Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ I. kúriájába tartozó részvénytársasági alapon működő pénzügyintézetek magyar tulajdonban levő részvényeinek állami tulajdonba vételéről szóló törvényjavaslat vitája. *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés Naplója*. I. kötet (1–24. ülés). Budapest, 1948, Athenaeum, 1034–1054.; Egy sokat vitatott beszéd. A Demokrata Néppárt hivatalos állásfoglalása a bankok államosítása ügyében. In *Hazánk*. (1947. november 21.); Mihelics Vid beszéde a bauxitbányák államosítása ügyében. Az Országgyűlés 40. ülése, 1948. február 5. A bauxitbányászat és az alumíniumtermelés államosításáról szóló törvényjavaslat vitája. *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés Naplója*. II. kötet (25–45. ülés). Budapest, 1948, Athenaeum, 678–684.; In *Hazánk*. 1948. február 8.

⁹ „Tudomásul vesszük a nemzetgazdaságnak állami, szövetkezeti és magánszektorra osztását.” Mihelics Vid: A mi roppant felelősségünk. In *Hazánk*. 1956. november 4.

¹⁰ Mihelics Vid: *Katolikus tanítás a tulajdonjogról*. Budapest, 1946, Új Ember Kiskönyvtára.; A kérdéssel ld. még: Kuminetz Géza: A tulajdon, a katolikus társadalomtan egyik alapfogalma Mihelics Vid értelmezésében. In *Eszmék és tények*, i.m. 121–150.

¹¹ Mihelics Vid: *A társadalom elmélete. A hivatásrendi társadalom eszméi & A keresztény politikaelmélet alapjai*. Szerk. Frenyó Zoltán. Budapest, 2024, Kairosz.

A szóban forgó cikksorozat áttekintését az egyik jellemző cikkből vett idézettel zárom. Ennek címe: *Emberszeretet*. A cikk vége felé olvashatjuk: „Ami szükséges, nem a kereszténység középkori eszményének, egy »szent birodalomnak«, még kevésbé egy osztály, a nemzet, vagy az állam mítoszának munkálása, hanem egy olyan emberi közösség és politikai rend felépítése, amely megfelel az emberi személy méltóságának, és minden intézményben a testvériség követelményének. Erre irányul gyarlóságunktól telhetően a mi politikánk: az emberi személy jogaira alapozott perszonalizmus, amelynek hármas jelszava: igazságosság, szeretet, szabadság.”¹²

A következőkben szólni szeretnék még egy Mihelics Vid által írt, két évvel korábban, 1946-ban kelt, nagyon jellegzetes elvi cikkről. Tudjuk, régen egy-egy politikai cikknek nagy jelentősége volt (gondoljunk például Deák Ferenc 1865-ös Húsvéti cikkére¹³). Mihelics Vid 1946 augusztusában egy hosszú, két újságoldalnyi cikket jelentetett meg az *Új Emberben A katolikusok helyzete és hivatása Európa közéletében* címmel.¹⁴ A cikk megírásának figyelemre méltó előzményei vannak. Mihelics Videt felkérték, hogy a Köz(é)pponti Katolikus Körben 1946. július 7-én tartson előadást *A katolicizmus közéleti helyzete Európában* címmel. Ezzel kapcsolatban Mihelics Vid a jelzett időpont előtt egy hónappal (június 12-én) levelet intézett Mindszenty József bíboros hercegprímáshoz, melyben a főpásztor véleményét tudakolta és állásfoglalását kérte katolikus politikai párt hazai indulását illetően.

Idézem a levél lényeges részét: „Az előadás tartását készségesen vállaltam. Úgy érzem azonban, nem lehet tisztán az én feladatom, hogy a hallgatóság érdektelen ismereteit gyarapítsam, hanem az előadásnak, tekintettel a helyre és a témára, olyan megállapításokban kell kicsendülnie, amelyek a hazai kibontakozást és Eminenciád szándékait szolgálják.

Éppen ezért mély tisztelettel kérem Eminenciádat, kegyeskedjék értésemre adni elgondolását a következő kérdésekben:

1. Körülményektől függetlenül induljon-e hazánkban olyan politikai párt, amely a katolicizmus általános elveit és a magyar katolicizmus közvetlen gyakorlati követeléseit képviseli?

2. Ha igen, akkor ugyanebben a pártban foglaljanak-e helyet a protestánsok is?

3. A párt kifejezetten katolikusnak nevezze-e magát, vagy a protestánsokkal való társulás esetén viselje-e a 'keresztény' jelzõt, avagy elnevezésében mellőzze-e a világnézeti jellegre való utalást?”¹⁵

¹² Mihelics Vid: *Emberszeretet*. In *Hazánk*. 1948. október 15.

¹³ N.n.: Még néhány szó a „Botschafter”-nek ápril 9-iki cikkére. In *Pesti Napló*. 1865. április 16.

¹⁴ Mihelics Vid: *A katolikusok helyzete és hivatása Európa közéletében*. In *Új Ember*. II. évf. (1946. augusztus 18.) 33. sz. 9.

¹⁵ Prímási Levéltár, Esztergom, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty periratok, V-700/11. doboz, 130. fol. Itt köszönöm meg Balogh Margit segítségét, aki e dokumentum másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

*A Demokrata Néppárt választási
röplapjai 1947-ből.*

vatkozott cikk a politikai katolicizmus kilátásaival vet számot az új történelmi helyzetben. Megállapítja és ismerteti a katolikus politikai pártok 1945 utáni hatalmas előretörését és (tulajdonképpen meghatározónak látszó) kormányzati erővé válását a nyugat-európai térségben. Most összefoglalom a cikk legfontosabb téziseit és kitételeit.

Mihelics Vid rámutatott a katolikus írók és gondolkodók szerepére a nagy szociális átalakulás és az új gondolkodás szellemi előkészítésében. Egyetértőleg hivatkozik arra a véleményre, amely szerint az eddigi demokrácia nem a valódi demokrácia, hanem tökéletes oligarchia. A továbbiakban ezt a leírást adja: „A katolicizmus nemcsak vallás, hanem általános emberi magatartás és kultúra is. Mint ilyen, magába öleli mindazokat az értékeket, amelyeket az emberiség fejlődése eddig felszínre vetett, s amelyek együttesen az európai civilizáció alap-

Mihelics Vid levelén Mindszenty Józsefnek a válaszhoz készült (június 15-i) feljegyzése olvasható, amelyben ez áll: „Világnézeti pártra szükség van, mert világnézeti harc folyik, és a nyugati értelemben vett demokrácia a világnézeti pártot nem zárja ki, sőt, megkívánja. Az, hogy nevében viselje a katolikus vagy keresztény nevet, azt a hivatott elindítók mérlegelik.”¹⁶

Igen figyelemreméltó a levél és a reá adott feljegyzés, mert azt a kezdeti, még kialakulatlan viszonyt tükrözi, amely 1946 nyarán, a későbbi feszültségek előtt fennállott Mindszenty József és a Demokrata Néppárt között. Önmagában az is figyelemre méltó, hogy Mihelics Vid ekkor ebben a formában Mindszenty József felfogását szem előtt kívánta tartani. Előadását azután megtartotta, majd cikk formájában megjelentette. (Hagyatéka őrzi az előadás 14 oldalas kéziratot példányát, a cikk kefelevonatának 7 hasábját, és magát a megjelent két oldalas újságcikket.)

„A katolikusok helyzete és hivatása Európa közéletében” című, előbb hi-

¹⁶ Uo. Az egész levélre nézve ld. *Eszméék és tények*, i. m. 264–265.

jait képezik. [...] A történelem minden demokratikus forradalma a keresztény eszmékhez vitte egy-egy lépéssel közelebb az emberiséget.” Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza a kereszténység és a demokrácia szoros összefüggését, kölcsönös viszonyát.¹⁷

Mihelics Vid így fogalmaz: „A politikai katolicizmus missziós hite az a meggyőződés, hogy neki kell védenie és kifejezéshez segítenie az ember személyiségi értékeit.” Rámutat: „minden politikai pártot világnézet, filozófia mozgat”, s a pártprogramok eszméi teológiai tanokban gyökereznek.¹⁸

A katolicizmus, véleménye szerint „a legszebb, legbölcsebb és legtökéletesebb társadalomrendező elveket tartalmazza”. Fontosnak tartja hangsúlyozni: „A katolicizmus magatartása lényegében ma sem más, mint volt a múltban.” Leszögezi: „A közéleti katolicizmus egyszerűen történeti szükségesség a mai Európában.” Értelmezése szerint: „A demokráciának kimagasló érdeke fűződik ahhoz, hogy a katolicizmus politikai szerepet vállaljon. Nem annyira a katolikusoknak van szükségük külön politikai pártra, mint sokkal inkább a demokráciának van szüksége katolikus pártra.”¹⁹ Végezetül a veszélyek tudatában nagyon is indokolt módon utal arra: „A katolicizmus és a katolikus pártok teljes szabadsága elemi érdeke a demokráciának.”

Most megemlítek egy másik művet, mégpedig Jacques Maritain, a híres francia katolikus neotomista filozófus *Kereszténység és demokrácia* című könyvét. Ezt Maritain 1943-ban írta s jelentette meg New Yorkban; a francia kiadás pedig 1947-ben jelent meg, ennek példánya megvan Mihelics Vid hagyatékában. Magyarul az újrainduló *Vigilia* Rónay György fordításában 1946 decemberétől 1947 márciusáig négy folytatásban publikálta,²⁰ Barankovics István pedig az emigrációban az *Iránytű* sorozatban New Yorkban 1952-ben jelentette meg,²¹ ugyanabban a sorozatban tehát, amelyben Mihelics Vid előbb tárgyalt cikksorozatát is.

Könyvében Maritain többek közt ezt írja: „A modern demokráciáknak az a tragédiájuk, hogy még nem sikerült megvalósítaniuk a demokráciát.”²² Kereszténység és demokrácia viszonyáról ezt írja: „Nem a kereszténység függ a demokráciától, s a kereszténység hite nem kötelezi minden egyes hívőjét arra,

¹⁷ Ugyanezt az összefüggést tárgyalja Jacques Maritain: *Kereszténység és demokrácia*. In *Vigilia*. (1947) 1. sz. 8–15. E cikke a következőkben visszatérünk.

¹⁸ Hasonló eszméket érintve idézte Mihelics Vid 10 évvel korábban Donoso Cortést. *Modern katolikus fejek*. Szerk. Mihelics Vid. Budapest, 1936, Szent István Társulat, 7.; Vö. Juan Donoso Cortés: *Esszé a katolicizmusról, a liberalizmusról és a szocializmusról*. Budapest, 2022, Századvég, 81–93.

¹⁹ Ez a gondolat szintén megegyezik Maritain felfogásával. Vö. Maritain: I.m.

²⁰ Jacques Maritain: *Christianisme et démocratie*. New York, 1943, Éditions de la Maison française. = *Kereszténység és demokrácia*. Ford. Rónay György. In *Vigilia*. (1946) 12. sz. 10–14.; (1947) 1. sz. 8–15.; 2. sz. 73–78.; 3. sz. 141–145.

²¹ Jacques Maritain: *Kereszténység és demokrácia*. New York, 1952, Iránytű.

²² Uő.: *Kereszténység és demokrácia*. In *Vigilia*. (1946) 12. sz.

hogyan demokrata legyen, ellenkezően: a demokrácia függ a kereszténységtől, s a demokratikus áramlat úgy jelentkezett az emberiség történelmében, mint az evangéliumi ihletés evilági megnyilatkozása. A kereszténységről ebben a vonatkozásban nem mint hitvallásról, s az üdvösségre vezető útról van szó, hanem mint a népek társadalmi és politikai életének kovászáról, s mint az emberiség evilági reményének letéteményeséről.”²³ Sok neves megnyilatkozásra hivatkozva Maritain is hangsúlyozza a kereszténység és demokrácia kölcsönös viszonyát: a demokrácia legszilárdabb alapja a kereszténység, amelynek számára a demokrácia a legjobb biztosíték.

Maritain és a Demokrata Néppártból Barankovics, Mihelics, Rónay feltehetően valamilyen kapcsolatban állottak (mind a Vigília-fordítás, mind a New York-i *Iránytű* kiadványa ezt jelzi), de ennek semmilyen dokumentumáról nem tudok. Mindazonáltal teljesen világos, hogy ebben az időszakban látnivalóan ugyanabban az eszmekörben, az ekkorra teljesen kialakult kereszténydemokrata politikai mozgalom tanrendszerében mozogtak. Ez azt is jelenti, hogy hazai kereszténydemokráciánk a magyar hagyományra is támaszkodott (a korábbi hivatásrendi mozgalomra, a KALOT-szervezetekre), így folyamatosságot, organikus mozgalmat jelentett, egyszersmind pedig teljesen korszerű, a nemzetközi katolikus kereszténydemokráciával párhuzamos, azzal egyenrangú eszmevilág volt, s hozzátenném: hivatva lett volna az ország vezetésére.

Mindehhez még befejezésképp hozzá kell fűznünk: a politikai katolicizmus számára a történelem akkor teljesen eltérő esélyeket tartogatott Európa keleti és nyugati felében. Tanulságos végül megfontolnunk, hogy az akkor leírtakhoz képest az azóta eltelt történelmi idő múltán mára milyen siralmasan változott meg Európa szellemi és politikai helyzete, ugyanakkor, amikor a politikai katolicizmus hivatásáról mondtak szemernyi sem veszítettek érvényükből, sőt, azt mondhatnám, mivel mára az egész civilizációnk fennállása és megmaradása a tét, ha lehet mondani, ezek még súlyosabban jönnek számításba, s méginkább érvényesnek tekintendők.

²³ Uő.: Kereszténység és demokrácia. In *Vigília*. (1947) 1. sz. 9.

JESZENSZKY GÉZA

CHURCHILL ÉS KÖZÉP-EURÓPA

EGY CHURCHILL és a politikai gondolkodás Közép-Európában című előadásához, vagyis hogy mit tudtak és ma hogyan vélekednek a nagy brit államférfiről a Baltikum és az Adria, a németek és az oroszok között élő népek, évekig tartó kutatásra és legalább fél tucat nyelv ismeretére lenne szükség.¹ Amit itt megkísérelhetek, az éppen az ellenkezője, hogy mit tudott és gondolt Churchill ezeknek a népeknek a történelméről, politikájáról és problémáiról.

Churchill neve 1938-tól már egész Európában (beleértve a kontinens keleti felét is) ismert volt, de 1940 májusától, amikor átvette Chamberlaintől a miniszterelnöki címet és feladatokat, egész bizonyosan az egész világ követte szavait és tetteit. A második világháborúban tanúsított magatartása százmilliók életét befolyásolta, elszántsága és állhatatossága pedig tízmilliókat inspirált. Saját hazája és Nyugat-Európa rendkívül sokat köszönhetett neki a náciizmus és a fasizmus feletti győzelemben, de a közép-európaiak számára a kérdés ma is az: vajon megmenthette-e volna őket Sztálin totalitárius rendszerétől? Lengyelországról tréfásan azt mondták, hogy olyan nehéz volt ráerőltetni a kommunizmust, mint nyeret tenni egy tehénre. A magyarokra sem volt sokkal könnyebb, és ezt az 1945 novemberében tartott választások eredménye igazolta. Az 1956. október 23-i spontán felkelés, majd a Szovjetunióval szemben vívott szabadságharc pedig kétségbevonhatatlan bizonyossággal szolgált erre.

Ha arra a kérdésre próbálunk válaszolni, mennyire múltott a brit miniszterelnökön Közép-Európa sorsa, először azt kell megkérdeznünk: vajon mennyire ismerte Churchill Közép-Európát, és érdekelte-e a sorsa? Manapság – legalábbis Magyarországon – sokan úgy gondolják, hogy Roosevelttel amerikai elnökkel együtt Jaltában, sőt talán már előbb cinikusan magára hagyta Közép-Európát, és kiszolgáltatta a szovjet diktátor kénye-kedvének. Tagadom ezt a történelem téves ismeretéből fakadó beállítást. Ennek a tudatlanságnak volt az eredménye, hogy 2020 júniusában a budapesti Városligetben álló Churchill-mellszobrot megrongálták. Nem tudjuk, kik voltak a tettesek, nagyon remélem, hogy nem magyarok voltak, talán a valóban rasszista Black Lives Matter mozgalom *Topple the Racist* szobordöntőgető kampányának a követői közül kerültek ki. Véleményem szerint *Churchill az egész világ, köztük a közép-európaiak háláját és tisztele-*

¹ A „Polihisztorok a világpolitikában – Winston Churchill 150” című konferencián (Budapest, 2024. november 22., Nemzeti Közszerkeleti Egyetem) angol nyelven elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata. Az előadás fordítása megjelent: *Habsburg Ottó Alapítvány. Éves beszámoló, 2024. 202–209.*

tét is megérdemli. A magyaroknak erre külön okuk is van, ahogy emellett Lukács János olyan meggyőzően érvelt.²

A neves magyar-amerikai történész szavait tényekkel és érvekkel szeretném alátámasztani. A fiatalabb generációk világszerte keveset tudnak Sir Winston Churchillről. Számukra a második világháború távoli esemény, szemükben nem sokban különbözik az elsőtől, vagy akár a napóleoni háborúktól. Nemrég egy Darryl Cooper nevű podcaster azt állította, hogy Churchill volt a „második világháború főgonosza”. Tucker Carlson, Putyin orosz elnök hiszékeny interjú-készítője pedig „az Egyesült Államok legjobb és legbecsületesebb történészeként” nevezte Coopert. Én magam, aki évtizedeken át tanulmányoztam és tanítottam a 20. század történelmét, nem tudok jobban ellentmondani. A provokatív és baloldali beállítottságú brit történész, A. J. P. Taylor, az Oxford History of England sorozat megfelelő kötetében Churchillt „hazája megmentőjé”-nek nevezte.³ Cooper azt állítja, hogy Churchill azzal, hogy leszerelte a békepártiakat, akik 1940 júniusában készek voltak békét kötni a náci Németországgal Hitler feltételei alapján (ahogy azt John Lukács mesterien megírta az Öt nap Londonban című könyvében), előidézte a konfliktus világháborúvá terebélyesedését, annak minden szenvedésével együtt. Igaz, Churchill elszántságával megakadályozta, hogy Hitler Sztálinnal szövetkezve az egész kontinenst uralma alá vonja, Isten tudja hány évtizedre! Az amerikai republikánusokhoz közel álló *National Review* főszerkesztője, Mark Antonio Wright, keményen megdorgálta Coopert: Churchill „megmentette a nyugati világot a sötétségtől és a zsarnokságtól”⁴.

1945 után Közép-Európában a legtöbben egyetértettek ezzel az értékeléssel. Még Németország háború alatti szövetségeseiben is, különösen „a vonakodó csatlós” Magyarországon, ahol a műveltebb és józanabb polgárok a háború alatt is a „hivatalos ellenség” győzelmében reménykedtek,⁵ és nagyra tartották Churchillt, aki nélkül Hitler talán győzedelmeskedett volna az általa kezdett háborúban. 1945 után tőle remélték a közép-európai kommunizmus felszámolását. Emlékszem, milyen boldog volt apám, amikor 1951-ben Churchill visszatért a miniszterelnöki székbe.

A nagy brit államférfi nem volt járatlan Közép-Európa, és különösen Magyarország (és Lengyelország) ügyeiben. Fiatalon – oly sok kortársához hason-

² John Lukacs: Churchill és Magyarország. Valamint: Egy nagy államférfi érdeklődése Magyarország iránt. In *Magyar írások*. Budapest, 2007, Európa, 29–36.; ill. 161–172.

³ A. J. P. Taylor: *English History, 1914–1945*. Oxford, 1966, Clarendon Press, 4. jz.

⁴ *National Review*, 2024. szeptember 5.

⁵ Charles Fenyvesi: Official enemies, secret allies. I–III. In *Hungarian Review*. II. évf. (2011) 5. sz. 59–67; II. évf. (2011) 6. sz. 37–46; III. évf. (2012) 1. sz. 64–78. Vö. Uő.: *Három összeesküvés. Rundstedt tábornagy, Canaris tengernagy és a zsidó mérnök, aki megmenthette volna Európát*. Budapest, 2007, Európa. Vö. J. F. Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest, 1993, Zrínyi.; Ránki György: *A vonakodó csatlós – vagy az utolsó csatlós?* In Uő.: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1983, Magvető, 475–524.

lóan – megkedvelte Kossuth szabadságszerető nemzetét. Bizonyára hatással volt rá harrow-i iskolatársa és barátja, Leo Amery, aki az 1920-as években gyarmatiügyi miniszter, majd Churchill háborús kabinetjének Indiáért és Burmáért felelős minisztere volt. Amery édesanyja magyar volt, aki az 1849-es magyar emigránsok között nőtt föl Konstantinápolyban, és az Indiai Erdészeti Hivatal egyik tisztviselőjéhez ment feleségül. Fia számos nyelvet beszélt, köztük a magyart, bolgárt, törököt és a szerbet is.⁶ Talán nem járok messze az igazságtól, amikor úgy vélem: életre szóló barátságuk közrejátszott abban, hogy Churchill érdeklődése megélenkült a Balkán, „Európa lágy alteste” iránt. Ez vezethetett az 1915-ös gallipoli partraszálláshoz, és szerepe volt abban, hogy a brit kormányfő az 1940-es évek első felében rendre a németek által megszállt Jugoszlávia területén indítandó hadjárat mellett érvelt.

Brit hazafiként mint a Nagy Háború idején az Admirális első lordja, Churchill energikusan kivette részét a háborús erőfeszítésekből, részese volt a győzelemnek, de nem örült az egyik következménynek, az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésének. A Habsburgok birodalma évszázadokon át az angolok barátja és szövetségese, a hatalmi egyensúly lényeges eleme volt. *A második világháború története* című, irodalmi Nobel-díjjal elismert monumentális munkájában mondott ítélete megalapozott volt: „A Habsburgok birodalmát alkotó népek és tartományok közül nincs egyetlen olyan, amelynek a függetlenség elnyerése ne hozott volna olyan kinszenvedéseket, amelyeket a régi a költők és hittudósok csak a kárhozottaknak tartogattak.”⁷

Bármennyire is elfoglalt személy volt Churchill az 1920-as években, előbb a liberális, majd pártváltása után a konzervatív kormányokban, időről időre megfogalmazta véleményét a kontinensnek a békeszerződésekből származó neuralgikus kérdéseiről. Nem volt ezzel egyedül. Lord Rothermere *Justice for Hungary* kampányától függetlenül is számos brit parlamenti képviselő adott hangot nézetének, miszerint szükséges lenne újragondolni a gyakran Csonka-Magyarországnak nevezett ország határait. Beretzky Ágnes nemrég megjelent *Four Britons and Nationalism* (magyar kiadásban *A nemzeteszme brit szemmel*) című könyvében felidézi az 1932. november 23-án történteket, amikor is zajos tetészényilvánítást váltott ki az Alsóházban Churchillnek az a javaslata, hogy „hidegvérrel és nyugodt körülmények között, miközben a győztes nemzetek még mindig erős fölényben vannak”, újra át kellene tekinteni a danzigi korridor és

⁶ L. S. Amery: *My Political Life. I. England before the Storm 1896–1914*. London, 1953, Hutchinson, 25–27.; William Rubinstein: The Secret of Leopold Amery. In *Historical Research*. LXXIII. évf. (2000) 181. sz. 175–193. Amery magyar hátterére két írásomban hívtam fel a figyelmet: Egy előrelátó angol javaslat Közép-Európa föderatív rendezésére. Leo Amery memoranduma, 1918. október 20. In *Korunk*. XXX. évf. (2019) 8. sz. 94–103; valamint: Leo Amery, egy magyar zsidó fia a brit kormányban. In *Szombat*. XXXIII. évf. (2021) 1. sz. 17–19.

⁷ Winston Churchill: *The Second World War 1. The Gathering Storm*. London, 1964, Cassel, 7. (Saját fordításom); Vö. Uő.: *A második világháború*. I. kötet. Budapest, 1995, Európa, 14.

Erdély kérdését. Ramsay MacDonald miniszterelnök egyetértett a javaslattal.⁸ A felvetés hamarosan testet öltött az Olaszország által kezdeményezett úgynevezett Négyhatalmi Paktumban.

Miután Hitler hatalomra került Németországban, a megbékítésére és pacifikálására – leginkább Nagy-Britanniában – tett erőfeszítések ellen az akkoriban a Konzervatív Párt hátsó padosaiba visszaszorult Churchill hangosan tiltakozott. Ausztria bekebelezése után a náci Németország következő célja Csehszlovákia szétverése és ennek révén egész Közép-Európa saját befolyása alá vonása volt. A müncheni egyezményt Churchill 1938. október 5-én az Alsóházban élesen elítélte. „Elsődleges nagyságrendű katasztrófa”-ként elhíresült beszédében a megállapodást „teljes és abszolút vereségnek” nevezte. Mint fogalmazott, Csehszlovákia feláldozásával Hitler mindent megkapott, amit akart. Beszédében megjósolta, hogy ez néhány éven belül háborúba sodorja Nagy-Britanniát. Bár nem használta azokat a szavakat, amelyeket később neki tulajdonítottak – „Angliának felkínálták, hogy választhat a szégyen és a háború között. A szégyent választotta, de megkapja a háborút”, – de egy magánlevélben lényegében ugyanezt írta: „Úgy tűnik, nagyon közel állunk ahhoz, hogy választanunk kell a háború és a szégyen között. Az az érzésem, hogy a Szégyent fogjuk választani, és a Háborúba egy kicsivel később, a jelenleginél is kedvezőtlenebb feltételekkel fogunk belépni.”⁹ Mély együttérzéssel szólt Csehszlovákiáról: „Milyen sorsra van Csehszlovákia kárhozthatva? Nemcsak politikailag lehetetlenítették el, de a gazdasága és a pénzügye is teljes káoszt tükröz. Bankrendszerük, vasúti infrastruktúrájuk csonka és tönkrement, iparuk megnyirbálva, és a lakosság átköltöztetése a legkegyetlenebb módon történik. A szudéta-vidéki bányászoknak, akik mind csehek, és akiknek a családja évszázadok óta ezen a területen él, most egy olyan területre kell menekülniük, ahol alig maradt bánya, ahol dolgozhatnak. Ami történt, az tragédia. A britek szívében mindig a legmélyebb sajnálat és aggodalom kell, hogy éljen a Csehszlovák Köztársaságot ért bánásmód és szerencsétlenség miatt.” Churchill legtöbb kortársánál világosabban megértette, hogy Csehszlovákia megcsonkítása csak a kezdet. „Most már el kell fogadni, hogy Közép- és Kelet-Európa minden országa a lehető legjobb kompromisszumokat fogja kötni a győztes náci hatalommal. Az a közép-európai szövetségi rendszer, amelyre Franciaország a biztonsága érdekében támaszkodott, megsemmisült, és nem látom, hogyan lehetne azt helyreállítani. Megnyílt az út a Duna-völgyén keresztül egészen a Fekete-tengerig, Törökországig.”¹⁰

⁸ Beretzky Ágnes: *Four Britons and Nationalism*. Reno NV, 2024, Helena History Press, 118; magyarul: *A nemzeteszme brit szemmel*. Budapest, 2024, L'Harmattan, 134.

⁹ Churchill Lord Moyne-nak, 1938. szeptember 11-én. Ld. Martin Gilbert: *Churchill. A Life*. New York, 1991, Henry Holt & Company, 595.

¹⁰ <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1930-1938-the-wilderness/the-munich-agreement/>

Churchill tisztában volt a közép-európai etnikai viszonyok bonyolultságával, beleértve, hogy számos boldogtalan nemzeti kisebbség él ott, és helyzetük javulását pártolta – de nem erőszakos módszerekkel. Azzal együtt, hogy Lengyelország iránt mindig szimpátiával viseltetett – ez az egész világháború során látható volt –, október 5-i beszédében bírálta „a Csehszlovákia ellen Teschen ügyében fogatosított kemény intézkedéseket”. (A lengyel lakosságú, de szénbányái miatt 1919-ben Csehszlovákiának ítélt Tesin/Cieszyn körzetet 1938. októberben Lengyelország annektálta.) Churchill látta, hogy Közép-Európa népei közül sok Németország felé fordul, mert félnek a közeli jövőtől. Ugyanakkor emlékeztette az Alsóházat arra, hogy „Lengyelországban, Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában mindig is volt egy számottevő és népszerű irányzat, amely a nyugati demokráciákra tekintett, és gyűlölte a gondolatot, hogy rájuk kényszerítsék a totalitárius rendszer önkényuralmát, és remélte, hogy ki fognak állni mellettük”¹¹.

Bár Magyarország kimaradt ebből a felsorolásból, Churchill nem zárkózott el attól, hogy megfontolás tárgyává tegye az igazságtalan magyar határok felülvizsgálatát. 1939 júliusában fogadta Eckhardt Tibort, az ellenzéki Kisgazdapárt vezetőjét, és Auer Pál diplomatát. Közel egyórás megbeszélésükön a következőket mondta nekik: „Vegyék tudomásul, ha ezúttal is kitartanak függetlenségük mellett, ha ellenállnak a német nyomásnak, és háború esetén igyekeznek Lengyelországgal és az Önökkel szomszédos kis nemzetekkel együtt megakadályozni, hogy a németek előzőljék Közép- és Kelet-Európát, akkor Magyarország revíziós igényei bőkezűen kielégítést fognak nyerni. Ha arra kerül a sor, emlékeztessenek erre a kijelentésemre. De ha Magyarország megint a németek oldalán harcolna, ne csodálkozzanak, ha a legrosszabb vár Önökre.”¹²

Nem sokkal később, válaszul Nyugat-Európa német megtámadására, 1940 május 10-én Churchill átvette a kormányfői posztot. Nagy-Britannia élet-halál harcát vívta, Magyarország pedig még „nem hadviselő” volt. Teleki Pál miniszterelnök mindent megpróbált, hogy hazája kimaradjon az új világégésből. Ugyanakkor mint szülőföldjét elveszített erdélyi, annak visszaszerzéséért dolgozott. Amikor 1940 júniusában a Szovjetunió ultimátummal rákényszerítette Romániát, hogy lemondjon Besszarábiáról (a mai Moldovai Köztársaságról), Magyarország elérkezettnek látta az időt, hogy érvényesítse követeléseit. Az eredmény az 1940. augusztus 30-án megszületett második bécsi döntés volt, Németország és Olaszország döntőbíráskodása révén Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz. A lépés indokolható volt etnikai érvekkel, mivel az

¹¹ Uo.

¹² Visszaemlékezéseikben Eckhardt és Auer – apró stiláris eltérésekkel – mindketten idézik Churchill szavait. Ld. Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941*. Budapest, 1998, Osi-ris, 77. Vö. Lukacs: *Egy nagy államférfi ...*, 166.

adott területen a magyarok enyhén többségben voltak a románokkal szemben. Azonban a körülmények, vagyis hogy a döntés tulajdonképpen a tengelyhatalmak diktátumaként jött létre, politikai és morális értelemben legalábbis megkérdőjelezhetővé tette azt. A brit miniszterelnök még a német invázió fenyegetésének nyomása alatt is vette magának a fáradságot, és kifejtette véleményét. Az Alsóházban október 5-én elhangzott beszédében ezeket mondta: „Én személy szerint mindig is azt gondoltam, hogy Dél-Dobruzsát Bulgáriának vissza kéne kapnia, és sosem voltam boldog attól, ahogyan Magyarországgal bántak az utolsó háború végén. Mióta ez a háború kitört, mi sohasem ragaszkodtunk ahhoz az elvhez, hogy ne lehetne a különböző államok területét megváltoztatni. Ugyanakkor nem szándékoztunk semmilyen, a háború folyamán történt területi változást elismerni, hacsak az nem az érintett felek *szabad beleegyezésén és jóindulatán alapul*.”¹³

Teleki Pál, az angolbarátnak nevezhető miniszterelnök azt tervezte, hogy emigráns magyar kormányt állít fel arra az esetre, ha Németország megsértené Magyarország szuverenitását. Amikor Hitler elhatározta, hogy szétveri Jugoszláviát, és megvesztegetésként felajánlotta Magyarországnak, hogy visszacsatolhatja a Vajdaságot, Teleki – ahelyett, hogy részt vállalt volna az agresszióban – öngyilkos lett. Figyelmet érdemel, hogy amikor Churchill országa egyedül maradt a győzelmeket halmozó Német Birodalommal szemben, és a háború minden percét igénybe vette, a magyar miniszterelnök halála annyira megrázta, hogy emlékirataiban is kitért Teleki tettére. Nem igaz a legenda, mely szerint az események hatása alatt egy üres széklet ígért volna a leendő béketárgyalásokon Telekinek, de a világháborúról írott krónikájában nagyon szépen emlékezett meg róla: „Magyarország választhatott: hiábavaló ellenállást tanúsít a német csapatok *átvonulásával* szemben, vagy nyíltan a szövetségesek ellen fordul, és elárulja Jugoszláviát. [Teleki] *öngyilkossága áldozat* volt, hogy felmentse magát és népét a Jugoszlávia elleni német támadásban való bűnösség alól. Ez tisztázza a nevét a történelem *ítélőszéke* előtt. Tette nem *állhatta útját* a német csapatoknak, és a következményeknek sem.”¹⁴ Önként vállalt halálával azonban Teleki megmentette Magyarországot az azonnali brit hadüzenettől.

Winston S. Churchill, a politikus unokája joggal mondta, hogy „nagyapám nagy csodálója volt a lengyel nemzetnek, és rendíthetetlen védelmezője nemzeti szuverenitásuknak”. A Lengyelország elleni német támadás hajnalán Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzent Németországnak, szeptember 17-én

¹³ Hansard, House of Commons, series 5, vol. 365 col. 40.; idézi C. A. Macartney: *October Fifteenth: a History of Modern Hungary, 1929–1945*. Vol. I. Edinburgh, 1956–1957, University Press, 426; valamint Juhász Gyula: A magyar revíziós célok és a nagyhatalmak. In *História*. (1990) 3. sz. 15–17.

¹⁴ Winston Churchill: *The Second World War. 3. The Grand Alliance*. London, 1950, Cassell, 168. Én egy későbbi kiadást használtam: Winston Churchill: *The Second World War 5. Germany Drives East*. London, Cassell, 1964, 148. (Saját fordításom.) Vö. Uő.: *A második világháború*. I. kötet. Budapest, 1995, Európa, 483.

pedig a Szovjetunió is megtámadta a létéért harcoló lengyel államot. 1939. október 1-jén Churchill egy BBC-adásban szokásos ékesszólásával a következőket mondta: „Lengyelországot ismét megszállta két nagyhatalom, amelyek – bár 150 éven át rabságban tartották, de – képtelenek voltak elfojtani a lengyel nemzet szellemét. Varsó hősiek védelme azt mutatja, hogy Lengyelország lelke elpusztíthatatlan, és újra fel fog emelkedni, akár csak egy szikla, amelyet ugyan elboríthat az ár, de attól még szikla marad.”¹⁵ És valóban: Lengyelországra rázúdult a német és szovjet hadsereg túlereje, de az nem adta föl. Lengyel katonák – különösen sok pilóta – harcoltak vállalva a brit hadsereggel végig a világháború folyamán, és Londonban emigráns kormányuk működött. Hozzájárulásuk a háborús erőfeszítésekhez és a végső győzelemhez igen jelentős volt.

Churchill pályája kezdetétől fogva a bolsevizmus ellensége volt, és az évek során többször is felvetette a gondolatot, hogy „a csecsemőt a bölcsőben kellene megfojtani”. 1920-ban kijelentette: „mindig is támogatni fogom azt a politikát, amely ennek a bűnöző rezsimnek a megdöntésére és megsemmisítésére irányul”. Jóval később, a hidegháború kezdetén, 1949. január 26-án ezt mondta az Alsóházban: „El fog jönni az idő, amikor minden kétséget kizáróan fel fogják ismerni – és nemcsak a Ház egyik oldalán, de az egész civilizált világban –, hogy a bolsevizmus megfojtása születésének pillanatában kimondhatatlan áldás lett volna az emberi faj számára.”¹⁶ Azonban, egy év németekkel folytatott magányos küzdelem után, amikor 1941. június 22-én a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót, Churchill habozás nélkül elfogadta Sztálint Hitler elleni szövetségeseinek. Híres szavai: „Ha Hitler megtámadná a poklot, legalább egy kedvező megjegyzést tennék az ördögre az Alsóházban”¹⁷. Ez részéről realpolitika, egyben ésszerű politika volt. Nagy-Britannia egyszerre csak egy gonosz birodalommal volt képes szembeszállni.

Románia azonnal csatlakozott a német támadáshoz, Magyarország és Finnország egy kicsivel később. Sztálin azt követelte, hogy Nagy-Britannia üzenjen hadat nekik, és Szlovákiának is, amelyet Ófelsége kormánya nem ismert el. Churchill egy Sztálinnak 1941. november 4-én küldött táviratában rámutatott: „ezekben az országokban rengeteg barátunk van; Hitler ugyan legyőzte, és kihasználta őket, de ha a szerencse e haramia ellen fordul, könnyen lehet, hogy visszatérnek a mi oldalunkra.”¹⁸ Sztálin azonban hajthatatlan volt, ezért Nagy-Britannia december 6-án hadat üzent Németország szövetségeseinek. Amikor 1943-ban a magyar kormány titokban kapcsolatba lépett a szövetsége-

¹⁵ Churchill unokája írja esszéjében: 1939–1945: Poland's Contribution to Victory in the Second World War. <https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour/finest-hour-145/1939-1945-polands-contribution-to-victory-in-the-second-world-war/>

¹⁶ <https://winstonchurchill.hilldale.edu/bolshevism/>

¹⁷ <https://winstonchurchill.hilldale.edu/alliance-stalin/>

¹⁸ Winston Churchill: *The Second World War 6. War Comes to America*. London, 1964, Cassel, 135.

sekkel, hogy tárgyaljon a német szövetségből való kilépés feltételeiről és lehetőségeiről, Churchill külügyminiszterének, Anthony Edennek (aki soha nem volt Magyarország barátja) írt levelében azt írta, hogy Magyarország kiválása felbecsülhetetlen előnyökkel járna, feltéve, hogy a lépés megfelelő időben, nem pedig elhamarkodottan történik, mielőtt még a szövetségesek elérik Magyarország határait.¹⁹ Ez egyértelmű jel volt arra, hogy a miniszterelnök megértette Magyarország rendkívül nehéz helyzetét: nem várt azonnali feltétel nélküli kapitulációt, ami biztosan brutális német ellenintézkedéseket váltott volna ki.²⁰ (Amelyek végül 1944. március 19-én, a német megszállás után meg is történtek.)

Lengyelország háború utáni határainak és jövőbeli politikájának kérdése súlyos teherként nehezedett a brit–szovjet kapcsolatokra, mivel a szovjetek azokhoz a határokhoz ragaszkodtak, amelyekben Hitlerrel 1939-ben megállapodtak. A brit kormány és személyesen a miniszterelnök igencsak frusztráló helyzetben találta magát. A Lengyelország iránti minden szimpátia és a háborús erőfeszítésekhez való hősiesség hozzájárulása miatt érzett hála ellenére Nagy-Britannia nem engedhette meg magának, hogy komoly konfliktusba keveredjen a lengyel kérdésben szovjet szövetségével. Még akkor sem, amikor 1943-ban fény derült a katyíni tömegsírokra, ahová a szovjetek 20 000-nél is több lengyel hadifogoly tiszt holttestét temették. „Bármit is teszünk, nem *támaszthatjuk őket fel*” – hangzott a londoni lengyel emigránsoknak adott válasz. Cinikusan hangzik, de ez volt a helyzet. Még ennél is drámaibb és tragikusabb volt a lengyel földalatti hadsereg által 1944 augusztusában kirobbantott varsói felkelés sorsa. Ahogy azt soha nem szabad elfelejtenünk, Sztálin nemcsak visszautasította a segítségnyújtást, ellenkezőleg, tétlenül nézte, ahogyan az SS haderő leveri a lengyel Honi Hadsereg fő erejét, csak hogy a háború után könnyebb legyen szovjet csatlósállammá tenni Lengyelországot. Churchill tájékozott, mivel Sztálin még azt sem engedte meg, hogy a szövetséges szállító repülőgépek – miután utánpótlást dobtak le a szorongatott lengyeleknek – leszálljanak és üzemanyagot tankoljanak a mindössze 100 kilométerre keletre fekvő, felszabadított, de szovjet ellenőrzés alatt álló területen. A „tengerészeti személy” – így nevezte magát Churchill a Roosevelttel folytatott levelezésében – azt javasolta az amerikai elnöknek, hogy az angolszász hatalmak fenyegezzék meg a szovjeteket: felfüggesztik a Murmanszkba és Arhangelszkbe tartó repülőgépeket, tankokat és hadianyagot szállító konvojokat, ha Sztálin nem egyezik bele, hogy repülőik leszállhassanak és tankolhassanak a szovjetek által működtetett repülőtereken. Roosevelt azonban így válaszolt augusztus 26-án: „A hosszú távú általános

¹⁹ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Szerk. Juhász Gyula. Budapest, 1978, Kossuth, 58. irat, Quebec, 1943. szeptember 7.

²⁰ Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadbalépéstől a német megszállásig*. Budapest, 2000, Magvető, 337–338.

háborús kilátások szempontjából nem tartom előnyösnek, hogy csatlakozzam *Önökhöz*.²¹ A teheráni, jaltai és potsdami konferenciák jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy Churchill mindent megtett Lengyelország függetlenségéért: ha elkerülhetetlen, akár keleti területei föláldozásának az árán is – amelyekért nyugaton a németektől remélt kompenzációt – de az amerikai elnök támogatása hiányában hiábavalók voltak az erőfeszítései.

Ami Közép-Európa jövőjét illeti, a két nyugati nagyhatalom az ott élő népek hosszú távú megbékélésre törekedett, és tisztességes határokat készített elő. Rendezési terveik ma már kutathatók, illetve föl lettek dolgozva.²² Churchillnek az volt az elképzelése, hogy föderációkat hoznak létre, általuk orvosolva az első világháborút követő rendezés hibáit. Egy északi (lengyel–csehszlovák) és egy balkáni mellett „egy Bécs központú Duna-medencei, amely bizonyos mértékig pótolná az Osztrák–Magyar Monarchia helyén maradt úrt.”²³ A tervek nagyívűek voltak, ám Sztálin a föderációkat és a – magyarok javára történő – határmódosításokat egyaránt a legeltökéltebben ellenezte. A győzelem érdekében Churchillnek le kellett nyelnie egy élhetőbb Közép-Európa létrehozását célzó szándékait.

Mind a győztes Lengyelországban, mind a vesztes oldalon, így Magyarországon is, közkeletű vélekedés, hogy a Nyugat átengedte Közép-Európát a szovjeteknek. Először 1943-ban Teheránban, majd ezt megerősítette Jaltában és Potsdamban 1945-ben. Rá kell azonban mutatni, hogy a nyugati nagyhatalmak se szándékosan, se önként vagy könnyedén nem mondtak le Közép-Európáról. Magatartásukat leginkább a katonai helyzet szabta meg. 1944 őszére a Vörös Hadsereg (ráérősen) Varsó előtt állt, és már elfoglalta Romániát, Bulgáriát, illetve Csehszlovákia és Magyarország nagy részét. Milovan Đilas, a jugoszláv kommunista partizán 1943-ban Sztálinnal folytatott tárgyalásairól írt híres háborús memoárjában olvassuk: „Ez a háború eltér a múltbeli háborúktól: ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét. Ahova a hadserege eljut, ott a saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”²⁴ A teheráni konferencián (1943. november

²¹ <https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour/finest-hour-145/1939-1945-polands-contribution-to-victory-in-the-second-world-war/>

²² Bennett Kovrig: Peacemaking after World War II. The End of the Myth of National Self-determination. In *The Hungarians: A Divided Nation*. Szerk. Borsody Stephen. New Haven, 1988, Yale Center for International and Area Studies, 69–88; *Wartime American Plans for a New Hungary*. Szerk. Romsics Ignác. Boulder, Colorado, 1992, Atlantic Research and Publications. Bán D. András: *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról*. Budapest, 1996, Osiris. A brit kormány reakciójára a háborúból való magyar kilépési kísérletekre ld. Juhász Gyula: The Hungarian Peace-Feelers and the Allies in 1943. In *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (1980) 3–4. sz. 345–377. Beretzky angolul és magyarul is megjelent, a 8. jegyzetben hivatkozott munkája további részletekkel szolgál a háború utáni rendezés brit elképzeléseiről.

²³ Deborah S. Cornelius: *Kutyaszorítóban – Magyarország és a II. világháború*. Budapest, 2015, Rubicon-Ház Kft. Vö. Lukacs: I.m. 31; 168. Bán D. András: I.m. 43–110.

²⁴ Milovan Đilas: *Beszélgések Sztálinnal*. Budapest, 1989, Magvető, 105.

28. – december 1.) Roosevelttől pusztán katonai számítások alapján meghozott döntése azt jelentette, hogy Churchill terve, miszerint az angolszász hatalmak a Balkánon – esetleg a ljubljanai átjárón keresztül – egy második frontot nyitnak, végérvényesen lekerült a napirendről. A döntéssel Közép-Európa sorsa megpecsételődött.

Látva a Vörös Hadsereg keleti fronton aratott sikereit, annak reményében, hogy valamennyire korlátozhatja a szovjet befolyást, 1944. október 10-én Churchill megkötötte ellentmondásos „százalékos megegyezését” Sztálinnal. A hivatalos tárgyalásokat megelőző informális beszélgetésben a brit miniszterelnök a Németországgal szövetséges országok esetében megegyezést javasolt a brit és szovjet érdekek elhatárolásáról. Magyarország esetében Churchill 50-50%-ot ajánlott, ám ez az arány másnap, Molotov és Eden megbeszélése során a Németországgal szövetséges országok esetében 80%-ra módosult a szovjetek javára. Ezzel egyidőben Bulgáriában 80%, Romániában 90%, míg Görögországban csupán 10%, Jugoszláviában pedig 50-50% lett volna a befolyás aránya. Évtizedekkel később Frank Roberts, aki a világháború idején a brit külügyminisztérium Közép-Európai Osztályának vezetője volt, joggal mondta egy interjúban: „Általános az a vélekedés [...], hogy Churchill Moszkvában »eladta«, vagy más-képp fogalmazva, »elárulta« Kelet-Európát az oroszoknak. [...] A valóságban nem ez volt a helyzet. [...] Churchillnek nem az volt a célja, hogy népeket adjon át Sztálinnak, hanem épp az, hogy mentse, ami még menthető! Nem a mi országainkról volt szó, Sztálin kezében volt minden, az ő csapatai foglalták már el vagy készültek elfoglalni ezeket az országokat.”²⁵

Még általánosabb az a meggyőződés, hogy Jaltában Churchill és Roosevelt belement abba, hogy Európa keleti felét tartósan elnyelje a Szovjetunió. Sztálin szótárában az érdekszféra teljes dominanciát jelentett. Kijelentette, hogy nem törődik azzal, mi fog történni Nyugat-Európában – cserébe az USA és Nagy-Britannia se avatkozzon bele abba, mi zajlik Kelet-Európában. Sztálin politikája megsértette a jaltai nyilatkozatot, amelyet soha nem is akart tiszteletben tartani.²⁶ 1945 februárjában azonban már túl késő volt korrigálni az illúziókat és az elkövetett hibákat, és változtatni a Vörös Hadsereg által megszálalt Kelet-Közép-Európában kialakult helyzeten. A lengyel politika szóhasználatában Jalta ma is a hitegetés és áruulás szimbóluma, a jaltai egyezmény pedig a müncheni konferencia mása. És hasonlóan gondolkodtak Romániában és Magyarországon is. Csehszlovákiában más volt a helyzet 1946-ban, amikor is a május 26-án tartott parlamenti választásokon a Csehszlovák Kommunista Párt

²⁵ „Jaltában történelmi reváns volt”. Válaszol Sir Frank Roberts nyugalmazott brit diplomata. In *Heti Világgazdaság*. 1995. május 6., 42.

²⁶ Erről két friss írásom: Jalta, 1945: korántsem bűn, de hiba. In *Országút*. 2025. március 4. és Jalta, 1945: Európa felosztása, vagy Sztálin hitegetése? In *BBC History*. XV. évf. (2025. május) 5. sz. 6–11.

bizonyult a legerősebbnek, miután a szavazatok 38%-ával 114 helyet szerzett a 300 fős törvényhozásban, 94%-os részvétel mellett.

És most még egy szót Erdélyről. Korábbi véleményével összhangban, optimális megoldásként Churchill egy független Erdély létrehozásával számolt, ennek alternatívájaként pedig a magyarok javára történő határmódosítással és Székelyföld Románián belüli autonómiájával.²⁷ Amikor 1941. június 23-án Magyarország elutasította az erdélyi határok kérdésével kapcsolatos szovjet ajánlatot,²⁸ és helyette Hitler háborújához csatlakozott, a szovjetek úgy döntöttek, hogy a jövőben Romániát fogják támogatni, különösen azután, hogy eldöntötték, hogy az országot minden áron szovjet befolyás alá fogják helyezni. Amikor 1944 augusztus 23-án Románia szövetségest váltott, és a Vörös Hadsereg oldalán folytatta a harcot, természetes volt, hogy az 1944. szeptember 12-én velük megkötött fegyverszüneti egyezmény 19. pontja így szól: „A szövetséges kormányok semmisnek tekintik a bécsi döntés Erdélyre vonatkozó részét, és megegyeznek abban, hogy Erdélynek vissza kell kerülnie Romániához.” Churchill közbelépésére az utolsó mondatot megváltoztatták: „Erdély (vagy legalábbis annak nagyobb része) vissza kell, hogy kerüljön Romániához, amit a béketárgyalásoknak kell megerősítenie...”²⁹ Sajnos, mivel Sztálin személyesen ragaszkodott hozzá, az 1947-ben aláírt békeszerződés helyreállította a trianoni határokat Románia és Magyarország között, elutasítva a brit, amerikai, sőt francia javaslatokat, amelyek a határt kis mértékben módosítani akarták Magyarországra javára, a Partiumot és annak magyar-lakta városait meghagyva Magyarországnak. Akkorra pedig Churchill már nem volt kormányon.

A nyugati hatalmak Európa tényleges felosztását már csak katonai erővel akadályozhatták volna meg, ami – tekintve az 1945-ös hangulatot, amely még mindig a szovjeteknek a náci Németország feletti győzelme hatása alatt állt – pszichológiailag lehetetlen volt, katonailag pedig kivitelezhetetlen, hacsak nem nyúlnak az atomfegyverhez. Hirosima után pedig nem voltak erre hajlandók. Ily módon, a tartós béke helyett hidegháború kezdődött a demokratikus világ és a szovjet blokk között.

Az 1945-ben elvesztett választások után Churchill az európai egység élharcosaként folytatta világtörténelmi jelentőségű pályáját.³⁰ 1946. szeptember 19-én a zürichi egyetemen vonta le két világháború tanulságát. „Létezik orvosság,

²⁷ Cornelius: I.m. 279.

²⁸ Fülöp Mihály: „Erdély, vagy annak nagyobb része”: a szövetséges nagyhatalmak vitái a magyar-román határról (1940-1945). In *Levéltári Közlemények*. XCI. évf. (2020) 1-2. sz., 213. Vö. Fülöp Mihály: *The Unfinished Peace. The Council of Foreign Ministers and the Hungarian Peace Treaty of 1947*. Second, revised and enlarged edition. Budapest, 2015, Ludovica University Press, 432.

²⁹ The Armistice Agreement with Rumania; September 12, 1944. <https://avalon.law.yale.edu/wwii/rumania.asp>

³⁰ Lénárt Levente: *Churchill és az európai gondolat*. Budapest, 2005, Marconi Kft. Barta Róbert: Churchill's Ideas on United Europe after World War II. In *Történelmi Tanulmányok. XXII. Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica*. 2014, 282–299.

amely [...] néhány év leforgása alatt Európa egészét [...] szabaddá és boldoggá teszi. Ez nem más, mint az európai népek – vagy legalábbis jórésük – közösségének újrateremtése és egy olyan otthon létrehozása számukra, amelynek oltalmában békében, biztonságban és szabadságban élhetnek. Egyfajta Európai Egyesült Államokat kell létrehoznunk.” 1949. május 5-én létrejött az Európa Tanács, amelynek első ülésén maga Churchill is jelen volt.³¹ Noha a missouri Fultonban 1948. március 5-én elmondott beszéde arról szólt, hogy egy vasfüggöny ereszkedik le Európára, elvágva annak keleti felét, ezt nem tartotta tartósnak, remélte, hogy idővel Közép-Európa is csatlakozhat a békében élő demokratikus Európához. „Oroszország most olyan, mint az éhes farkas a nyáj között. De az evés után következik az emésztés.” 1953 elején pedig titkárának, John Colville-nek még Sztálin halála előtt mondta, hogy meg is érheti a kommunizmus eltűnését.³² Halála és az európai kommunista dominók ledőlése után ez valóra is vált. A közép-európaiaknak sosem szabadna elfeledkezniük Churchill irántuk érzett rokonszenvéről. A magyaroknak pedig arról, „hogy ezeréves történelmünk során alig, vagy egyáltalán nem létezett olyan nyugati államférfi, aki úgy ismerte, sőt kedvelte volna Magyarországot, mint Churchill. Ezért érdemli ő egész magyar nemzedékek köszönetét.”³³

³¹ Patrick Garrity: Churchill, Britain, and European Unity. (<https://winstonchurchill.hilldale.edu/churchill-britain-and-european-unity/>); Vö. https://european-union.europa.eu/system/files/2021-06/eu-pioneers-winston-churchill_hu.pdf. és <https://rubiconintezet.hu/2022/09/19/sir-winston-churchill-zurichi-beszede/>

³² Lukacs: I.m. 32–33.

³³ Uo. 172.

TÓTH TAMÁS

VAN-E DOLGUNK MA KERESZTÉNYKÉNT A TÁRSADALOMBAN?

NEM EGYSZER felvetődik, hogy szabad-e egy keresztény embernek megnyilvánulnia olyan kérdésekben, amelyek a közélet, idegen szóval a *politika* tárgykörébe tartoznak.¹ Megfigyelhető, hogy általában fogalmazódik meg kritika vagy inkább támad tiltakozás, ahol keresztény embertől, *horribile dictu* paptól vagy lelkésztől olyan véleményt vagy állásfoglalást hallanak, amelyek ellentétesek vagy legalábbis nehezen hozzáilleszthetők ahhoz a világnézethez, amely a kritikát megfogalmazó számára szimpatikus. Az elmúlt években Magyarországon is láttunk ilyet bőven, főleg ha egy pap, lelkész a hazai politikai térben a jobboldalnak nevezett erő mellett tette le a voksát, akkor a közbeszédben balnak nevezett térfélről érte őt kritika; ha pedig mindez fordítva történt, akkor balról emelték pajzsra a megszólalót, míg jobbról bírálatot kapott.²

Azok, akik a keresztények társadalmi életben való részvétele mellett pró és kontra érvelnek, többször szentírási idézeteket hoznak fel. Néhány éve egy magyar ellenzéki párt azóta leköszönt elnöke, korábban miniszterelnök, parlamenti felszólalásaiban, illetve más nyilvános szerepléseiben egyre gyakrabban bibliai utalásokkal támasztotta alá mondanivalóját annak bizonyítására, hogy a magát kereszténynek valló politikai ellenfelei nem keresztények vagy legalábbis nem keresztény módon politizálnak. Nem ő az egyetlen, és természetesen fordított helyzetből is lehet ilyen típusú példákat említeni. A politikai tér formálói, még ha időnként vitatható okkal és céllal, de adott esetben hivatkoznak a Biblia szövegére, amelynek tulajdonképpen akár örülhetünk is, hiszen az ezt jelenti, foglalkoztatja őket a Szentírás.

A hit magánügy – halljuk időnként ugyancsak annak indoklására, hogy egy keresztény ne szólaljon meg társadalmi kérdésekben. A gondolatmenet gyakorta elhangzik érvként az önmagát vallási kérdésekben *laikusnak* mondó államokban ott, ahol ez valójában nem egyszer korlátozó szándékot takar – erről az 1989 előtti Magyarországon élők bőséggel tudnának mesélni.³ Ezen

¹ Tóth Tamás írása az idei május-júniusi, Kultúr- és politikai kereszténység különszámunk témáját viszi tovább, új szempontokkal hozzájárulva ahhoz. A téma relevanciája és fontossága okán a későbbiekben is szeretnék közölni kapcsolódó írásokat. – *A szerk.*

² Ezzel a mondattal semmiképpen sem szeretném legitimálni néhány pap, lelkész különböző, sokszor keresztény szemmel nézve is vitatható megnyilvánulását a politikai térben. Összetett dologról van szó, az esetleges szerepvállalás lehetőségeiről és korlátairól a későbbiekben ejtek majd szót.

³ Saját gyerekkori emlék a nyolcvanas évekből: az általános iskolai osztályfőnök családlátogatásra érkezik, és egyszer csak azt hallom, hogy az előkészülő szülők arról tanakodnak, levegyék-e a hálószobában az ágy felett lógó keresztet a látogatás idejére. Én ebből akkor, gyerekként természetesen semmit sem értettem.

érvrendszer modern szószólói pedig megtalálják a megfelelő bibliai idézeteket mondanivalójuk alátámasztására: például a keresztények valódi otthona odaát van, az ő hazájuk a mennyben van (vö. Fil 3, 20), tehát felesleges beleszólniuk abba, amit ideát történik, ne zavarják ötleteikkel az itt élőket és másként gondolkodókat.

Ugyanígy halljuk ennek a gondolatmenetnek az ellenkezőjét is, miszerint a hit nem magánügy. Ha nem magánügy (*res privata*), akkor pedig szükségképpen közügy (*res publica*), tehát az államban, vagyis a *respublicában* igenis helye van. Erre ismét elő lehet venni a Bibliát, például annál a történetnél, amikor ellenfelei Jézust csapdába akarják csalni, ezért megkérdézik tőle, hogy szabad-e adót fizetni a császárnak (Mk 12, 13–17). Jézus pedig miután megnézi a pénz képes felét, rajta az uralkodó arcképevel, kijelenti, hogy „adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené”.

A dilemma tehát korántsem új. Ahhoz, hogy tájékozódni tudjunk a kérdésben, a szükséges filozófiai és teológiai megfontolásokon túl érdemes megvizsgálnunk ezt a kérdést a maga egyháztörténeti összefüggésében is, hogy sajátosan katolikus választ találjunk arra, hogy ezen a téren az Egyház ma milyen utat mutat tagjainak.

Az Egyház társadalmi jelenlétének néhány történelmi példája

Az első keresztények igyekeztek jó alattvalók lenni, nem akartak világi értelemben kitűnni, keresték a békés egymás mellettélést, a konfliktus mégis elkerülhetetlen volt. A Római Birodalom befogadóként egy-két feltétellel megtűrte mindenki világnézetét, de cserébe elvárta, hogy a kölcsönös és szinkretizmusba hajló tolerancia alapján például a császárkultuszt is fogadják el azok, akik a Birodalom kapuin kopogtatnak. A kereszténység pedig monotheista vallás volt, azaz vallási kizárólagosságra törekedett, ráadásul – mivel a zsidóságból vált ki –, sokan szektaként tekintettek rá. A keresztények egyszerűen nem tudták a császár istenségét beépíteni saját hitvallásukba, ez pedig előrevetítette az elkövetkezőket. A megtűrés és üldöztetés bő kétszáz évig tartó fájdalmas pulzálása után eljött a konstantini fordulat⁴, amely elhozta a fellélegzést, de az Egyház és a hatalomgyakorlók közti együttműködést is.

A kora középkortól kezdve jelen volt az az igény például, hogy a császár jóváhagyhassa a pápa megválasztását, de legalábbis belefolyhasson a folyamatba,

⁴ A témában legutóbb: Szilvay Gergely: *A konstantini fordulat védelmében*. In *Magyar Szemle*. Új Folyam XXXIV. (2025) 5–6. sz. 100–113. Magyar nyelven az általános katolikus egyháztörténet tárgykörében a korábbi irodalomra is utaló, legutóbb megjelent mű: Gárdonyi Máté: *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*. Budapest, 2022, Jel.

hiszen végeredményben az ő keresztény alattvalói sorsáról van szó. Ráadásul az első századok pápáit leginkább a római klérus és a nép, majd az idő előrehaladtával ezek képviselői választották Róma alattvalói közül. Ennek fényében nem meglepő, hogy 962-ben az I. Ottó német-római császár által kiadott *Privilegium Ottonianum* kimondta, hogy pápát csak az uralkodó egyetértésével és képviselőinek jelenlétében választhatnak.⁵ Mai szemmel furcsának hathat, de a kortársak az imperátor *szakrális*nak tartott személyében a választás egyik garanciáját látták. Főleg a *saeculum obscurum*, a 9. század végétől a 11. század közepéig tartó sötét korszakban volt ez fontos, amikor több egymással versengő római és Róma környéki nemes család harcának vált áldozatává a pápaság intézménye.⁶ Mert oligarchák – ahogy ma divatos szóval nevezik a különböző okokból tehetössé és befolyásossá vált családokat – már akkor is voltak. A császári képviselő jelenlétére vonatkozó előírást végül II. Miklós pápa (1059–1061) törölte el, aki megválasztása évében összehívta a Lateráni Zsinatot, és teljesen átalakította az addigi szabályokat: az *In nomine Domini* kezdetű bullában közölt forradalmi változtatás szerint onnantól már nem a római klérus és a nép képviselői (azaz a római arisztokrácia) választották a pápát, hanem a bíborosok püspöki rendjéhez tartozó egyháziak (összesen hét kardinális).⁷ Ők a választást követően jelöltjüket elfogadtatták a többi bíborossal, az új rendszerben pedig a népre már csak az egyetértés kifejezése, az akklamálás hárult. A pápai dekretum azt is kimondta, hogy a választást Rómában kell tartani, de az akkor is érvényes, ha erre másutt kerül sor, a pápa pedig abban az esetben is birtokosa hatalmának, ha nem tudják a Szent Péter-bazilikában ünnepélyesen beiktatni hivatalába. A közvetlen kiváltó okot II. Miklós elődje halálát követő események jelentették: amikor 1058-ban elhunyt az előző pápa, helyére az egyházi reformok ellenzői a tusculumi grófok egyikét, Giovanni Mincio bíborost (X. Benedek ellenpápát) csalással és erőszakkal, érvénytelenül választották meg Rómában. Az eset közfelháborodást keltett. A zavaros körülmények miatt a tény-

⁵ Theodor Sickel: *Das Privilegium Otto I. Für die römische Kirche vom Jahre 962*. Innsbruck, 1883, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.

⁶ A történész mindig rácsodálkozik arra, hogy az irodalom (gondolhatunk itt akár a *Borgiák* című népszerű kanadai-ír-magyar drámasorozatra is) VI. Sándor pápaságát sugallja az intézmény mélypontjaként. Minden bizonnyal protestáns hatásra is, hiszen a narratíva szerint a reformáció ebből az állapotból vezette ki a kereszténységet. VI. Sándor megítélése a populáris kultúrában igen egyoldalú, azonban – a reneszánsz pápa körüli nyilvánvaló és akut problémákat is figyelembe véve – a *saeculum obscurum* időszaka mai szemmel jóval inkább tekinthető mélypontnak.

⁷ Agostino Paravicini Bagliani: Die Lateransynode von 1059 und das Papstwahldekret. In *Machtfülle des Papsttums (1054–1274)*. Hrsg. André Vauchez–Odilo Engels. Freiburg, 1994, Herder, 36–38; Detlev Jasper: *Das Papstwahldekret von 1059. Überlieferung und Textgestalt*. Sigmaringen, 1986, Thorbecke. A következő változtatás 1179-ben történt, amikor a III. Lateráni Zsinat kimondta (*Licet de evitanda discordia* kánon), hogy a bíborosok választják a pápát, de kétharmados többséget kell elérniük. Innentől illeti meg kizárólagosan a kardinálisokat a választójog. Vö. Danica Summerlin: *The Canons of the Third Lateran Council of 1179. Their Origins and Reception*. Cambridge, 2019, Cambridge University Press.

legesen elismert utódot, II. Miklóst Sienában választották meg pápává, aki csak a császári seregek segítségével tudott bevonulni Rómába, ahol azonnal elkezdte a rendrakást. Egyes katolikus uralkodóknak, így a német-római, illetve az osztrák császárnak, a francia és a spanyol királynak az a privilégiuma mégis sokáig megmaradt, hogy vétót emelhetnek a megválasztandó személy ellen egy általuk megbízott és a konklávén ténylegesen részt vevő bíboros révén. Ezzel utoljára I. Ferenc József mint osztrák császár élt 1903-ban. Az ekkor végül megválasztott pápának az egyik első dolga az volt, hogy ennek az úgynevezett kizárási jognak a közvetett gyakorlását is megtiltotta.⁸ Kortól, helyzettől és államfogalomtól (nagyon leegyszerűsítve: *szakrális* vagy *laikus*)⁹ függően tehát többféleképpen lehet értékelni az állami beavatkozást egy adott helyzetben.

Ugyanennek a témának modern olvasata az *Imperia* Konstanzban, ahol 1414 és 1418 között egyetemes zsinatot tartottak.¹⁰ Az 1993-ban, már a *laikus* német államban felavatott, kilenc méter magas betonszobrot Honoré de Balzac egyik története, *La Belle Impéria* ihlette.¹¹ *Imperia*, a saját tengelye körül forogó kurtizán mély dekoltázsban és felhasított szoknyával őrzi a kikötő mólóját, egyik kezében a pápát, másik kezében a császárt tartva – szatirikus feldolgozását adva ezzel a még *szakrális* állam korában tartott zsinatnak, amelynek egyik kulcsfigurája éppen Luxemburgi Zsigmond magyar király, német-római császár volt. Az egyetemes gyűlésre valóban turbulens időkben került sor: a tanácskozás legfőbb feladata a nyugati egyházszakadás felszámolása volt.

Ha haladunk tovább az újkor irányába, ott is találunk bőven olyan témákat, amelyeket mindenki a saját világlátása szerint így vagy úgy értelmezhet. Ilyen például a dél-amerikai redukciók története, amelyek romjaiban is tiszteletet parancsoló emlékei a kereszténység alkotó és társadalomformáló erejének. A mai Paraguay, Brazília és Argentína területén¹² ugyanis jezsuita missziók vol-

⁸ X. Pius: *Vacante Sede Apostolica*. Apostoli konstitúció, 1904.

⁹ A témában egy nemrég megjelent olvasmányos és aktuális publikáció egy alkotmánybíró tollából, amely a *Himnusz* kapcsán járja körül a témát: Schanda Balázs: Kétszáz évvel a Himnusz születése után. Isten neve az alkotmányban. In *Iustum Aequum Salutare*. XIX. évf. (2023) 1. sz. 73–78.

¹⁰ Helmut Weidhase: *Imperia. Konstanzer Hafenfigur*. Konstanz, 1997, Stadler; Chris Inken Soppa: *Imperia. Powerfrau und Hafenikone*. In Uő.: *Über jede Grenze hinweg. Bemerkenswerte Frauen am Bodensee*. Meßkirch, 2021, Gmeiner, 210–213.

¹¹ Az eredetileg 1832 és 1837 között megjelent történetek újabb kiadása: Andrew Oliver: *Les Cent Contes drolatiques colligés et abbaïes de Touraine et mis en lumière par le sieur de Balzac. Premier dixain*. Toronto, 2008, Éditions de l'originale.

¹² Voltak jezsuita missziók a mai Bolíviában (Chiquitos és Moxos régiókban) is, azonban ezeket külön szokás kezelni. A legfontosabb különbség, hogy az ott élő őslakosok, eltérően a mai Paraguay, Brazília és Argentína területén lévő redukciók lakóitól, nem a guaraníak voltak. Vö. Roberto Tomichá Charupá: *La Primera Evangelización en las Reducciones de Chiquitos, Bolivia (1691–1767)*. Cochabamba, 2002, Universidad Católica Boliviana; Geoffrey A. P. Groesbeck: *A Brief History of the Jesuit Missions of Chiquitos*. <https://www.colonialvoyage.com/a-brief-history-of-the-jesuit-missions-of-chiquitos/>; David Block: *Mission culture on the upper Amazon. Native tradition, Jesuit enterprise, and secular policy in Moxos, 1660–1880*. Lincoln (NE), 1994, University of Nebraska Press; Akira Saito: Guerra y evangelización en las misiones jesuíticas de Moxos. In *Boletín Americanista*. 70. évf. (2015) 35–56.

*A San Miguel misszió (São Miguel das Missões) romjai Braziliában
(Wikimedia Commons).*

tak, amelyek az itt lakó guarani indiánok érdekében jöttek létre.¹³ Loyolai Szent Ignác rendje, a jezsuiták a 17. század elején egy különleges vállalkozásba, „szent kísérletbe”¹⁴ kezdtek a guaranik között. Nem halat, hanem hálót adtak az őslakosoknak: a kereszténység átadása mellett letelepítették, önkormányzattal rendelkező városokba, redukciókba szervezték, egyben önállóságra tanították őket és a fejlődés lehetőségét kínálták nekik. A spanyol konkvisztádorok ezzel szemben az őslakosokban inkább az olcsó munkaerőt, a termelést is folytató reduk-

¹³ A vonatkozó irodalom bőséges. Vö. José Cardiel: *Las Misiones del Paraguay*. Madrid, 2002, Dastin Export S.L.; Philip Caraman: *The lost Paradise. The Jesuit Republic in South America*. New York, 1976, The Seabury Press; Peter C. Hartmann: *Der Jesuitenstaat in Südamerika 1609–1768. Eine christliche Alternative zu Kolonialismus und Marxismus*. Weibenhorn, 1994, Anton H. Konrad Verlag; Julia J. S. Sarreal: *The Guaraní and Their Missions. A Socioeconomic History*. Stanford (CA), 2014, Stanford University Press; Bernhard Kriegbaum: *Die Jesuitenreduktionen (1609–1767)*. Vortrag beim Dies academicus der Theologischen Fakultät zum Ignatianischen Jahr am 29. März 2006. <https://www.uibk.ac.at/theol/leseraum/texte/637.html>

¹⁴ Ezzel a címmel (*Das Heilige Experiment*) Fritz Hochwälder írt egy ötfelvonásos színházi darabot, amelyet 1943-ben mutattak be Svájcban.

ciókban pedig konkurenciát láttak. A jezsuiták ugyanis tanárokat, zenészeket, illetve különböző szakembereket képeztek itt, köztük asztalosokat, műtárgy- és hangszerkészítőket, építőipari, illetve könnyűfém-megmunkáló szakembereket. Az esőerdőben megmunkálható fa szinte korlátlanul állt rendelkezésre. A hódítók és a harminc redukció közti feszültség oda vezetett, hogy végül 1768-ban¹⁵ ezeket a közösségeket, ahol összesen úgy 700 ezer guaranit kereszteltek meg jó másfél évszázad alatt, a jezsuitáknak fel kellett számolniuk.¹⁶ *A misszió* című, 1986-ban bemutatott film erről a drámáról szól.

Egy további példa, amelyről hosszasan lehetne értekezni, a főkegyúri jog. Szent István király korától kezdve jelen volt Magyarország életében, hogy a *szakrális* uralkodónak, illetve a terület földesurának beleszólása van a maga szintjén az egyházi kinevezésekbe. A patrónusnak ugyanis anyagi és egyéb kötelezettségei voltak a hozzá tartozók lelki igényei tekintetében is. A főkegyúri jog¹⁷ (*ius supremi patronatus*) alapján a főpásztorokat a magyar király jelölte (valójában nevezte ki). Mivel a feudális logika szerint a püspökségek egyben javadalmak (*beneficia*) is voltak, azokat lehetett kérvényezni (*instantia*), amely azonban, kegyről (*gratia*) lévén szó, semmilyen módon nem kötötte az uralkodót. A pontos eljárásrend koronként változott, de a kiválasztási folyamatban – például a 18. században – a Magyar Udvari Kancellária volt az uralkodó adminisztratív segítségére. A magyar király az eljárásrend szerint bemutatta az általa kinevezett jelöltet a pápának (bemutatólevél, *litterae praesentatoriae*), kérve a pápai kinevezést, amit a Szentatya a hivatalos eljárás lefolytatása után – elenyésző kivételtől eltekintve – meg is tett (megerősítés, *praeconizatio*). Ez nem véletlen, hiszen nem csupán az uralkodói akarat diplomatikus tiszteletben tartásáról volt szó: ennyire számított az is, hogy a kinevezendő, mielőtt a királyi kegy ráesett volna, a legtöbbször már átment egy előzetes szűrőn.

Hasonlóan működtek a kegyuraságok: a kegyúr (aki lehetett egy közösség is) tett javaslatot a hozzá tartozó plébánia betöltésére, s az illetőt a püspök iktatta be hivatalába. Így ment ez Magyarországon még a 20. század első felében is. A király nélküli királyságban¹⁸ és a kommunizmus idején¹⁹ a főpapok, papok kinevezésébe ugyancsak volt beleszólása az államnak, így a mai értelemben vett szuverenitás ezen a téren – ezer év óta először – valójában csak 1989 után va-

¹⁵ III. Károly spanyol király (1759–1788) rendelete 1767-ben kelt ugyan, de a redukciókat 1768-ra számolták fel.

¹⁶ Vö. Alexander Brüggemann: *Ende eines „heiligen Experiments“. Vor 250 Jahren vertrieb Spanien die Jesuiten aus Lateinamerika*. <https://www.katholisch.de/artikel/12847-ende-eines-heiligen-experiments>

¹⁷ A főkegyúri jog témájához: Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Budapest, 1895, Magyar Tudományos Akadémia; A 18. századhoz: Tóth Tamás: *Processus canonici. Püspöki kinevezések a Magyar Királyságban (1711–1780)*. Budapest, 2024, akadémiai doktori értekezés.

¹⁸ Vö. Olasz Lajos: A főkegyúri jog a Horthy-korszakban. In *Néhány társadalomtudományi kutatás és innováció*. Szerk. Torgyik Judit. Komárno, 2018, International Research Institute, 17–24.

¹⁹ Vö. Balogh Margit–Fejérvy András–Szabó Csaba: Az 1964-es magyar–szentszéki részleges megállapodás. In *Archivnet*. XVIII. évf. (2018) 6. sz.

lósulhatott meg.²⁰ Ha egyik oldalról nézzük a kérdést, akkor megállapíthatjuk, hogy az Egyház önállósága végre győzedelmeskedett a középkori helyzettől gyökeresen eltérő viszonyok között. Másrészt pedig vannak olyanok, akik meglátása szerint ma Isten népének, a helyben élőknek kevesebb beleszólásuk van abba, hogy ki legyen a papjuk vagy püspökük, mint korábban volt. *Nota bene*, sok szó esik – helyesen – a II. Vatikáni Zsinat után Isten népének felelősségéről, a döntésekbe való bevonásuk szükségességéről, sőt újabban a szinodalitásról²¹ is. Ám egyes vélemények szerint a laikusoknak ma mégis mintha valahogy kevesebb beleszólásuk lenne bizonyos lényegi döntésekbe, mint a zsinat előtt, illetve a kegyúri jogok idejében. Ehhez a gondolatmenethez még az az érdekesség is hozzájárul, hogy a bemutatás jogának (*ius praesentationis*) gyakorlatát lényegileg a jelenleg hatályos, 1983-ban promulgált kánonjog (CIC) is ismeri.²²

A hívő ember szerepvállalása a mai társadalom életében – mit mond az Egyház?

A fentiekből látszik, hogy az Egyház jelenlétét a társadalomban, állam és Egyház egymásra hatását világnézettől és vérmérséklettől függően sokféleképpen lehet értelmezni, könnyen lehet vitázni, pró és kontra érveket felsorakoztatni. Egy dolog azonban kétségtávolan megállapítható a fenti példákban és azon túlmutatóan is: az Egyház jelenléte társadalomformáló tényező, a keresztény tanítás pedig kultúrateremtő erő. Utóbbit ráadásul számtalan helyen kitapinthatjuk szerte a világban, könyvtárakban, múzeumokban vagy másutt. Ha nem így lenne, nem akarnának rá hatást gyakorolni az evilági hatalom képviselői, még kevésbé foglalkoznának vele annyit azok, akiket az Egyház léte zavar.

Ma az állam és az egyházak²³ együttműködésének több modellje is ismert.²⁴ Az államegyházi berendezkedés történelmi örökségét máig megőrizték példá-

²⁰ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a katonai ordinárius (tábori püspök) esetében, a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentszék között létrejött 1994-es megállapodás szerint, a magyar kormány tizenöt napon belül a jelölttel szemben általános politikai jellegű kifogást emelhet. Nincs tudomásunk arról, hogy eddig ilyen jellegű kifogással élt volna a kormányzat a kinevezés előtt álló személlyel szemben.

²¹ Ferenc pápa két szinódust is tartott a szinodalitásról (2023, 2024).

²² *Codex Iuris Canonici* (CIC) 158–163. kánon. A Törvénykönyv Legutolsó magyar nyelvű kiadása: *Az Egyházi Törvénykönyv. Hivatalos latin szöveg – Codex Iuris Canonici – magyar fordítással és magyarázattal*. Szerk. Erdő Péter. Budapest, 2015, Szent István Társulat. Mivel az utóbbi években sokat változtak a kánonok, az online kiadás pontosabb: <https://torvenykonv.katolikus.hu>

²³ Az egyház teológiai és köznyelvi fogalma eltér egymástól. Ebben a gondolatmenetben a magyar jognyelvben meghonosodott általánosító kifejezést használom.

²⁴ Schanda Balázs: Állami egyházi jogi modellek Európában. Konvergencia és különbözőségek. In *Keresztény kultúra – Állam és egyház – Vallásszabadság. Tanulmányok a vallásszabadság és az állami egyházjog köréből*. Szerk. Uő. Budapest, 2022, Pázmány Press / A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei, Tanulmányok 47/, 25–33.

ul Észak-Európa egyes protestáns államai vagy éppen Anglia. A modell ellentétére, a radikális elválasztásra is van precedens például az Amerikai Egyesült Államok és Franciaország esetében. Előbbinél a bevándorlók az Óvilágban üldözött felekezeti kisebbség tagjaiként a vallásszabadság biztosítékát látták az elválasztásban, míg a franciáknál egyértelműen antiklerikális és általában katolikusellenes felvetések indokolták a radikális lépést. Egy további, a kapcsolódó vagy koordinációs modellre példa Németország és Ausztria: itt állam és egyházak kapcsolódnak egymáshoz, az állam például annak ellenére beszedi az egyházi adót (és ebből következően nyilvántartja az egyháztagságot), hogy ott nem létezik az államegyház fogalma. Magyarország egy negyedik berendezkedési formát, az együttműködő elválasztás modelljét követi, vagyis állam és egyházak egymás integritását tiszteletben tartják, de együttműködnek közös célok érdekében.²⁵ Ez utóbbi a gyakorlatban azt jelenti, hogy Magyarországon például az egyházi házasságkötésnek nincs civil joghatása, azonban az állam és az egyházak – szerződések által meghatározott módon – együttműködnek például az oktatás-nevelés területén, amellyel utóbbiak ráadásul állami feladatot vállalnak át.

Önmagában elgondolkodtató, hogy a 21. századi Európában a keresztényeknek – a kezdeti egyházi közösségekhez hasonlóan – több vonatkozásban ma újra azt kell bizonygatniuk, hogy nekik is vannak olyan jogaik, mint bárki másnak.²⁶ Mint mindenkinek, a hívő állampolgároknak is vannak az állam által elismert jogai és kötelességei arra vonatkozóan, hogyan vegyenek részt egy társadalom életében. Létezik azonban ennek a fentieknél univerzálisabb, minden együttműködési modellre érvényes alapja is: mégpedig az, hogy a hívő ember egy adott állam polgára is, éppúgy, mint bárki más. Ha abból indulunk ki, hogy a *laikus* államban a törvény előtt mindenki egyenlő, akkor mindenkit ugyanazok a jogok illetnek meg (beleértve természetesen a szólásszabadság jogát is). Következésképpen mindenki ugyanúgy kifejtheti a saját világnézetéből adódó véleményét; hiszen világnézete mindenkinek van – akár vallásos, akár nem. Adót is mindenki fizet a törvények által meghatározott módon, például az ebből épített utakat és az állam által biztosított szolgáltatásokat a vallásos és a nem vallásos ember ugyanúgy használja és finanszírozza. Miért éppen a vallásos ember által támogatott célok maradjanak ki, ha a nem vallásos emberek által preferált projektek működhetnek? Sőt, akit a jog ereje nem tilt el a közügyek gyakorlásától, az bizony aktív és passzív választójoggal rendelkezik, vagyis választó- és választható polgára az adott országnak.

²⁵ Magyarországon az Alaptörvényen túl nemzetközi megállapodás, az 1997-ben kötött, 2013-ban módosított úgynevezett Vatikáni Szerződés rögzíti az együttműködés sarokpontjait.

²⁶ Ezzel a témával kapcsolatban nemrég jelent meg egy figyelemre méltó mű: Carl. R. Trueman: *A modern én felemelkedése és diadala. Kulturális amnézia, expresszív individualizmus és a szexuális forradalomhoz vezető út.* Budapest, 2024, Axioma–BKKI.

Ez alól a papok és lelkészek sem kivételek, bármennyire is szeretnék ezt egyesek elfelejteni. Történelmi távlatban nézve: a klerikusok és lelkészek nem egyszer voltak az Országgyűlés tagjai. Így volt ez a rendi országgyűlésekben, de még a két világháború között, sőt (egészen más okból) van rá precedens a kommunizmus idejéből is. Ha példaként a Katolikus Egyház jogát nézzük, egyértelmű, hogy az Egyház saját önkorlátozása az az előírás, miszerint klerikusok (nem értve ide az állandó diakónusokat) „politikai pártokban vagy szakszervezetek vezetésében tevékeny részt ne vállaljanak”²⁷ (CIC 287. kán. 2. §). A kánon azonban így folytatódik: „hacsak az illetékes egyházi hatóság megítélése szerint az egyház jogainak védelme vagy a közjó szolgálata ezt meg nem kívánja”. Más szavakkal: a Katolikus Egyház (és nemcsak az), mérlegelve a lehetséges előnyöket és hátrányokat, papjai esetében saját magát korlátozza, de belső szuverenitásából adódóan született joga felülvizsgálni, hogy egy adott helyzetben ez az önkorlátozás valóban az Egyház javát szolgálja-e. A megszorítás nem vonatkozik a társadalmi életben való részvételre, csak bizonyos eseteire. De nem is vonatkozhat, hiszen egy pap például egy plébánia vezetőjeként vagy éppen egyetemi oktatóként természetesen egy adott közösség társadalmi életének a része, egyben kötelessége kiállni az Egyház társadalmi tanítása mellett (vö. t.k. CIC 222. kán. 2. §, 519. kán., 747. kán. 2. §, 807. kán.).²⁸ Világiaknál pedig ez a meghatározott esetekre vonatkozó belső korlátozás nem is adott, és teljes joguk megvan arra, hogy „a földi ország ügyeiben elismerjék számukra azt a szabadságot, amely minden polgárt megillet” (CIC 227. kán.), általában véve pedig a krisztushívőknek egyenesen kötelességük a társadalmi igazságosság előmozdítása (CIC 222. kán. 2. §).

A jogi keret tehát adott, de – maradván a Katolikus Egyháznál – ez a tevékeny részvétel hogyan lehetséges? A legkézenfekvőbb, ha megnézzük, mit ír erről az Egyház hivatalos tanítása, a Katolikus Egyház Katekizmusa²⁹ (KEK). Több helyet idézhetünk a dokumentumból, de talán a legmegfelelőbb, ha a gondolatmenetünk szempontjából legrelevánsabbat, a sajátosan a társadalmi életben való részvétellel foglalkozó részt vesszük szemügyre (KEK 1897–1927).

A Katekizmus megállapítja, hogy az emberek rendezett és termékeny földi együttéléséhez szükséges egy törvényes tekintély, amelynek feladata a közjó szolgálata (KEK 1897–1898). Emlékeztet (KEK 1918) a Szentírás szavaira: „nincs hatalom, csak Istentől, s amelyek léteznek, azokat Isten rendelte” (Róm 13, 1–2). A Katekizmus elismeri a földi hatalom pluralizmusát is, feltéve, hogy ezek a rendszerek valóban a nemzetek javát valósítják meg (KEK 1901, 1903),

²⁷ Ez fordítva is igaz: „A krisztushívők olyan hivatalos társulásaiban, melyek közvetlen célja az apostolság gyakorlása, ne azok legyenek a vezetők, akik politikai pártokban vezető hivatalt töltenek be.” (CIC 318. kán. 34. §.)

²⁸ A Magyar Katolikus Egyházban – Székely János püspök, elnök vezetésével – a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Caritas in Veritate Bizottsága foglalkozik kiemelten az Egyház társadalmi tanításával.

²⁹ *A Katolikus Egyház Katekizmusa*. Ford. Diós István. Budapest, 2020, Szent István Társulat.

sőt kívánatosnak tartja azt is, amit ma divatos szóval fékeknek és ellensúlyoknak nevezünk egy ország társadalmi berendezkedésében (KEK 1904).

De mi az a közjó? Erre is választ kapunk. A Katekizmus a II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciója alapján hangsúlyozza, hogy közjón „a társadalmi élet azon föltételeinek összességét (kell érteni), melyek mind a csoportoknak, mind az egyes tagoknak lehetővé teszik, hogy saját tökéletességüket elérjék” (KEK 1906), de annak figyelembevételével, hogy a közjava mindig a személyek fejlődésére van rendelve, sosem fordítva (KEK 1912). Az egyén és a közjava tehát elválaszthatatlanok egymástól. A tekintély, azaz a közhatalom gyakorlóitól a közjó elérése érdekében szükséges egyrészt a személy tisztelete, alapvető és elidegeníthetetlen jogainak tiszteletben tartása, beleértve a lelkiismereti és vallásszabadságot (KEK 1907), másrészt a közösség szociális jólétének, gyarapodásának szolgálata (KEK 1908), harmadrészt pedig a béke, vagyis az igazságos rend biztosítása, ideértve a törvényes, személyes és kollektív önvédelemhez való jogot (KEK 1909). Az államnak kötelessége a polgári társadalom közjáváának védelme és előmozdítása (KEK 1927).

A fentiek (törvényes tekintély és közjó) tisztázását követően a Katekizmus hangsúlyozza, hogy „mindenkinek a maga helyén és a maga feladatkörében részt kell vennie a közjó előmozdításában” (KEK 1913): ez nem csupán jog, hanem alapvető, az emberi személy méltóságához tartozó kötelesség! A keresztény embernek tehát *el kell köteleződnie társadalmi ügyekben*, mégpedig önkéntesen és nagylelkűen (uo.). Ez mindenkinek a maga helyén és életállapotában kötelessége: családjában, munkahelyén (KEK 1914), de amennyire lehetséges, az állampolgároknak a közéletben is tevékeny részt kell vállalniuk (KEK 1915).

Az Egyház tehát a közéletben való tevékeny részvételre buzdít. A keresztény embernek lehetőségeihez mérten kötelessége is a teremtett világ jobbá tételében való részvétel. A hit tehát nem lehet magánügy már csak azért sem, mert az a keresztény ember integrált része, cselekedeteinek mozgatója.

Megválasztása után nem sokkal, amikor a politikusok szentévi zárandoklata alkalmával hatvannyolc ország közéleti szereplőit fogadta, maga XIV. Leó pápa is a közéletben való felelősségteljes és tanúságtevő részvétel gondolatát erősítette fel, amikor hangsúlyozta: „a társadalom és a közjó szolgálata ugyanis a keresztény szeretet cselekedeteként tűnik fel előttünk, ami sosem elméleti, hanem mindig arról tanúskodik, hogy Isten cselekszik az ember érdekében”.

NÉMETH ZSOLT

MAKE CENTRAL EUROPE GREAT AGAIN

KAROL NAWROCKI elnökválasztási győzelme felvillantja a magyar-lengyel barátság és a közép-európai együttműködés újjáéledésének perspektíváját. A következő időszakban lehetőség nyílhat arra, hogy megforduljon a térség összefogásának az a 2022 februárja óta tartó hanyatlása, amely az Ukrajna elleni orosz agresszió egyik járulékos következménye volt, s amelyet Vlagyimir Putyin orosz elnök mindmáig gyakorlatilag egyetlen tényleges sikerként könyvelhetett el az agresszió kapcsán.

Az együttműködés újramegelevenedése azonban nemcsak lehetőségeket nyit meg, hanem kihívást is képez, és kockázatokat is rejthet magában. Nem elég ugyanis együttműködni: jó közös stratégia mentén, sikeres együttműködést kell kialakítani. Nemcsak Varsónak, hanem a térség összes fővárosának újra kell gondolnia Közép-Európa-politikáját. Meg kell kezdeni a térség jövőjének közös, körültekintő stratégiai tervezését.

Tudatosan beszéljek közép-európai együttműködésről és nem egyik vagy másik formációról: V4-ről, Három Tengerről, Közép-Európai Kezdeményezésről stb. A lényeg ugyanis nem az, hogy ezek közül melyik a fontosabb vagy perspektivikusabb, hanem az, hogy milyen a Balti-, az Adriai és a Fekete-tenger között élni. Az együttműködési fórumok eszközök, amelyek azt hivatottak biztosítani, hogy minél jobb legyen az élet ennek a térségnek az országaiban. Úgy kell ezeket a formációkat – az összeset együtt, koordináltan – működtetni, hogy a lehető legkedvezőbb eredményt érjük el ezen a téren.

A közép-európai együttműködés fellendülésével kapcsolatos várakozásaink egyik forrása a lengyel (amikor ezt írom, még csak megválasztott) elnök személyisége, szellemisége. Ez nem udvariassági fordulat, hanem a jövőbeni stratégiai út választásnak nagyon fontos eleme, hiszen a térség vezető hatalmának első számú döntéshozójáról van szó. Különösen is lényeges az új lengyel elnöknek a Nemzeti Együttműködés Intézete (IPN) élén végzett szolgálata, hiszen a közép-európai országok egyik legfontosabb közös jellemzőjét képezik az egykori szovjet megszállás és kommunista rendszer máig ható következményei. A regionális együttműködésnek is az egyik legfontosabb feladata ezeknek a következményeknek, az ezekből származó gazdasági, technológiai, életminőségbeli lemaradásnak a meghaladása.

Azt, hogy ilyen közös hátrányok máig is sújtják a közép-európai országokat, mi sem mutatta jobban, mint a Biden-adminisztráció egyik utolsó intézkedéseként hozott AI Diffusion Rule (AIDR), azaz exportkorlátozás a legfejlettebb amerikai képfeldolgozó mikrochipekre. A korábban szovjet fennhatóság alatt élt

népek számára rossz viccként ezeknek a chipeknek az angol nevét, ami Graphic Processing Unit, a régi szovjet erőszakszervezet, a Goszudarsztvennoje Polityicseszkzkoje Upravljenyije nevével azonosan GPU-nak rövidítik. De nem ez volt a kihívás az AIDR-ben. A Biden-féle szabályozás szinte az összes nyugat-európai országba korlátozás nélkül, viszont az összes közép-európai országba – biztonsági megfontolásokból – csak súlyos mennyiségi korlátozással engedélyezte ezeknek a chipeknek a kivitelét.

Térségünk helyzetére jellemző, hogy Trump elnök nem a közép-európai, hanem az arab országok nyomásgyakorlására vonta vissza elődjének ezt a rendelkezését, még mielőtt életbe lépett volna. Amerika arab szövetségeseit ugyanis az AIDR pontosan ugyanazokkal a korlátozásokkal készült sújtani, mint a közép-európaiakat. Az úgynevezett Öböl-országok közös lobbijereje erősebbnek és hatékonyabbnak bizonyult, mint a közép-európaiaké, leginkább azért, mert az AIDR kihívása olyan időszakban érte térségünket, amikor közép-európai lobbijerejében nem is létezett. Másoknak kellett számunkra is kikaparnia a gesztenyét a parázsból. Hol vagyunk attól az időszaktól, amikor a francia elnök is és a német kancellár is pokolba kívánta a visegrádi együttműködést, mert kénytelen volt „a négyek” lobbijerejével számolni?!

Bár arab testvéreinknek köszönhetően az AIDR nem lépett hatályba, a tanulság belőle nagyon fontos és továbbra is érvényes. Kiderült, hogy az amerikai biztonságpolitikai szakma nem tartja biztonságosnak a közép-európai térséget. Térségünk országai egységesen kockázatosnak minősülnek a legérzékenyebb amerikai technológiák számára. Ez a szakmai meggyőződés valószínűleg nem légből kapott, hanem konkrét adatokra támaszkodik, és ezek – az adategyüttessel és nyomában a számunkra kellemetlen következtetéssel – az amerikai adminisztrációváltás után sem változtak meg. Így az igazán értékes technológiák vélhetően az AIDR visszavonása ellenére sem fognak hozzánk települni, ami arra ítéli Közép-Európát – a Három Tenger Kezdeményezés összes tagállamát egyaránt –, hogy a nyugati gazdasági fejlődés másodvonalában rekedjünk meg: Európa keleti hátsó udvara legyünk.

Ahogy mondják: innen szép nyerni! De mondjuk inkább úgy: innen *kell* nyernünk! Innen kell a nyugati gazdasági fejlődés élvonalába kerülnünk. Ezt érdemes közös prioritásnak tekintenünk. Ez a nagy, stratégiai feladat az újjáéledő közép-európai együttműködés számára. Megkockáztatom annak a kijelentését, hogy ez a feladat Nawrocki elnök számára – amit természetesen csak a többi közép-európai országgal együtt tud sikerrel teljesíteni. Ambíciónk nem lehet alacsonyabb, mint hogy újra nagygyá tegyük Közép-Európát: Make Central Europe Great Again – azaz MCEGA!

Mielőtt valaki azt mondaná, hogy kár a gözért, mert földrajzi helyzetünkön, azaz Oroszország közelségén úgyse tudunk változtatni, érdemes észrevételezni, hogy az AIDR-problémát nem Oroszország földrajzi közelsége okozta. Finnor-

szágnak sokkal hosszabb közös határa van Oroszországgal, mint Lengyelországnak vagy a balti államoknak, a finneket mégis azon európai nemzetgazdaságok közé sorolták, melyekre az időközben hatálytalanított amerikai szabályozás nem vezetett be exportkorlátozást. Ugyanakkor Csehország vagy éppen Ausztria viszonylag messze esik nemcsak Oroszországtól, hanem általában véve is a poszt-szovjet térségtől. Az AIDR mégis azt mutatta ki róluk, hogy az ő biztonságuk iránt is korlátozott az amerikai bizalom.

Térségünk megrekedése a nyugati gazdasági fejlődés másodvonalában tehát nem földrajzi hátréru sorscsapás, és ezért nem is szükségszerű. Ki lehet és ezért ki is kell belőle törnünk. Ahhoz azonban, hogy ez sikerüljön, nem elég pusztán „szeretni” egymást és együttműködni. Olyan együttműködésre van szükség, amelyik a csúcstechnológiák számára biztonsági kockázatot jelentő jellemzőin- ket megszünteti. Most, a regionális együttműködés reménybeli feléledésének a hajnalán kulcskérdés, hogy ennek a figyelembevételével alakítsuk ki az új regi- onális összefogás stratégiáját.

Mindenekelőtt azt kell számontartani, hogy a közép-európai együttműkö- désnek többféle modellje alakult ki a történelemben, s ezek a modellek mint ideálok máig is élnek a politikai élet egyes szegmenseinek gondolkodásában. Nem mindenki képvisel azonos célokat, aki magát – akár őszintén – a köz- ép-európai együttműködés hívének nevezi. Nem mindegy, hogy a kialakuló, új együttműködés melyik modellt fogja követni.

A közép-európai együttműködés ősmoddellje az 1335-ben Visegrádon tartott magyar-lengyel-cseh királytalálkozó, amelyen egyrészt a három országot ösz- szekötő kereskedelmi útvonalak fejlesztéséről, másrészt az egymás közti érdekel- lentétek kompromisszumos megoldásáról döntöttek. Mindezt azért, hogy a kereskedelem hasznát ne Bécs és más nyugati kereskedelmi központok fölőzzék le, és a három ország egymás közötti ellentétei ne vonják el az erőt és figyelmet a térség keleti és délkeleti határainak védelmétől.

Egyes vélemények szerint ez a korai multilaterális diplomáciai esemény több mint hat évszázaddal később azért kaphatott helyet az akkor éppen szovjet meg- szállás alatt álló visegrádi országok történelemlényveiben és médiájában, mert a kommunista propaganda a szovjet fennhatóság alá került államok együttmű- ködési fórumainak, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) és a Varsói Szerződésnek (VSZ) az előképeként próbálta beállítani. Ha volt ilyen megfontolás, azt meglehetősen sanda szándék vezette. A KGST és a VSZ tagjai ugyanis a térség feletti külső – adott esetben: szovjet – befolyásgyakorlás hatékony, közös kiszolgálása érdekében működtek együtt, míg a 14. századi visegrá- di csúcscélja pont a külső befolyásgyakorlás távoltageására irányult.

Nem elképzelhetetlen azonban, hogy a szovjeteket kiszolgáló propaganda mégis megpróbált Károly Róbert, Nagy Kázmér és Přemysl János egykori ta- lálkozójával takarózni. Erre az adhatta az alapot, hogy bár mind a KGST-ben,

*Az első visegrádi találkozó 1991 februárjában,
balról jobbra Václav Havel, Antall József és Lech Wałęsa
(Fotó: Antall Péter / Antall család archívuma).*

mind a VSZ-ben benne volt a Szovjetunió is, illetve a KGST-ben jó pár tengerentúli ország is képviseltette magát, valójában mindkét struktúrában a tagok többsége közép-európai volt, s így mindkettő elsősorban Közép-Európának a Szovjetunióval történő, egyenlőtlen erőviszonyok melletti együttműködése számára biztosított keretet. Így a két struktúra együtt ténylegesen tevékeny közép-európai együttműködés kialakulásához vezetett – csak éppen az 1335. évi modelltől eltérően, nem a külső befolyás távoltartása, hanem fenntartása érdekében. Tehát két, gyökeresen eltérő modelltől van szó.

Hiba lenne alábecsülni ennek a szovjetpárti Közép-Európának a jelentőségét akár negatív, akár pozitív értelemben. Pozitív értelemben például azért, mert a regionális infrastruktúra fejlesztésében máig is meglévő, valóságos eredményeket produkált. Tudtommal soha senki nem elemezte, de ha megtenné, valószínűleg arra a következtetésre jutna, hogy a közép-európai közlekedési összeköttetések fejlesztése terén a KGST több eredményt mutatott fel az 1956-os magyar szabadságharc leverésétől a szervezet széteséséig terjedő 34 év alatt, mint a V4, a KEK, a Három Tenger és a Bukaresti Kilencek együttvéve – ráadásul hátuk mögött EU-s forrásokkal és az EU regionális stratégiáival – a visegrádi együttműködés 1991-ben történt újrakezdésétől máig terjedő 34 év alatt.

Jelentős részben máig is azokon az utakon autózunk és ugyanazokon a vasútvonalakon zötyögünk a közép-európai országok között, amelyeket akkor építettek, kezdtek építeni, vagy – az akkori kor követelményeinek a szintjén

– modernizáltak. A térségen belül nemzetközi tömegközlekedés járatsűrűsége a kilencvenes évek visszaesése után nagyjából mostanában kezdi utolérni az akkorit. Az érdemi továbblépés tervei, első lépései csak a 2010-es évek végén kezdtek körvonalazódni: például a közép-európai nagysebességű vasúthálózat elképzelésének felvázolásával, vagy a LOT törekvésével, hogy egyfajta regionális szuperlégitársaság szerepét töltsse be. Az Ukrajna elleni orosz háború kezdetekor azonban ezek a törekvések megtorpantak. A lengyel történelem Tusk-epizódja pedig egyelőre kifejezett visszakozásnak tűnik belőlük.

Tegyük hozzá: a közlekedés csak egy – bár a legkevésbé ellentmondásos – a példák közül arra, hogy a szovjet befolyás közös kiszolgálása céljából a KG-ST-VSZ-keretek közötti, közép-európai együttműködés tényleges eredményeket produkált. A közlekedési infrastruktúra nem véletlenül fejlődött viszonylag ütemesen, ugyanis nemcsak az árucsereforgalmat és a turizmust, hanem a katonai együttműködést is kiszolgálta. Ismét egy jó kutatási téma történészek számára: vajon a NATO keretében szorosabb-e a regionális katonai együttműködés a közép-európai országok között, mint a VSZ keretében volt?

Meg kell még említeni a kulturális és tudományos kapcsolatokat a „testvéri szocialista országok” között, amelyek – igaz, bár erősen az értelmiségre korlátozva, de – lehetőséget biztosítottak a közép-európai nemzetek történelmi kapcsolatainak kutatására, feldolgozására, promóciójára. Magyar–lengyel viszonylatban azért hoztuk létre 2018-ban (több mint negyedszázaddal a szovjet uralom alóli közös felszabadulásunkat követően!) a magyar Waclaw Felczak Alapítványt és a lengyel Waclaw Felczak Lengyel–Magyar Együttműködés Intézetét, hogy megpróbáljuk fenntartani a két testvérnép szellemi kapcsolatainak az 1960-as, 1970-es években vett lendületét. Más közép-európai országokkal nincs hasonló, közös intézményünk. Sajnos úgy tűnik, mintha a lengyel Felczak Intézet korábbi dinamikája is elhalványult volna a 2023. évi varsói kormányváltás óta.

Mielőtt azonban az 1990 előtti eredmények emlegetése egyfajta elveszített paradicsom utáni vágyakozást ébresztene, hadd emlékeztessék arra is, hogy eközben a közép-európai térség egyre jobban elmaradt a szabad világ fejlődésétől mind technológiailag, mind produktivitásban. A KGST és a VSZ megszűnése után viszont, ha vontatottan és ellentmondásosan is, de megindult a felzárkózás. Közép-Európa 1990 óta visszaintegrálódott a nyugati gazdaságba, még ha annak a másod-, vagy talán még inkább harmadvonalába is. S kétségtelenül jobb a nyugati világ harmadvonalában lenni, mint amilyen a KGST élvonalában való lét volt.

Nem véletlenül történt mindez így. A mindenkori moszkvai hatalmi központ érdekeinek kiszolgálásával ugyanis még a legintenzívebb közép-európai együttműködés mellett is csak leszakadni lehet a globális fejlődés élvonalától. Az élvonalhoz való felzárkózás szükséges, bár nem feltétlenül elégséges feltéte-

le az a szuverén nemzeti érdekérvényesítésre épülő gazdaságpolitika, amelyik kisebb-nagyobb szépséghibákkal bár, de térségünk összes országában kezdetét vette 1990 után.

Azért fogalmazok úgy, hogy nem feltétlenül elégséges, mert ha elégséges lenne, akkor a feljebb említett AIDR-ben az amerikaiak nem sorolták volna a gazdaságbiztonság szempontjából megbízhatatlan országok közé a közép-európaiakat. S hogy oda sorolták, az valószínűleg jelentős mértékben annak a következménye, hogy az egykori szovjet befolyásoltaságú Közép-Európa öröksége máig sem múlt el teljesen nyomtalanul. Sokak véleménye szerint azoknak az informális (vagy részben talán formális, de nem nyilvános) struktúráknak az irányítását, amelyeken keresztül valamikor a szovjet befolyás érvényesült, Oroszország átvette, modernizálta és máig is kézben tartja.

Nem véletlenül tartják széles körben régi lenini elvnek (bár a valóságos értelmi szerző kiletét illetően megoszlanak a vélemények), hogy amit nem tudsz megakadályozni, annak állj az élére. Számolnunk kell azzal, hogy amennyiben sikerül újra lendületet adnunk a közép-európai együttműködésnek, és ezzel akarva-akaratlanul visszamarjuk a putyini orosz külpolitika egyik legnagyobb zsákmányát, akkor az orosz hibrid hadviselés (tehát a jórészt rejtetten történő, nem nyíltan háborús hadviselés) egyik fő célkitűzése ennek a bevétele: saját érdekeinek megfelelő befolyásolása, tehát az egykori szovjetbarát Közép-Európa koncepciójának megfelelő alakítása lesz.

Alighanem oroszánrészben ez állhat a közép-európai országok biztonságával szemben táplált kétségek mögött. Ez nemcsak biztonságpolitikai, hanem gazdasági probléma is. Olyan nemzetgazdaságokba ugyanis, amelyekben, ha informálisan is, de idegen befolyás érvényesülhet, senki nem fog igazán értékes technológiákat beruházni, nehogy azok idegen kézbe kerüljenek. Az újrainduló közép-európai együttműködés dilemmája az, hogy segíteni fogja-e az ilyen fenntartások elosztatását, vagy tudomásul véve a terhes történelmi örökséget, pusztán arra fog törekedni, hogy komfortosabbá tegye térségünk helyét a globális gazdasági fejlődés másod- vagy harmadvonalában.

Ha a fenntartások elosztatását és a nyugati fejlődés élvonalába való kerülést tűzzük ki célul, akkor az új közép-európai együttműködésnek tövig kell nyomnia a gázpedált a hibrid hadviseléssel szembeni közös védekezésben. Ezt kell tenni az együttműködés legfőbb vezérmotívumává. Emellett lehet a siker reményében olyan projekteket indítani, amelyekkel szintet lépünk a KGST-VSZ időszakban kialakult regionális infrastruktúra állapotához, kulturális és tudományos kapcsolatokhoz, vagy éppen a védelmiipari munkamegosztáshoz képest.

Van a közép-európai kapcsolatoknak még legalább két további modellje. Az egyik a részvétel egymás szabadságharcaiban a külső agresszorokkal, megszállókkal, befolyásgyakorlókkkal szemben. Eleink egymás segítségére siettek az ilyen helyzetekben, életüket áldozták egymás szabadságáért, befogadták egymás mene-

kültreit és kiálltak egymás függetlenségéért a világpolitika hatalmi erőközpontjaiban. Gondoljunk 1831-re, 1848-ra, 1863-ra, 1920-ra, 1939-re, 1956-ra és ide sorolhatjuk azt is, hogy 1991-ben a visegrádi országok együtt érték el a VSZ és a KGST megszüntetését. Ebbe a sorba tartozik az országoként különböző mértékű és tartalmú, de valamilyen szinten minden közép-európai ország részéről Ukrajnának nyújtott támogatás az orosz agresszió ellen. Nem mindegy, hogy a jövő közép-európai együttműködése hogyan viszonyul ehhez az örökséghez.

A negyedik modell mutatkozott meg például az EU-csatlakozást megelőzően a tagjelöltek – utólag szinte nevétségének ható – versenyfutásában, hogy melyikük tud előbb csatlakozni, mint a többiek. A vetélkedés nagymértékben hozzájárult az eredetileg 1991-ben nagy lendülettel induló visegrádi együttműködés elhalványulásához a kilencvenes évek közepén. Bizonyos fokig ennek is volt régióképző ereje. A tagjelölteknek ugyanis bizonyítaniuk kellett Brüsszelben, hogy képesek egymással együttműködni a mindannyiukkal szemben támasztott elvárások teljesítésében és a régió stabilitásának fenntartásában.

Mindamellett a „ki a jobb európai” sportágban egymás kárára folytatott vetélkedés sokat rontott a régió közös érdekérvényesítő képességén. Több mint valószínű, hogy egyes régi tagállamok és uniós intézmények korabeli vezetői akarva-akaratlanul ösztönözték is a vetélkedésnek és az együttműködésnek ezt a dialektikáját. A közép-európaiak azzal, hogy hagyták magukat ebbe a versenybe belekergetni, hozzászoktatták Brüsszelt, Berlint, Párizst és más fővárosokat a mindenkor uniós irányvonal diktálásához, illetve ahhoz, hogy a régi tagállamok érdekeinek megfelelő európai stratégiákat az akkor még újak számító szükségyszerűen elfogadják. Lett is megdöbbenés, nem is kicsi, amikor a 2010-es években a visegrádi országok – immár tapasztalt uniós tagokként s többnyire nemzeti elkötelezettségű kormányok vezetése alatt – elkezdtek következetesen és hatékonyan együtt fellépni közös regionális érdekeikért az uniós fórumokon.

A külső hatalmi központ kegyeiért folytatott verseny és együttműködés dialektikájának bizonyos fokig előképét alkotta a második világháború idején Németország közép-európai szövetségeseinek vetélkedése Berlin kegyeiért. Ebből Lengyelország mint közvetlen német megszállás alatt álló, és ezért „földalatti” konspirációs működésre kényszerült állam értelemszerűen kimaradt. Ekkor is az „oszd meg és uralkodj” elv érvényesült. Többnyire területi nyereségek reményében lobbiztak egymás ellen a német befolyás alatt élő közép-európaiak a nemzetiszocialistáknál. Ugyanakkor a közös szövetségi rendszer bizonyos fokú együttműködést is kikényszerített nemcsak Magyarország és Szlovákia, illetve Magyarország és Horvátország, de Magyarország és Románia között is, sőt, történészek kezdik feltárni, hogy a magyar és az ukrán katonai szervek között is volt együttműködés. Más kérdés, hogy ezt a magyarok többek között a lengyel polgári lakosság védelmére próbálták kihasználni.

Mindezt azért idézem fel, mert számolni kell azzal, hogy a külső elvárások

teljesítésében való regionális versengésnek is mély gyökerei és a politikai élet számos szegmensében élő hagyományai vannak. Ezek zsákutcáit is el kell kerülnie a megújuló közép-európai együttműködés stratégiájának. A közös érdekek érvényesítésében – legyen szó akár közös lobbizásról, akár közös fejlesztésekről – a lehető legszorosabban együtt kell működni. Eltérő érdekeinket pedig úgy kell érvényesíteni, hogy minél kisebb kárt okozunk egymásnak.

A hibrid hadviseléssel szembeni közös védekezésnek, a közös fejlesztéseknek és vállalat alapításoknak, a kulturális és tudományos párbeszédnek, valamint a közös érdekekért történő, koordinált diplomáciai fellépésnek együtt kell megteremtenuik azt a közép-európai gazdasági térséget, amelyik technológiailag is – és ennek folytán életminősége szempontjából is – képes a világ élvonalába kerülni.

(Németh Zsolt írása Jan Draus hamarosan magyarul is megjelenő, *Megérteni a geopolitikát. Németország – Oroszország – Közép-Európa* című könyvének előszava.)

1% METAFIZIKA

ASBÓTH JÁNOS

KORUNK URALKODÓ ESZMÉI

(részlet)

SZÁZ ÉV óta philosophok és reformerek az emberiségnek annyi boldogságot ígértek, mely be nem vált, hogy csalódásainak és a század társadalmi bajainak e klimaxában egy nagy kiáltás tör ki belőle, mely hitet kér.

De ha az apretiatiót keressük, szerintem azt könnyű megtalálni. Itt is a körforgás ama nagy törvénye hat, mely ép úgy kormányozza az eszmék világát, mint a csillagrendszert; minél merészebb röptét vesz a tudomány, minél bámulatosabb eredmények ragadják a felfedezőt és a kutatót, hogy az exact tudomány szilárd terét elhagyva, összetéveszse a tudománnyal a képzeletet, és icarusi röptében már-már a végokok felderítését ígérje, és minél inkább ragadja ideig-óráig magával a szellemeket, minél inkább kezdi magát Istennek érezni az ember, minél inkább mondja Istenről, hogy „erre a hypothézisre“ szükségem nincs, annál biztosabb, hogy jön a kiábrándulás órája, jön a beismerés, hogy bármennyire hatoltunk, mégis van egy határ, ahol a megfoghatatlan előtt állunk, és akkor ismét jön a vallásos érzelmek ébredése: a csalódott, a ki nem elégtett, kielégítést, megnyugvást, vigaszt, belső békét, igazságot és reményt szomjazó szellemek áradata visszafordul a hithez, melyről azt látjuk, hogy a gondolkodás bölcséjétől kíséri az emberiséget, és túléli minden válságát, mert az embert nem nélkülözni nem képes.

És innen van még egy szembeszökő ellentét a XVIII. és a XIX. század közt. A XVIII. század a vallás eltörlésével végezte, a XIX. század ez alkonyán a vallásos eszmék és érzelmek új felbuzdulásával találkozunk az egész vonalon. A kornak elkeseredett ellentéteiben, kétségbeejtő problémáiban, ahol az egyik a gazdasági ökológia szabadságát, a másik az egyén minden szabadságát elkobzó egyenlőséget követeli, a halálos gyűlöletben, melyet immár csak a szuronyok ereje tart féken, és már-már féken tartani nem tud: felemelkedik egy hang a magasból, a materiális érdekek, a bezsebelhető haszon harcában egy hang az eszmény magasából és ez a hang, nem kiáltó szó többé a pusztában, hang, mely ismét a testvériséget, de nem a jacobinusok, hanem az evangélium testvériségét hirdeti, és a társadalmat marcangoló bajok egyetlen írjául kínálja a keresztény eszméket, mert a fenevadak társaságában érvényesülhet korlátlanul a struggle for life igazsága, de az emberi társaságot kizárólag erre alapítani nem

lehet, nem szabad. Mert a társadalmi kérdés nemcsak biológiai kérdés, nem is közgazdasági kérdés csupán, hanem mindenekelőtt és mindenekfölött etnikai kérdés, az equitás, a humanitás, a felebaráti szeretet kérdése. – Az emberi nemnek a „struggle for life” biológiai törvényén kívül szüksége van más igazságra is, arra, hogy mindnyájan egy atyának vagyunk gyermekei, hogy szeressük egymást, hogy gazdagnak és szegénynek viselnie kell a maga keresztjét egyaránt, egymásért és önmagáért, mert öröm van sokféle, boldogság csak egy van, a szívnek az a békéje, a lelkilétnek az a magasztos emelkedettsége, mely a szeretettel és áldozattal végzett kötelességből ered.

KÖRKÉP

FEHÉRNÉ CSERÉP EMESE

VESZÉLYEZTETETT KULTURÁLIS JAVAK VÉDELME

A KULTÚRA MIBENLÉTÉRŐL folytatott gondolkodásban manapság hajlamosak vagyunk annak közösségösszetartó és gazdasági szerepét kidomborítani, bevonva ezáltal a fogalmat a politikai diskurzusba, és felhasználni a kulturális stratégiaalkotáshoz, közösségfejlesztéshez. Valóban központi jelentőségű az együvé tartozás érzékeléséhez a közös múlthoz való kapcsolódás, a kollektív tudat fenntartása, és vitathatatlan, hogy kulturális javaink gazdasági értéket is képviselnek anyagukból, megmunkálásukból, történeti jelentőségükből adódóan, vagy éppen a múzeumlátogatók belépőjegyei által. De talán érdemes megszívlelni Clifford Geertz amerikai antropológus gondolatait, aki a kultúra fogalmát üdítő egyszerűséggel, lényeglátóan ragadja meg: „az általam használt fogalom nem vonatkozik egyszerre több dologra, és amennyire én látom, nem is kétértelmű: a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az élettel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket.”¹ Geertz értelmezéséből kiindulva elmondhatjuk, hogy egy közösség kultikus tárgyai, jelentős műalkotásai, írásos emlékei nem csupán fizikai mibenlétük, esztétikájuk vagy gazdasági „hasznuk” miatt bírnak jókora, profán szempontból szinte felbecsülhetetlen jelentőséggel annak tagjai számára. Ezek – jobb esetben – mélyen és organikusan kapcsolódnak a közösség tagjainak a világegyetemről, és egyáltalán az emberi létezés mibenlétéről, értelméről alkotott képéhez. Ezért lehet megsemmisítő erejű egy nép számára templomainak lerombolása, isteneik meggyalázása, hitviláguk, hiedelmeik megalázása; régebbi korokban főként emiatt váltak háborús konfliktus esetén elsődleges célponttá a kultuszhoz kapcsolódó értékek. E javak roppant jelentőségét mutatja, hogy a történelmi emlékezet általában élénken megőrzi pusztulásuk históriáját – ki ne hallott volna a jeruzsálemi templom lerombolásáról, a török megszállás évszázadai alatt hazánkból eltűnt kincsekről, vagy a nemrégiben történt, az Iszlám Állam által elkövetett műkincsrombolásokról? Ilyen csapást azonban nemcsak emberi akarat, hanem kiszámíthatatlanabb és kevésbé befolyásolható erők is mérhetnek kulturális javainkra; gondoljunk csak a 2023-as törökországi és szíriai földrengésekre, amely során Antakya és Aleppó városok számos történelmi jelentőségű épülete dőlt össze.

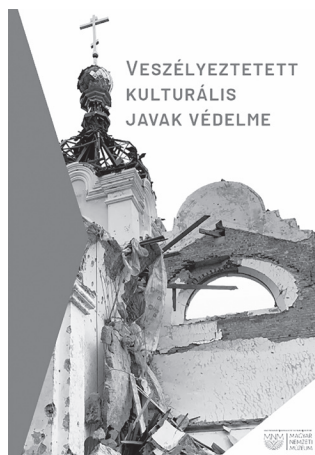
Ezen romboló erők elleni emberi küzdelem a történelemmel egyidős, kulturális értékeink megóvásának témája nem újkeletű. Ma mégis egyre aktuálisabbnak tűnik

¹ Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, 1994, Századvég, 63.

a kérdés, és több szakterületet együttműködésre serkent. Az időben és térben hozánk közelítő fegyveres konfliktusok, az egyre gyakoribbnak és kiszámíthatatlanabbnak tűnő természeti csapások, és olyan, korábban talán hihetetlen jelenségek, mint a klímaaktivisták előre kitervelt és megszervezett vandalizmusa gondolkodásra készítetik a kulturális intézmények dolgozóit, a katasztrófavédelmi szakirány és a fegyveres szervek képviselőit. A Magyar Nemzeti Múzeum újabb, a veszélyeztetett kulturális örökségek védelmét célzó nagyszabású kezdeményezésének köszönhetjük a témában 2023-ban megtartott hazai és nemzetközi konferenciákat, majd az ezekből született *Veszélyeztetett kulturális javak védelme* című digitális kiadványt², amely betekintést enged az olvasónak a témával kapcsolatos aktuális helyzetbe, irányelvekbe, tendenciákba. A tárgykör alapos ismertetéséhez több tudományterületről érkező szakemberek ismereteire, s a közöttük létrejövő párbeszédre van szükség. Ennek megfelelően a tanulmánykötet szerzői között szerepelnek a kulturális területről, illetve a katasztrófavédelmi és biztonságtechnikai ágazatból érkező szakemberek is; fegyveres szervezetek képviselői, hazai és nemzetközi berkekből egyaránt. A könyv az örökségvédelem témaköréhez tartozó szakterületek széles spektrumát vonultatja fel, esettanulmányokat, jó gyakorlatokat, új nemzetközi irányelveket, történeti kitekintéseket és úttörő kezdeményezéseket egyaránt találunk benne.

A mai értelemben vett örökségvédelem története a második világháborúig nyúlik vissza, melynek megrendítő, korábban nem ismert mértékű, a polgári lakosságot és annak épített környezetét sem kímélő pusztítása után a népek közötti intellektuális és morális szolidaritás megteremtését célul kitűzve, a győztes államok koncepciója alapján létrejött az UNESCO. A nemzetközi jog területén az ENSZ által 1948-ban elfogadott *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* jelentett fontos lépést, amely kimondta az egyén jogát a közösségi kultúrában való részvételhez, nem sokkal később pedig a Hágai Egyezmény rendelkezett a kulturális javak védelméről. Ahogyan azt Peter Stone a kötetben kifejti, már ekkor, az 1950-es években tervezték egy, a kulturális javak védelmét szolgáló szervezet létrehozását. Erre végül 1996-ban került sor, amikor több nemzetközi kulturális intézmény életre hívta Blue Shield szervezetét, amely „a kulturális javak vöröskeresztje”-ként számos nemzetközi misszióban vesz részt, illetve figyelemfelhívó kampányokat és oktatásokat szervez a fegyveres erők számára. A mozgalom elnöke írásában a szervezet felépítését és különböző tevékenységeit mutatja be, kitérve a Blue Shield International preventív jellegű feladataira és terepen végzett munkájára is.

A legújabb irányelvek kidolgozására elsősorban a Közel-Keleten a kétezres évek elejétől egyre gyakrabban előforduló szisztematikus műkincsrombolások indították a

² https://mn.m.hu/sites/default/files/publications/veszelyeztetett_kulturalis_javak_vedelme_varga_lujza_-_puskas_anna_szerk.pdf

szakembereket, amely folyamatokat Puskás Anna részletesen mutat be tanulmányában. A „biztonságiasítás” (securitization) azt a kommunikációs folyamatot jelenti, amely során általában politikai indíttatásból biztonsági problémaként hivatkoznak egy adott témára, jelen esetben a kulturális javak pusztítására, ezzel átemelve azt a nemzetközi biztonság témakörébe, mellyel párhuzamosan megerősödött a kérdés emberi jogi perspektívája is.

A kihívások bár nem feltétlen újkeletűek, a rájuk adott válaszok egyre korszerűbbek. Ezek közül különösen figyelemreméltóak azok, amelyek a polgári védelem módszertanát, eljárásait adaptálják a kulturális örökségvédelem területére. Erre egy élen haladó német példát mutat be Constance Domenech de Cellès, a Német Régészeti Intézet (DAI) tudományos munkatársa. A KulturGutRetter elnevezésű projektben 2019 óta három német szervezet összefogásával (DAI, THW, LEIZA) mindkét terület jeles szakemberei dolgoznak együtt egy gyorsreagálású mechanizmus fejlesztésén, amely fókuszpontjában a kulturális örökség védelme, megóvása áll egy válsághelyzet esetén. Emellett a projekt része egy világszerte bevethető, az Európai Unión belül a polgári védelmi mechanizmuson keresztül aktiválható csapat, a Kulturális Örökségvédelmi Reagálási Egység (CRHU) létrehozása. A szerző bemutatja az úttörő vállalkozás fontos elemeit, mint például az örökségvédelmi szakterületre alkalmazott katasztrófavédelmi csapatstruktúra organigramját, felvillantja, hogy milyen digitális rendszerrel zajlik az előkészítő és a terepmunka, de képet kaphatunk az innovatív, mobil, konzerváló laboratóriumról is, amely egy evakuáció esetén az ingó kulturális örökség állagmegóvását teszi lehetővé biztonságos körülmények között. A kezdeményezés céljai között szerepel a szabványos eljárások kidolgozása, az állomány oktatása és a felkészültség növelése. A KulturGutRetter által kidolgozott protokollok, jó gyakorlatok megismerése és alkalmazása más szervezetek számára is hatalmas előnyt jelenthet a kulturális javaink megőrzésében egy váratlan esemény idején.

A magyarországi kontextust a hazai vezető katasztrófavédelmi szakemberei mutatják be, akik így foglalják össze a jelenlegi helyzetet: „Bár már megkezdődött a felismerés folyamata, és néhány helyi kezdeményezés, illetve pályázat eredményeként összegyűltek szakanyagok és megvalósultak mintaprojektek, még mindig szükség van egységes, nemzeti szintű irányelvek kidolgozására és bevezetésére.” (87.) Tanulmányukban bevezetik a katasztrófavédelemből átemelhető eszközöket, műveleteket, folyamatokat a kulturális örökségvédelem kontextusába helyezve, támogatva ezzel a kulturális intézmények felkészülését egy esetleges rendkívüli eseményre. A katasztrófakockázat-csökkentésben jelentős szerepet játszhat például a kockázatelemzés elkészítése, amely a műtárgyakra veszélyt jelentő kritikus elemeket táblázat formájában, átláthatóan szemlélteti. Segítségével az adott objektumok veszélynek való kitettsége plasztikussá válik, az elemzés tartalmazza a szükséges megelőző intézkedéseket és segít a prioritizálásban; így növeli az objektum ellenállóképességét. A szakértők részletesen bemutatják a veszélyelhárítási tervek hierarchiáját kitérve arra is, hogy a katasztrófára való felkészülés során intézményi szinten a veszélyeztetett javak mentéséhez szükséges erőforrások milyen mértékű és jellegű átgondolására van szükség; valamint nagy vonalakban bemutatják a mentés során ellátandó folyamatokat – azzal együtt, hogy milyen szereplők bevonása elengedhetetlen ilyenkor. A szerzők ezen túl útmutató hazai és nemzetközi szakirodalmat is ajánlanak a témában a területen dolgozók számára.

Ahogy ezt a szóban forgó tanulmánykötet is mutatja, a Magyar Nemzeti Múzeum kiemelten foglalkozik az örökségvédelem témájával, hazánkban élen jár a kulturális javak védelmére vonatkozó stratégiaalkotás folyamatában. Varga Lujza, a Magyar Nemzeti Múzeum Projektkoordinációs és Kiállításszervezési Főosztályának vezetője írásában olvashatunk részletesen az intézmény jelentős kezdeményezéseiről és tevékenységeiről, a témával kapcsolatos vállalásairól: „A rövid távú célok tehát a figyelemfelhívás, a kapacitásépítés, a szakmai hálózatok és intézményi együttműködések kialakítása, a meglévő DRM-tervek [katasztrófakockázat-kezelési terv – F.Cs.E.] felülvizsgálata, az adatbázisok fejlesztése, az elveszett tárgyak számbavétele, valamint a kulturális javak tiltott kereskedelme elleni küzdelemhez való csatlakozás.” (116.) A közgyűjtemény egy központi csoportot állított fel a kulturális örökségvédelmi stratégiájának végrehajtására, amely jelenleg a kockázatelemzést végzi, mellyel párhuzamosan frissíti a vészhelyzetekre alkalmazható intézményi terveket. A Nemzeti Múzeum az elmúlt években több figyelemreméltó hazai és nemzetközi interdiszciplináris konferencia megszervezésében vállalt kezdeményező szerepet. 2023 márciusában a Nemzeti Közszerzői Egyetemen és a NKÖV Nonprofit Kft.-vel együttműködve megszervezték *A kulturális örökség védelme krízishelyzetekben* című konferenciát, amely felhívta a figyelmet a témára és megtette az első lépéseket afelé, hogy a kulturális szféra, a katonai, rendvédelmi és igazgatási szervek közös, hosszútávú stratégiát dolgozzanak ki a kulturális javak mentésére egy váratlan esemény – mint természeti csapás, fegyveres összeütközés, energiaválság vagy vandalizmus – bekövetkeztekor. A szakterületek közötti előremutató párbeszédet nem sokkal később nemzetközi szinten is megszervezték: 2023 novemberében pedig újabb, ezúttal nemzetközi konferenciának adott otthont a Magyar Nemzeti Múzeum. A tudásmegosztásnak és a szakmai partnerség-építésnek ezen elsődleges fórumain túl több nemzetközi programba is csatlakoztak a múzeum munkatársai, két, a kulturális örökség védelmével, megőrzésével foglalkozó Horizon Europe projektben, valamint az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) kulturális munkacsoportjában is részt vesznek az intézmény szakértői. Ezekon felül nemzetközi missziós szerepvállalások és innovatív programokban való részvétel is szélesíti az intézmény portfólióját: a Pécsi Tudományegyetem Régészeti Kutatócsoporttal karöltve részt vesz az ArcheoDogs Hungary elnevezésű kezdeményezésben is, melynek célja a keresőkutyák kiképzése az illegális műkinckereskedelem elleni küzdelem támogatásához.

A *Veszélyeztetett kulturális javak védelme* című kötetben olvasható tanulmányok – a téma interdiszciplináris jellegéből adódóan – rendkívül sokrétűek, így jelen recenzióknak nem lehet célja a kötet teljeskörű bemutatása. A kiadványban szó esik többek között arról, hogy az ukrán háborús helyzet milyen kihívások elé állítja a kulturális intézményeket, gyűjteményeket, és az ALIPH (International Alliance for the Protection of Heritage in Conflict Areas – Nemzetközi Szövetség a Konfliktusos Területek Kulturális Örökségének Védelméért) nevű szervezet ukrain tevékenységéről. Két tanulmány is foglalkozik szíriai feltárásokkal és a közel-keleti ország világörökségi besorolású műemlékeinek helyreállításával, olvashatunk a NATO CIMIC (Civil-katonai Együttműködés) kulturális javakkal kapcsolatos tevékenységéről, de számos más érdekes téma is felmerül még az e-könyvben, melyeket a téma iránt érdeklődőknek érdemes áttekinteni.

A kulturális javak megőrzésének témája egyre nagyobb szakmai figyelmet kap, több terület munkatársai hatalmas szakmai elhivatottsággal foglalkoznak a kultúrtörténeti emlékek megóvásával. Laurie W. Rush, az Egyesült Államok hadseregének régésze egy másfajta hozzáállás jelentőségére is felhívja azonban a figyelmünket: „E tanulságok közé tartozik a helyi gondozók kulcsszerepe a kulturális javakat fenyegető veszélyek azonnali elhárításában, továbbá az, hogy milyen fontos a kulturális örökségvédelem prioritásainak meghatározásakor a helyi közösség tagjaira támaszkodni.” (35.) Megható példákon keresztül mutatja be a helyi szereplők őszinte, mély ragaszkodását kultúrtörténeti emlékeikhez: „Mi, akik a konfliktuszónákban folytatott értékmegőrzésben vagyunk érdekelték, gyakran találkozunk olyan kollégákkal, akik hajlandók az életüket is kockára tenni azért, hogy megvédjék közösségük kulturális örökségét.” (38–39.) Ha elmerengünk ezen az áldozatkészségen, egy nagyon elmélyült, megrendítő kapcsolatot kell feltételeznünk ember és kulturális érték között, amely bizonyosan nem csak tanult, de egy mélységesen átélt kötődést is jelent. Ananda K. Coomaraswamy gondolatai tükröződnek ebben a viszonyulásban: „Odáig jutottunk, hogy szétválasztottuk a munkát és a kultúrát, és a kultúrát olyasminek tekintjük, amit a szabadidőben kell megszerezni; ott, ahol a munka egyben nem a kultúra eszköze is, csak irreális, melegágyi kultúráról lehet szó; ha a kultúra nem nyilvánul meg mindenben, amit csinálunk, akkor nem vagyunk kulturáltak.”³

Ha őszinték szeretnénk lenni, be kell lássuk azt is, hogy a nyugati korszellem nem mindig jut el ehhez az élő nézőponthoz. Gondoljunk csak arra, hogy sok rangos európai gyűjtemény legpompásabb (és nem csekély számú) darabjai gyarmati vagy háborús időkből, messziföldről származnak. A második világháború idejéből számontartott háborús bűnök a napóleoni háborúkban szerzett javakkal kapcsolatban már szinte fel sem merülnek. Mindenesetre ez is azt mutatja, hogy az adott közösség kulturális örökségének megőrzése, megóvása és szakszerű kezelése intézményi szempontból is nagy horderejű tevékenység, a műtárgyak valódi jelentőségét mégsem anyagi vetületük művészettörténeti, oktatási vagy turisztikai értéke adja, hanem az általuk megvalósuló kapcsolódás az adott közösség teremtő szellemi erejével.

(*Veszélyeztetett kulturális javak védelme*. Szerk. Varga Lujza–Puskás Anna. [Digitális kiadás], 2024, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ. 290 oldal.)

LUDMANN MIHÁLY

ÉPÍTŐMŰVÉSZET A TEMETŐBEN

A TEMETŐI KULTÚRA felemelkedése a 19. században Európa-szerte megfigelhető. Ez összefügg a gazdag polgári családok igényével, akik városbeli palotáikban éltek, a végső nyughelyük így a település temetője volt, ahol azzal jelenítették meg társadalmi jelentőségüket, hogy monumentálisabb családi sírboltokat építettek. Emellett

³ Ananda Kentish Coomaraswamy: *Keleti és keresztény művészetfilozófia*. Budapest, 2000, Arcticus, 15.

az is emelte a temetők rangját, hogy a romantikával kibontakozó nagy emberek kultuszával együtt kiteljesedett a köztéri emlékműállítás kultúrája, ami a síremlékek területén is megjelent. Egy nemzet vagy szűkebb közösség a kiemelkedő személyek nevét jelentős, művészi igényű emlékekben kívánta megőrizni az utókornak. Mindezek mellett megjelentek a mauzóleumok is, melyek monumentálisabb építészeti megoldásaikkal a temetők hangsúlyos elemeivé váltak. Az elnevezés Mauszólosz, Kária uralkodójának nevéből vált köznévvé. A világ hét csodája közé sorolt síremlékének, a halikarnasszoszi mauzóleumnak előzményei között említhetők az egyiptomi gúlák és a görög templomok. Később a rómaiak emeltek hasonlóan monumentális építményeket császáraiknak, melyek közül a legnagyobb Augustus mauzóleuma. Ennek alsó szintje henger, a kúp alakban szűkülő felső szinteket pedig egy újabb henger, majd kúp zárja, amelyen a császár szobra állt. Hadrianus mauzóleuma eredeti állapotában nagyon hasonlított a halikarnasszoszira és Augustus síremlékére is: alsó szintje hasáb, amelyre oszlopos körfolyosó által határolt, henger alakú szinteket építettek. A hanyatlással eltűntek a monumentális sírépítmények, miközben Róma egy fontos eszmetörténeti átalakuláson is keresztülment, hiszen a birodalom kereszténnyé vált. Ennek a késői kornak jellegzetes emléke az utolsó főváros, Ravenna egyik építménye, Galla Placidia mauzóleuma. Ebben a Szent Lőrincnek szentelt görögkereszt alaprajzú szerény téglapépületben helyezték el szarkofágját. Szintén Ravennában épült fel Theodorik osztrogót uralkodó felül kupolával zárt mauzóleuma, melynek alsó szintje tízszög, felső része henger alakú. Ezek az ókori minták fontos előképet jelentettek a 19. század végén újabban kibontakozó mauzóleumépítészeti megformálásában. Részben azért, mert a középkorban a síremlékek szakrális épületekben kaptak helyet. A reneszánszban válnak meghatározóvá a belső terekbe épített síremlékek, melyek díszítésében a szobrászat is fontos szerepet kapott az elhunyt megjelenítésével. Ezt a hagyományt folytatják a barokk síremlékek is, elég csak a római Szent Péter Bazilika pápasírjaira gondolni. De ezt öröklik a 19. század klasszicista síremlékei is, mint Mária Krisztina főhercegnő Antonio Canova alkotta bécsi síremléke. Azonban a század vége felé megjelentek a mauzóleumok is, melyeket már – az ókorihoz hasonló módon – kifejezetten azért építettek, hogy egy jelentős személy szarkofágját helyezték el bennük.

A magyar nemesi családok gyakran kastélyuk településén alakítottak ki maguknak mauzóleumot. A Széchényi család a nagycenki temetőbe építtetett kápolnát 1778-ban. Ezt az épületet Széchényi Ferenc bővítette mauzóleummá 1806–1810 között, ahol a család tagjait helyezték végső nyugalomra – többek között az építtetőt és fiát, Istvánt is. Azonban a 19. századi Európában önálló építménnyé vált a mauzóleum, amit a hazai nemesi és gazdag polgári családok is követtek. Ennek szép példája Andrássy Gyula mauzóleuma Töketerében, amelyet Meinig Artúr építtet 1894-ben, neogótikus stílusban. Tíz év múlva Krasznahorkaváralján is épült Andrássy-mauzóleum, amelyet 1904-ben Andrássy Dénes építtetett szeretett felségének. A rotunda formájú épület elemeiben felfedezhető a szecesszió, az egyiptomi építészet és a bizánci–ravennai művészet világa is. Ez az az évtized, amikor az eklektika építészetének uralmát kezdi felváltani egy új építészeti nyelv. Ekkor azonban már több jelentős államférfiúnak mauzóleuma állt Budapesten, és ebben az időben épült a Kossuth-mauzóleum is, amelynek pályaművei erről a stílusváltásról tanúskodnak.

A Batthyány-mauzóleum (Wikimedia Commons).

Magyarország legjelentősebb temetőjévé a budapesti Kerepesi úti temető vált, melyet 1849-ban hoztak létre. Itt az első köztemetői mauzóleum a Ganz családnak épült 1868–1869-ben. Tervezője a kor kiemelkedő építész, Ybl Miklós volt. A jellegzetes neoreneszánsz épület centrális szerkezetű kupolás sírépítmény. A temető egyik sarkában álló épület mérete is szerényebb, mint a később itt épült mauzóleumok. Azonban a romantika eszmerendszerének terjedésével széles társadalmi támogatottságot nyert az az igény, hogy a temetőkben is méltó emléket állítsanak a történelemformáló személyeknek. Erre pedig a mauzóleumok bizonyultak a legalkalmasabbnak.

Batthyány Lajos mauzóleuma

A kiegyezés után az első jelentős síremléket a pozsonyi születésű németújvári gróf Batthyány Lajosnak, Magyarország első alkotmányos miniszterelnökének szerették volna felállítani. Holttestét titokban a pesti ferences templom kriptájában helyezték el. A mauzóleumépítés gondolatát már 1869. december 31-én megfogalmazták, és ezzel egyidőben felhívást tettek közzé adományok gyűjtésére. A nem sokkal később megalakult emlékbizottság nyilvános tervpályázatot hirdetett. Az első díjat Schickedanz Albert műve nyerte el. A tervén középen az egykori miniszterelnök alakja magasodott, magas talpzata mellett két jelképes alakkal. Jobbról a láncait széttröő Szabadság, balról pedig a Történet múzsája. Az emlékmű egy tömör kerek talpuzaton áll, aminek belsejében található a sírbolt. Közöttük két monumentális álló oroslán szobra. Belépve egy dór stílusú „templomcsarnokba lépünk, mely alatt lépcső vezet be a boltozatba, hol gróf Batthyány Lajos ravatala s koporsója áll. A templom két oldalán két hatalmas nyílt lépcsőzet visz föl a kerek alapzat felső terére s a tulajdonképpeni emlékműhöz”¹ – írta Horváth Mihály történész, az emlékbizottság elnöke. Azonban az építész az előírányzott keretet túllépte és a tervet önkényesen megváltoztatta, ezért az elnök az építés folytatását egy időre leállította. Erről a bizottság 1874. december 14-én tartott ülésének jegyzőkönyvében olvashatunk. Hiányoztak az oroslánok és a homlokzat közepére tervezett szobor is. A mauzóleum hangsúlyos eleme a járószintről felvezető pofafalak közé fogott lépcső és az emeleti szintet lezáró reneszánsz báboskorlát, melynek szélein négy obeliszk áll. Az alsó teraszról nyílnak a sírboltok bejáratai. A felső teraszra mellvédés lépcsőn lehet feljutni és az íves támfal mögötti részt dombszerűen feltöltötték. Schickedanz szerencsésen ötvözte a halomsír és az antik-reneszánsz építészeti megoldásokat. Művét visszafogottsága, építészeti ötletessége jelentős alkotássá teszi.

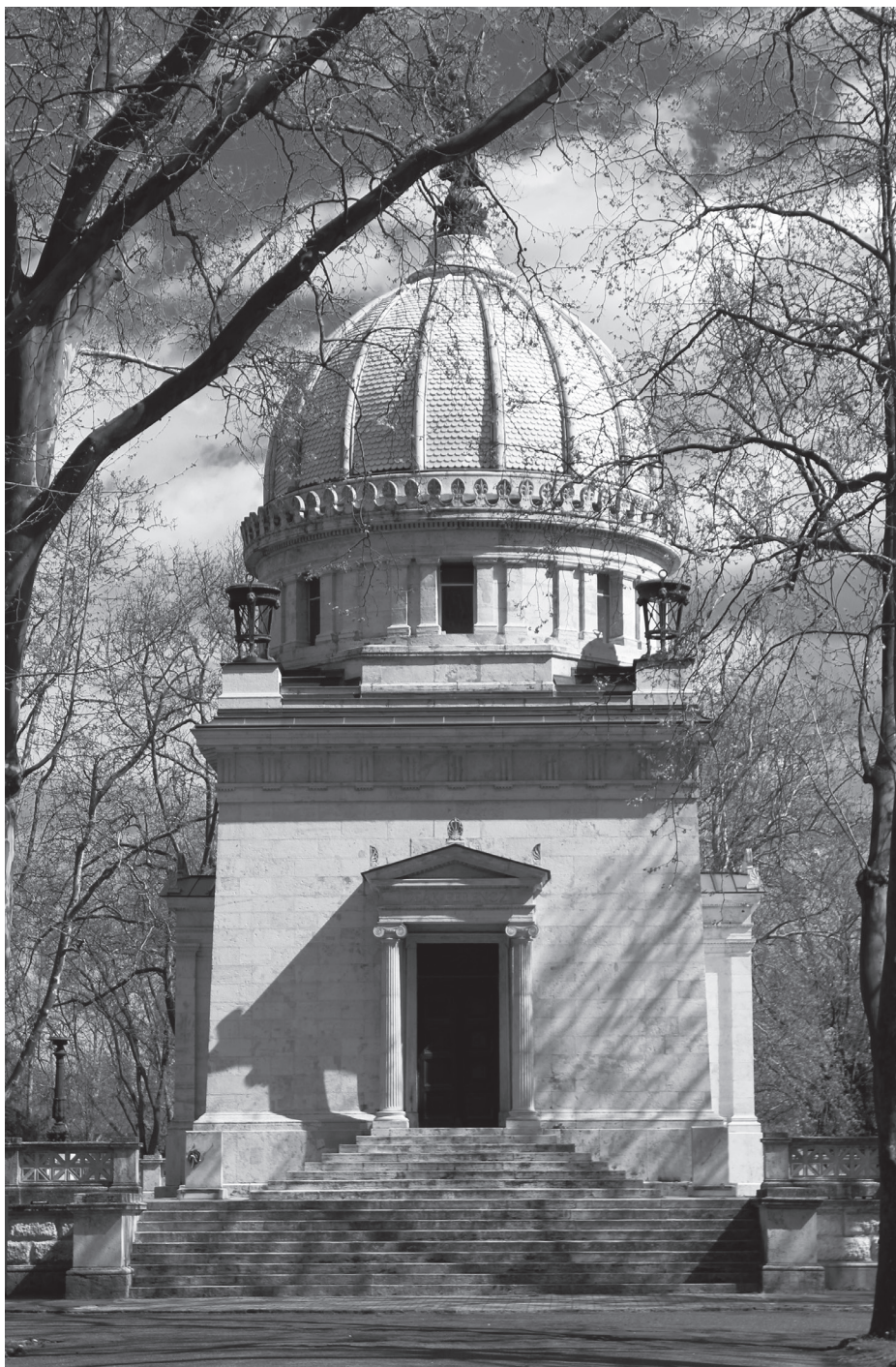
Batthyány Lajos hamvait 1874. május 26-án helyezték el a mauzóleumban, a sír-építményt október 19-én átadták a fővárosnak és a bizottság december 14-én feloszlott. A mauzóleumban nyugszik Batthyány özvegye, Zichy Antónia is; három gyermekük közül kettő, Elemér és Ilona; valamint az utóbbi kislánya, a hároméves korában meghalt Beniczky Lea. A mauzóleumot 2000-ben restaurálták, ekkor kerültek oda az oroslánszobrok és Batthyány domborműves arcképe.

¹ *Vasárnapi Ujság*. 1871. 04. 23.

Deák Ferenc mauzóleuma

Deák Ferenc 1876. január 28-án hunyt el. Mauzóleumára már 1876 áprilisában tervpályázatot írtak ki. A szeptemberi határidőig negyvenkét pályamű érkezett be. Ezek közül a bírálóbizottság négyet emelt ki és jutalmazott. Egyhangú döntéssel Gerster Kálmán, budapesti építész tervét javasolták megvalósításra. Indoklásuk szerint „mindnyája között ezt a tervezetet találta a bizottság olyannak, mely a kellő nyugodtság hangulatának fölkelte mellett a külső és belső formák összhangját határozottabb mértékben tünteti föl”. Gerster Kálmán olyan jellegzetes neoreneszánsz épületet tervezett, amelynek hasáb alakú alsó részére egy dobbal ellátott kupolát helyezett. A négyzet alaprajzú főépítmény egy kiemelt kőmellvéddel szegélyezett teraszon áll, amelyre minden oldalról 9–9 lépcsőn lehet feljutni. Az épülethez minden oldalról kiemelkedő ión fejezetes oszlopok által tartott gerendák és rajtuk timpanonok láthatók. Ezek egyike a főbejárat, míg a többi az épület belsejében levő oldalfülkéket jelzi. Az alsó szintet hangsúlyos főpárkány zárja. A kupoladob nyolcszög alakú alépítményről emelkedik fel, nyolc ablak tagolja. Az épület külső megjelenésében hangsúlyos a zsúri javaslatára megemelt kupola, s az azon látható géniusz szobra, amely Kiss György munkája. Az eredeti tervekhez képest itt is történt változtatás. A talapzat négy sarkára tervezett obeliszk és a lépcsők párkányain nyugvó kőoroszlánok elmaradtak. Az ajtón belépve tárul fel „a kupola alatt a mozaikkal burkolt négyszög alakú csarnok, három fülkével, melynek kőpadjairól áttekintését nyerjük a kupola belső díszítésének és Székely Bertalan művészi kivitelű allegorikus falfestményeinek, melyek a csarnok falain végig húzódó római oszloppillérek által tartott s gazdagon díszített berendezet alatt félkör alakra keretekben láthatók. A csarnok közepén, a bejárat felé lábbal fordulva nyugszik a sarkophag, melyen Stróbl Alajos művészi vésője négy esztendeig dolgozott. Talapzata szürkés márványkőből faragott hármass lépcső, azon a szintén szürke márványból készült ravatal felső párkánya alatt babér- és tölgylevelekből vésett girlanddal. Előlapján arany betűkbe verve olvasható Deák Ferencz neve, születésének s elhalálzásának éve és napja. E ravatalon fekszik a nagy halottnak carrarai fehér márványból faragott alakja egész a mellig halotti lepellel takarva. Arczáról a márvány leplet a dicsőség szárnyas géniusza vonja le balkezével, míg jobbjaival palmaágot borít a nagy halottra, kinek arczán, lehunyt szemén csendes halotti nyugalom honol. A ravatal lábánál végül, az előlap alatt egy nagy bronzkoszorú nyugszik a lépcsőn, mása annak a babérkoszorúnak, melyet Erzsébet királyasszony tett a nagy halott koporsójára.”² Deák ideiglenes sírboltja a Batthyány mauzóleumban volt és innen 1887. május 21-én szállították át az emlékére emelt sír építménybe, ekkor volt a mauzóleum ünnepélyes avatása. Stróbl Alajos szobra már nincs meg. A mauzóleumban eredetileg Székely Bertalan 1885-ben készült falképei voltak, azonban a hőmérséklet változása okozta jelentős páralecsapódás miatt néhány évtized múlva ezeket, az eredeti kompozíciót megtartva mozaikkal helyettesítették. Az allegorikus képek a haza bölcsének politikusi erényeit szimbolizálják. Ilyen a Tudomány, Igazságosság az Önmérséklet és az Békülékenység.

² *Vasárnapi Ujság*. 1887. 05. 22.

Deák Ferenc mauzóleuma (Fotó: Ludmann Mihály).

Kossuth Lajos mauzóleuma

A kiegyezés és az I. világháború közötti korszak utolsó jelentős közadakozásból felépített mauzóleuma Kossuth Lajosnak épült, aki 1894. március 20-án hunyt el Torinóban. Hazahozatala után először a Kerepesi úti temetőben ideiglenes sírban helyezték nyugalomra, ahol 15 évig pihent. Mauzóleumának alapkövét születésének századik évfordulóján, 1902. szeptember 19-én tették le, a síremlék 1909-ben készült el. Kossuth koporsója november 25-én került végleges helyére.

Budapesten már 1894. március 24-én megalakult a bizottság, melynek célja az volt, hogy nemzeti adakozásból méltó síremléket emeljenek Kossuthnak. A gyűjtés mauzóleumra és szoborra is kiterjedt. A főváros átvette az országos gyűjtés pénztárát és megbízta a képzőművészeti bizottságot, hogy a mauzóleum építésére kezdje meg a tárgyalásokat. A Fővárosi Képzőművészeti Bizottság bízta meg Heuffel Adolf középítési igazgatót, Strobl Alajos szobrászt és Steindl Imre műépítészt, hogy állapodjanak meg a síremlék stílusáról, készítsék el a pályázati felhívást és a költségtervet. A bizottság nem akart stílusra vonatkozó elvárást megfogalmazni, ám kikötötte, hogy a londoni Hydeparkban álló, 1863–1872 között épült Albert Memorialra hasonlító, magas baldachinos, csarnokszerű nyílt építményt szeretnének, amelyben a szarkofág szabadon látható. A háromtagú bizottság fogalmazta meg a pályázat öt pontját. Az első, hogy titkos és csak hazai művészek vehetnek benne részt. A második pont a Kerepesi úti temetőt jelölte ki helyszínnek. A harmadik, hogy „a síremlék egy magasabb alépitmény felett nyitott csarnokszerű építmény legyen, melynek közepén a szarkofág áll. Az alépitmény alatt három koporsó számára sírbolt tervezendő. Az építmény emlékszerű legyen; stílus szabadon választható. Az építés költsége legföljebb 150,000 forintba rúghat. Tájékoztató: Deák Ferenc mauzóleuma 124,000 forintba került.”³ A negyedik pont a pályadíjakról szólt. Az ötödik a zsűri tagjairól, amely nyolc tagból és az elnökből állt. „Ezekon kívül föbb elvek még, hogy a bírálóbizottság titkos szavazással dönt; a pályaművek fölött egy hónapon belül ítélnie kell; a jury döntése 14 napig közszemlére teendő és a pályadíjak a döntéstől számított egy hónapon belül kiadandók.”⁴ Ezek voltak a háromtagú bizottság megállapodásai.

A pályázatot 1900 nyarán írták ki, határideje 1902. március 2-án délben járt le.⁵ A főváros nevében Festetich Géza gróf tizenhárom pályaművet vett át.⁶ A bizottság március 24-én hozta meg döntését. A pályázatok jeligések volta, tehát a tervezők nevei, csak az eredményhirdetés után derültek ki. „A beérkezett 14 pályamű közül két művet, melyek nem feleltek meg a pályázat feltételeinek, a bizottság kizárt a pályázatból.”⁷ „A Kossuth hamvai fölé állítandó síremlékre tizenhárom pályamű érkezett. Ezeket a bíráló bizottság ítélete után a városligeti nagy iparcsarnokban állították közszemlére. Nézik is sokan.”⁸ A tizenkét terv makettjéről készült fotókat a *Vasárnapi Ujság* is közölte az április hatodikán megjelent 14. számában.

³ *Vasárnapi Ujság*. 1899. 03. 05.

⁴ Uo.

⁵ *Pesti Hírlap*. 1902. 03. 02.

⁶ *Magyar Szemle*. 1902. 03. 09.

⁷ *Budapesti Napló*. 1902. 03. 25.

⁸ *Vasárnapi Ujság*. 1902. 04. 06.

*Kossuth Lajos mauzóleuma
(Fotó: Ludmann Mihály).*

A pályaművek közül az első díjat 6:5 arányban az „1848 zöld koszorúban” jeligéjű mű nyerte. Tervezője Gerster Kálmán és Strobl Alajos volt. Az öt szavazatot Bálint Zoltán, Jámbor Lajos és Kallós Ede terve kapta. „A II. díjat nyert »Az eszme halhatatlan« jeligéjű terv szerzői: Leitersdorfer Béla⁹ és Tóth István, Telcs Ede. Négyzetes alépítményen magas, sátorszerű kupolasüveg emelkedik négy pilléren úgy, hogy a fő tengelyek irányában alkalmazott négy kapunyílás szabad tekintetet enged a kupola belsejébe, amely alá a sírbolt van helyezve.”¹⁰ A harmadik díjat pedig Hikisch Rezső és ifj. Mátrai Lajos „Pusztaszer” jeligéjű műve kapta. „Vaskos, tömören egybeállított oszlopok köralakú cellát képeznek,

⁹ 1907-ig Leitersdorfer, majd Lajta Béla.

¹⁰ Palóczi Antal. In *Építő Ipar*. 1902. 04. 13.

amelyek nagy gonddal és szeretettel megmintázott párkányzat közvetítésével szintén erőteljesen ható kupolát hordanak.”¹¹ A díjazott műveken kívül a zsűri még öt tervet javasolt megvételre. A tervek egy része az építészeti előképekre támaszkodik. Schickedanz Albert a magas emelvényre helyezett görög templomával a halikarnasszoszira, Foerk Ernő központi gúláját négy görög templom homlokzata keretezi, a győztes mű is reneszánsz és ókori előképeket idéz. Azonban jól látható a századfordulón erőteljesen ható lechneri építészeti megújulás is. A Bálint–Hikisch–Mátrai-féle pályamű pedig nyolcoszlopos reneszánsz kupolát tartó megoldásával a klasszikus mintát követi. Nem véletlen, hogy a világok ilyen találkozása a zsűrit is megosztotta, amit a 6:5 arány is jól mutat. Ennek látványos eleme volt, hogy Zala György szobrász, Lechner Ödön és Kann Gyula építésszek elhagyták a bizottságot. Ez azonban érthető, hiszen ez az időszak a paradigmaváltás kora volt az európai művészetben. Ahogyan az akadémikus művészetrel szemben létrejött a müncheni és bécsi szecesszió, a párizsi Őszi Szalon, úgy jelent meg az építészetben a múlt építészeti hagyományával való szembefordulás. Ez nem okozott gondot az Andrássy-mauzóleumnál, azonban egy történelmi jelentőségű személy síremlékénél, amelyet adományokból építettek meg és mindenki számára látható mű, ott igen. Ezért is szólalt meg az ügyben többek között Palóczy Antal, akinek többek között a Szabadság tér kialakítását köszönhetjük: „Mielőtt az egyes tervek leírására és bemutatására rátérnénk, némi általánosságban kívánunk azzal a jelenséggel foglalkozni, mely ezúttal élesen nyilvánult. Szenvedélyesen támadják, minden oldalról, a történelmi stíleket. Szinte jelszóvá óhajtják tenni: félre minden történelmi stíllel! Nézzünk egyszer szemébe e jelszónak, hogy mennyire jogosult, mennyire nem e fölfogás! Úgy vagyunk meggyőződve, hogy a mértéktelen túlzást soha üdvös következmények nem kísérték. S bizonyára mértéktelen túlzásnak kell minősíteni azt az igyekezetet, hogy az emberiség minden már korábban és eddig elért művészi haladását egyszerűen a sutba dobjuk. [...] S nem a szerkezet kifejezésében keresik, hanem az ötletesség, a szokatlanság és meglepetés vágya indítja és serkenti az építész gondolatot. Visszakívánják az építészetet a nomád népek elemi, brutális felfogásába, és teljesen tagozatlan tömegek halmozásába szuggerálnak életet, a kezdetleges formákban keresik és vélik belemagyarázni az eszmei tartalmat.”¹² A pályázat körül kialakult heves viták és a pályázati rendszer korábbi tapasztalatai miatt a kortársak úgy látták, hogy „a pályázatok helyett más rendszert kell meghonosítani. Ez a más rendszer csak az egyenes megbízatás lehet.”¹³ Azt is láthatjuk, hogy amiről Palóczy írt a modern stílus kapcsán, az nem csak az építészetre igaz, hanem a képzőművészetre is és ez a századforduló körül jelentkezett tendencia uralja a művészetet mai napig. Azonban az is természetes, hogy a művészet a világról szól, az emberről, és azokról a viszonyokról, amelyek az ember és ember, ember és világ között léteznek, a művészet feladata pedig az, hogy feltárjon valamit ezekből, legyen az immanens vagy transzcendens.

Egy mauzóleum megalkotása összetett feladat, hiszen az építészeti formák és a szobrászati alkotások között az arányokban és a megjelenésben harmóniát kell létrehozni. „A Kossuth-mauzóleum tervezeteinek egy részén az építészeti és szobrászati rész oly kevésbé függ össze egymással, mintha építész és szobrász nem is tudott volna arról,

¹¹ Uo.

¹² *Építő Ipar*. 1902. 04. 06.

¹³ *Építészeti Szemle*. 1902. 04. 15.

hogy egyikük és másikuk mit csinál [...] Valamennyi terv közül Stroblé a leginkább megállapodott. A mauzóleum itt hármas talapzaton álló hat dór-stílusú oszlopon nyugvó nyílt csarnok¹⁴ – méltatta a művet Divald Kornél, a magyar középkori művészet jeles kutatója. Azonban írásában azt is megjegyzi, hogy tisztán művészi szempontból a második díjat nyert „Az eszme halhatatlan” jellegű terv a legkiválóbb.

A Kossuth-mauzóleum alapvetően a múlt világát idézi, remekül összegezve a monumentális sírépítmények hagyományos formáit. A zárt alsó sírkamra, a lépcsős felvezetés, az archaikusnak számító dór oszloprend a mélybezárt, de emlékében jelenlévő és az emberi nagyságot a hétköznapi világ fölé emelő megoldások jellemzik. A sírkamrába itt is lépcső által megközelíthető teraszról lehet bejutni, amelynek a határoló falazatán két oroslán hasal. A bejárat fölött kapott helyet Hungária mészkőszobra. A bejáratról két irányban lépcső indul el, amely megtörve vezet fel az emeleti szintre, ahol korláttal körbevett alapzaton egy nyitott dór stílusú görög templomot idéző kisebb építmény áll, benne szarkofággal, íves tetején bronz szobrokkal, amelyek szintén Strobl Alajos művei.

Nem sokkal Kossuth temetése előtt jelent meg egy írás, amely a temetők művészetével foglalkozik. Nem véletlen az időzítés, hiszen a századforduló előtti évtizedekben vált a temetői művészet fogalma és igénye igazán jelentőssé. „Az emberiségnek mindenkor a vallásosság és a kegyelet voltak a legnemesebb érzései. Szoros kapcsolatban is él ez a két érzelem a lélekben¹⁵ – így kezdi írását a szerző, Petrik Albert. A temető művészetét a kertészet, az építészet és a szobrászat harmonikus együttműködése hozta létre. Az 1912-ben megjelent írásában Petrik azt is kiemelte, hogy a „szobrász beszélni tud a maga művészetének nyelvén az emberi szívekhez a temető pathosáról, de az építészet csak dadog [...]. Az architektúra ugyanis a vonalak, tömegek és csoportosítások révén bátorralanul és tökéletlenül tud hangulatot kelteni; de a szobormű ugyanakkor közvetítő magyarázás nélkül, úgyszólván emberi nyelven, egyenesen a szívekhez szól.”¹⁶ A mauzóleumok esetében az architektúra az uralkodó elem, ám úgy a szerencsés, ha harmóniában van a szobrászattal. Azonban ahogyan a Kerepesi úti temetőben is láthatjuk, a monumentális síremlékekből érthető okok miatt igen kevés van. Az egyszerűbb síremlékeknél pedig az építészet legfeljebb keretet adhat, ahol a főszerep a szobrászaté marad. Ennek köszönhetően hazánk legnagyobb szabadtéri szoborparkjává vált a ma már Fiumei úti sírkertként is emlegetett temető.

A második világháború a Kerepesi úti temetőt sem kímélte. „A bombázópor középpontja Kossuth Lajos mauzóleuma volt. Úgy kopogtak ezen a környéken a bombák a nehéz márványsírokon, mint amikor a lövedék komoly ellenállásba ütközik. Csodálatosképpen a 48-as szabadságharc lánglelkű vezérének sírja sértetlen maradt.”¹⁷ Később azonban megsérült, miután többször felújították. A teljes rekonstrukciója 2014-ben kezdődött, ünnepélyes felavatása 2015. december 9-én történt meg. A Kossuth-mauzóleum jelentősége így ma már egyértelmű: ez a legnagyobb magyar síremlékünk, amely méltóképpen zárta a századforduló körül fellendülő síremlék-építkezést.

¹⁴ *Magyar Szemle*. 1902. 04. 20.

¹⁵ *Építő Ipar*. 1909. 10. 31.

¹⁶ *Építő Ipar*. 1912. 11. 10.

¹⁷ *Reggeli Magyarország*. 1944. 06. 29.

KIRÁLY BÉLA

EGY GYEPLŐ NÉLKÜLI KONZERVATÍV

Boris Johnson politikai memoárjáról

BORIS JOHNSON az *Unleashed* címet adta emlékiratának, amely így magyarázható: Gyepelő nélkül. A francia kiadás címe viszont *Indomptable*¹⁸, ami fékezhetetlen jelent. Az „elszabadultság” egyszerre utal a volt miniszterelnök személyiségére és országára, amelyet végül ő vezetett ki az Európai Unióból. A baloldali sajtó már a megjelenés másnapján támadta a szerzőt: a *Guardian* például „egy bohóc emlékiratainak” gúnyolta a könyvet. Mindez azonban nem ártott az eladásnak: Johnson kötete jóval nagyobb példányszámban fogyott, mint elődje, David Cameron¹⁹, illetve utódja, Liz Truss²⁰ memoárjai együttvéve.

A Downing Street 10. alatt 2019 és 2022 között lakó szerző tudatosan kerüli a brit politikusi memoárokra jellemző kimért hangvételt, helyette élénken sorolja a jelenségeket és anekdotákat ismert közszereplőkről: II. Erzsébetről, Joe Bidenről vagy Emmanuel Macronról. Politikai filozófiáját sem hallgatja el, aminek középpontjában a liberális szemlélet és az infrastruktúrákat célzó állami beavatkozás közötti folyamatos egyensúlyozás áll. Habozott ugyan, mielőtt állást foglalt a Brexit ügyében, végül bátran cselekedett – ha már a „gyalázatos” többség így döntött. Emlékiratában is kitar amellet, hogy helyesen döntött. Azért is érték bírálatok, mert az orosz invázió után, első nyugati államfőként látogatott Kijevbe, ahol arra biztatta Zelenskijt, hogy ne folytassa az orosz delegációval Isztambulban megkezdett tárgyalásokat, inkább vívja tovább a harcot, mert a Nyugat a végső győzelemig támogatni fogja. Szergej Radcsenko történész és Samuel Charap politológus tanulmánya²¹ ugyanakkor rámutat: Johnson közvetlenül nem akadályozta meg a tűzszünet létrejöttét, hiszen nem volt aláírásra kész megállapodás. A felek között nem született konszenzus sem a területi kérdésekben, sem a háború után engedélyezett katonai fegyverzet mértékéről. Ukrajna tárgyalási helyzete biztonsági garanciákat igényelt volna, ám a nyugati államok kezdetben vonakodtak ezeket megadni.

Johnson gyakran hasonlították Donald Trumphoz, ám ez a párhuzam félrevezető. Maga a brit politikus például elítéli és pusztán különködésnek tartja Trump vámpolitikáját, amely szerinte nemcsak a világra, hanem saját hazájára is gyászos hatású. A modernizált brit Konzervatív Párt sem osztja az amerikai elnök nézeteit a fegyverviselés vagy az önkéntes terheességmegszakítás kérdésében. A 2021. január 6-i capitoliumi események kapcsán is kifejezte nemtetszését. Johnson szerint, ha valaki elveszít egy

¹⁸ Boris Johnson: *Indomptable*. Paris, 2024, Stock.

¹⁹ David Cameron: *For the Record*. London, 2019, William Collins.

²⁰ Liz Truss: *Ten Years to Save the West. Lessons from the Only Conservative in the Room*. London, 2024, Biteback Publishing.

²¹ Samuel Charap–Sergey Radchenko: The Talks That Could Have Ended the War in Ukraine. A Hidden History of Diplomacy That Came Up Short – but Holds Lessons for Future Negotiations. *Foreign Affairs*. 2024. április 18. <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/talks-could-have-ended-war-ukraine>

választást, akkor kötelessége távozni a politikai színpadról – s ezt személyesen meg is mondta az amerikai elnöknek. Mindazonáltal elismeri, hogy bizonyos területeken Trump sokat nyújthat a világnak, például a Közel-Kelet pacifikálása vagy az ukrajnai háború lezárása révén. Rokonszenvez a külpolitikájával, mert hivatali éve során látta, hogy nagy ügyekben képes keményen fellépni. Szerinte a mai világban egy erős Amerikára van szükség, és biztos benne, hogy Trump a problémákat határozottabban kezeli, mint a demokraták. Johnson szerint azért tudott ismét nyerni, mert az amerikaiak emlékeztek rá: hatalma idején a gazdaság erősebb volt, és a világ biztonságosabbnak tűnt. Győzelmét annak is köszönhette, hogy a rá szavazó többség elutasította a progresszív baloldal antidemokratikus jogi próbálkozásait. Több tízmillióan nevetésesnek tartották a rá égetett fasiszta billogot, ami sértés azok emlékére, akik valóban elszenvédtek a faszizmus borzalmait – azért az amerikaiak többsége továbbra is hazafi, és nem „woke”-vízköpő.

Johnson az Európai Unió központosító kísérletezéseit Freud vágybeteljesítő álmaihoz hasonlítja: arra tett ismétlődő próbálkozásoknak, hogy újra felfedezzük földrészünk elveszett gyermekkorát. Elismeri, hogy az EU hasznos intézmény, és nemes törekvés állt mögötte, csak az vele a gond, hogy antidemokratikusan működik. Egy globális gazdaságban ugyanis a választóknak tudniuk kell, kik irányítanak, és adott kell legyen számukra a lehetőség, hogy szükség esetén elmozdítsák a hatalmon lévőket. Az egyes országoknak pedig rugalmasaknak kell maradniuk, hogy saját érdekében cselekedhessenek. A Covid-19 katasztrófája – írja büszkén – váratlan lehetőséget adott arra, hogy a védőoltások ügyében másként járjon el vezetésével a brit kormány. Míg a huszonnégy uniós tagállam az Európai Gyógyszerügynökség engedélyére várt heteken át, hogy az zöld utat adjon a Pfizernek, az AstraZenecának, vagy a Modernának, addig 2021 márciusára a brit lakosság 45 százalékát már beoltották, köztük majdnem az összes 80 év felettit. Az EU-ban ekkor ugyanez az arány csak 10 százalék volt. Szintén a Brexitnek hála – érvel tovább Johnson –, a brit miniszterelnök önállóan léphetett Ukrajna ügyében, mivel az EU biztonságpolitikája már nem kötötte. Addig az ukrán ügy a „normandiai formátumhoz”, azaz Franciaországhoz és Németországhoz tartozott. Ezt jól megjegyezte, amikor 2016 júliusa és 2018 júliusa között Theresa May külügyminisztere volt. Bár az akkori tárgyalópartnerei, Jean-Marc Ayrault és Frank-Walter Steinmeier barátságosak voltak, nem osztották meg vele kártyáikat, nem vonták be a terveikbe. Úgy érezte magát, mintha egy Stan és Pan bohózatban szerepelne: ő futott utánuk, azok pedig menekültek előle. A Brexit egy másik előnye Johnson szerint az AUKUS-megállapodás,¹ amely nyomán az angolszász Nyugat nagyobb befolyást gyakorolhat a csendes-óceáni térségben zajló folyamatokra. A „Breturn”, azaz a Brexit visszavonása szerinte teljesen esélytelen. Aki vissza akarja vinni az Egyesült Királyságot az EU-ba, annak meg kell győznie polgárait, hogy 20 milliárdnyi fontot fizessenek a ha-

¹ 2021. szeptember 15-én aláírt ún. AUKUS-megállapodás mélyszélesen felhárította Franciaországot és Kínát. Az AUKUS keretében az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Ausztrália között jött létre egy haditengerészeti megállapodás, ami később kiberbiztonsági és más elemekkel is bővült. Ezért Ausztrália váratlanul felbontotta a Franciaországgal kötött, 12 tengeralttjáróra szóló szerződését. Az együttműködés fő célja az ausztrál haditengerészet nukleáris meghajtású tengeralttjárókkal való felszerelése. Az AUKUS egyezmény végeredményben visszatartó erőt kíván felmutatni a kínai terjeszkedési igényekkel szemben.

tárai és a törvényeik ellenőrzéséről történt lemondás kiváltságáért. Emellett elveszítene azokat a szabadságjogokat, amelyeket a globalizált világban alapvető fontosságúak. Végül pedig át kell térniük az euróra.

Johnson érvei ellentmondások és felszínesekek, amikor a hazájában dívó multikulturalizmushoz érkezik. Egyfelől dicséri a faji kapcsolatok állapotát – annak ellenére, hogy 2023-ban Suella Braverman belügyminiszter-helyettes beismerte a multikulturalista ideológia bukását –, másfelől amiatt dohog, hogy az angol nagyvárosok utcáin Hamász-párti zászlókat lengetve vonulnak a tömegek, más, borzalmasabb dolgokat nem is említve. A „nap végén” azonban felülkerekedik benne a propagandista, és a progresszív kórossal együtt fújja a régi nótát: Nagy-Britannia erős, egészséges társadalom, amely hasznot húz a benne zajló integrációból. De akkor 2020-ban, a miniszterelnöksége idején miért takarták le védőlemezzel csodált elődje, Churchill szobrát a Parliament Square-en? Miért álltak kordonok London belvárosának gyalogosútjain, a hidakon, a Buckingham-palota környékén, vagy az angol történelem és nemzeti identitás más helyszínein? A magyarázatban nem neki hiszek, hanem Ed West újságírónak, az *Un-Herd* főszerkesztőjének, aki szerint az országát nem egy embertelen ideológia győzte le, mint amilyen a náciizmus, hanem éppen a jó szándék, az apátia, és a legkisebb ellenállás keresése. A „multikulturális ideológia – írja West – részben azért győzedelmeskedett, mert a szószólói általában nagylelkűek és műveltek; a legjelentősebb ellenfelei – a hetvenes évekbeli brit neonáci Nemzeti Fronttól (National Front) kezdve a mai, szándékosan ellentmondásos médiaszemélyiségekig – pedig gyakran visszataszító vízköpők.”² Majd így folytatja: „Mivel a sokszínűséget erkölcsi, gyakorlati és pszichológiai okokból nem lehet visszafordítani, azért ha egy ország egyszer elindult a multikulturalizmus útján, akkor nincs visszaút. Ezt látjuk Angliában is, ahol a háború utáni bevándorlás bármilyen kritikája tabunak számít, és ahol az ország identitását, mint a bevándorlók multikulturális nemzetét felülről, mindenfelé konzultáció vagy komoly vita nélkül teremteték meg.”³ Ahhoz, hogy e negatív folyamatot megállítsák, valakinek rosszfiúvá kell válnia Nyugaton, csakhogy sem a félmúltban, sem a közelmúltban, sem napjainkban nem vállalja senki ezt a szerepet. Johnson sok tekintetben az volt ugyan, de az uralkodó sokszínűség hitvallásában – amit a fogyatkozó brit többségnek kötelező elfogadni – már az establishmenttel pedálozik a „haladás” tandemjén, amíg a járgány le nem veti végleg a láncot. Volt konzervatív politikusként odáig nem megy el, hogy a „multikulti” ellen tiltakozókat másokhoz hasonlóan deviánsoknak, erkölcsi szörnyetegnek vagy nácioknak titulálja, de felelősség terheli őt is, amiért a Brexit után, boldog miniszterelnök korában a bevándorlók száma tovább nőtt. Aki ez utóbbiért szavazott a Brexitre, Johnsonból egy életre elege lett.

A szerző politikai filozófiájának másik alapja a felzárkóztatás. Franciaországnak például ott van Lyon, Marseille, Bordeaux, olyan „másodlagos” városok, amelyek termelékenyek, nagy technológiai vállalatokat vonzanak, egyetemekkel rendelkeznek, és gazdasági növekedést mutatnak. E tekintetben Nagy-Britannia kiegyensúlyozatlanabb: London és Délkelet-Anglia, illetve az ország más régiói között a termelékenységi kü-

² Ed West: *A sokszínűség illúziója*. Budapest, 2021, MCC Press, 9. A szerző a könyvét figyelmeztetésnek szánja a közép-európai olvasók számára: jól fontolják meg, ha a multikulturalizmus angol útját választanák.

³ Uo. 11.

Boris Johnson aláírja Nagy-Britannia kilépési nyilatkozatát.

lönbség hatalmas. Ezért a Johnson-féle „levelling up”, vagyis a „felzárkóztatás felülről” megvalósítása időszerű. Állítja, hogy ez elkezdődött, és már zajlik Manchester, Leeds, Sheffield, Birmingham, Liverpool vonzaskörzeteiben, de neki csak három éve volt, hogy ehhez hozzátegye a saját elképzeléseit.

Az Európai Uniót Johnson is a Római Birodalommal vonja magyarázó párhuzamba. Könyvet írt azokról a kísérletekről, amelyekkel a „római álomot” próbálták folytatni.⁴ Az álom megvalósulásának a feltétele azonban egy mindenható központi hatalom léte. Róma sikere többek között azon alapult, hogy rendszeresen alkalmazta a katonai erőszakot, a közös adózást, a közös nyelvet, és az uralkodó kultuszát. Az Európai Unió ugyan nem egy kegyetlen intézmény, de törekszik arra, hogy egyetlen politikai identitást hozzon létre – oly módon, ahogy az angoloknak az nem elfogadható. Ebben minden brit miniszterelnök osztozott Thatcher asszony után. Az angolok vonakodó európaiak, az egyik lábunk bent, a másik kint, élvezni szeretnék az egységes piac előnyeit, de elutasítják a központosító törekvéseket.

Johnson meghatóan emlékezik a királynőnél 2022. szeptember 6-án tett utolsó látogatására. A balmorali kastélyban a fogadásra várva azonnal érzékelte az udvartartás

⁴ Boris Johnson: *The Dream of Rome*. London, 2006, HarperCollins.

feszült hangulatát. Tréfás megjegyzéseire Edward Young, a királynő magántitkára csupán egy fáradt mosollyal válaszolt, majd felkészítette őt a találkozóra. A nyáron nagyon legyengült, mondta a titkár, mielőtt bevezette volna őfelségéhez, aki sápadt volt, hajlott, és sötét véraláfutások tarkították kezét, feltehetően az infúziótól és az injekcióktól. De a 96. évében járó királynő elméje élénk maradt. Johnson, a vérbeli újságírót örömmel töltötte el, hogy korábban havonta egy órára elmehetett a királynőhöz, és kiönthette neki a szívét. Ez maga volt a megnyugvás számára, az ingyenes pszichoterápia. Johnson egy rendkívül tapasztalt királynővel találkozott, akinek uralkodása idején még Winston Churchill is miniszterelnökként szolgált. A királynő olyan benyomást keltett, mintha királysága mindig képes volna talpra állni. Sugárzott belőle a kötelességtudat, a türelem és a vezetői erő, amitől az ember késznek érezhette magát akár életét is adni érte. A királynő iránti hűség a briteknél ösztönös – állítja a szerző –, és mindig „a rendszerünk szívében van”. Milyen kár, hogy a magyaroknak nincs módjuk ilyen, a szakrálisat megközelítő érzéseket átélni.

Olyan kivételes egyéniségre van szüksége egy nemzetnek – fejtegeti tovább –, aki jóindulatú, bölcs, a politika felett áll, és mindent megtestesít, ami jó az országban. II. Erzsébet ezt a feladatot kiválóan látta el. Hetven éves uralkodása során mindenkivel találkozott, aki számított a modernizálódó világban.⁵ Az utolsó találkozón Johnson elpanaszolta, hogy nehézsége támadt az indiai kormánnyal, mert az unszolása ellenére sem hajlandó keményebben fellépni Putyinnal szemben. A királynő válaszul emlékeztette Nehru indiai miniszterelnök 1950-es években tett kijelentésére, miszerint India mindig Oroszország oldalán fog állni. Még aznap fogadta és kinevezte Liz Trusst, az új miniszterelnökjelöltet is. Két nappal később, több mint 70 év uralkodás után elhunyt. A magántitkára mesélte, hogy a nyár óta tudta, nincs sok ideje hátra, de eltökélten végezte utolsó kötelességét: felügyelte, hogy a kormányzati átmenet rendezett körülmények közt történjen. És – fejezte be „szerényen” a szerző – hogy a rekordokat megdőntő életművéhez egy leköszönő miniszterelnököt is hozzáadjon.

Johnson 2008-tól 2016-ig volt London polgármestere, és e szerepkörben népszerűbb volt, mint miniszterelnökként. Az első mandátumát toronymagas győzelemmel szerezte. Négy év polgármesterség sem használta el, és sikeresen újrázott. Márka volt, a legnépszerűbb politikus, aki a Konzervatív Párt táborán túl is sok szavazót nyert meg a maga ügyének – Ken Livingstone, munkáspárti elődje bánatára, aki vele szemben esélytelen volt, noha a londoniak többsége baloldali. Jobban kedvelte a meglepő megjegyzéseket, mint a hosszú beszédeket, szókimondásával felvidított vagy felbosszantott, és nem zavartatta magát a nagy hangon előadott bakijai miatt. Igaz, ekkortájt sokat köszönhetett riválisának, a türelmes David Cameronnak, későbbi „főnökének” a Konzervatív Pártban, aki mindent elnézett neki, és csitította az ellene fenekedőket. „Boris Johnsont valóban megtapsolták. Pedig az esetlen, öntörvényű polgármester-híresség már az elején kisiklatta a kongresszus menetét. Ugyanis útban Manchester felé népszavazás kiírását szorgalmazta a lisszaboni szerződésről, miután az előző nap az ír igenek többségbe kerültek az ottani referendumon (jóllehet pontosan 18 hónappal korábban nemet mondtak rá). Ezt a média örömjongás köze-

⁵ Lásd: Robert Hardman: *Queen of Our Times. The Life of Elizabeth II, 1926–2022*. London, 2022, Macmillan.

pette fogadta és világgá kürtölte, hogy szakadás van a Konzervatív Pártban. Cameron sikerrel szerelte le Boris önkényes ballépését, és arra kérte a pártját, hogy az ügy ne árnyékolja be a kongresszust.”⁶

Alexander Boris de Pfeffel Johnson (ismerőseinek csak Al) New Yorkban született, előkelő angol családban, török és francia gyökerekkel. Apja konzervatív párti képviselő volt. Miután végigjárta az elitképző Eton és Oxford iskoláit, a latinban kiemelkedően tehetséges fiatalember újságíró lett, a konzervatív *The Daily Telegraph* brüsszeli tudósítója. Az emlékiratában nem egyértelmű, de kijelenthető: szinte véletlenül került a polgármesteri pozícióba, amely ugródeszka lett a miniszterelnöki szék felé. Rokonszenves „bulldognak”, lelkiismeret-furdalás nélküli ambiciózusnak tűnt, noha maga volt a biciklis „bobo” (bohém polgár) karikatúrája. Munkaspárti ellenfelei is elismerték, hogy kiválóan kezelte az imázsát, mindig jelen volt, ahol szalagot kellett átvágni, de nem volt határozott stratégiája, a részletekre nem figyelt kellően, és gyakran támadt gondja a felmerülő nehézségekkel. A mindig siető és nagy munkabírású Boris hamar ismertté vált, mivel állandó vendége volt több népszerű tévéműsornak is. 2001-ben lett parlamenti képviselő, noha korábban esküdözött, hogy nem jelölteti magát. Megőrizte újságírói munkáját is, nyíltan vállalva, hogy „szereti a vaját, de az árát is”. Emlékiratának a polgármesterség első négy évét feldolgozó részét érdemes összevetni rátermett életrajzírója könyvével, amelyből fontos értesüléseket szerezhethetünk.⁷ A későbbi pályafutásának megjelenítését már egy másik életrajzzal kell párhuzamba állítani.⁸ Ez utóbbi életrajz remek megfigyelésekkel fűszerezett szórakoztató könyv, de szerzője gyakran szenzációhajhász, amelyet a komolytalan címválasztás is szemléltet. Elmondható, hogy a politikusra is igaz, ami a költőre: nem lehet, és nem szabad egyértelműen az életrajzából levezetni a döntéseit, a vezetési stílusának minőségét. Johnson politikai stílusában még a nyelvet is innovatívan használta: például a „cakeism” kifejezéssel illusztrálta a Brexit-tárgyalások során kínált látszólag valószínűtlen, de csábító ígéreteket („ott lehet süteményt kapni és meg lehet enni”). Gimson jól megírt jelenetei feltárják a szex, a kapzsiság, az unalom és a komolytalanság szerepét Johnson felemelkedésében és bukásában, de ezek inkább érdekfeszítő adatok, semmint valódi magyarázó elvek.

Pedig minden jól kezdődött: A 2019. december 12-i előrehozott választáson – amikor mesteri hajrával hódított meg munkaspárti erődöket Közép- és Észak-Angliában – Johnson elsőprő többséget szerzett. Így már gond nélkül levezényelhette a kilépést, amire jogilag 2020. január 31-én éjfélkor került sor. Erről úgy nyilatkozott, hogy nagy esély a britek számára, mert az Unió „fejlődési iránya már nem felelt meg Nagy-Britannia igényeinek”. A pártjának jól jött a különc, saját útját járó „populista”, aki – mint láttuk a lisszaboni szerződésnél – tiszteli a bázisdemokráciát, és képes kitörni a Brexit okozta patthelyzetből. A harci feladatát elvégezte ugyan, de „békeidőben” már rosszabbul teljesített. Ez azért volt így, mert Johnson intuitív politikus, nem stratégia vagy értelmiségi háttérű. Kormányára végül elvesztette az irányérzékét, részben a külső

⁶ Dylan Jones: *Cameron Cameronról. Magánbeszélgetések a brit miniszterelnökkel.* Budapest, 2011, HVG Könyvek, 308.

⁷ Sonia Prunell: *Just Boris. A Tale of Blond Ambition.* London, 2012, Aurum.

⁸ Andrew Gimson: *Boris Johnson. The Rise and Fall of a Troublemaker at Number 10.* London, 2022, Simon & Schuster UK.

események – Brexit, Covid, ukrajnai háború –, részben a kormányfő önfegyelmének hiánya miatt.

Amikor „BoJo” búcsúzott a miniszterelnökségtől a Downing Street lépcsőjén, ismét „hozta a formáját”. Vitatott megvalósításait védve gratulált magának, és hangoztatta, hogy ő egy olyan rakétahajtómű, „amely betöltötte funkcióját, és most egyenletesen visszatér a légkörbe, majd diszkréten a Csendes-óceán valamelyik távoli, ismeretlen szegletébe zuhan”. A római kultúra rajongójaként Cincinnatushoz hasonlította magát. A legenda szerint a birtokára visszavonult, földjét művelő hadvezér-politikushoz kétszer is fordult Róma népe, hogy vegye át a diktatori hatalmat és mentse meg hazáját. A köztársasági erények megtestesítője ezt megtette, majd visszatért a kétkezi munkához. „Cincinnatushoz hasonlóan én is visszatérek az ekémhez” – hengegett Johnson. Igaz, ami igaz: nem szűnt meg „ekézni” volt ellenfeleit, mert dühös volt párttársaira, akik lemondatták.

Az igazság az, hogy a konzervatív párt vezetésének többsége soha nem fogadta el legitim vezetőnek, ő meg elég okot adott arra, hogy elhiggyék „igazukat”. A Konzervatív Párt számos áramlat keveréke. A szerencse, az önbizalom és a karizma kombinációjától fűtött „populista” politika vonala pedig távol állt Thatchertól, nem vert erős gyökeret a pártjában. Az energiája, a hajtóereje, a szokások megváltoztatására való képessége és rendíthetetlen optimizmusa révén kihúzta a Brexitet a sárból, de a szabályok, és néha az emberek iránti megvetése, az ismételt hazudozásai végül fárasztóvá váltak. Pártjában is lábra kapott a meggyőződés, hogy Johnson „győztes gépezete” választási teherré vált. 2022 áprilisában pénzbírságot szabtak ki rá, mivel a Covid-19 idején megszegte a kijárási korlátozást, és partit rendezett a munkahelyén. A májusi helyhatósági választásokat követően számos konzervatív jelölt ott, ahol a párt rosszul teljesített, már őt hibáztatta. Több eljárás indult ellene. 2022 júliusának elején kormánya két fontos tagja is lemondott; példájukat kormánytisztviselők követték. Július 7-én végül kénytelen volt bejelenteni lemondását a párt vezetői pozíciójából, a miniszterelnöki tisztségből, s ezt követően ügyvezető kormányfő lett szeptember elejéig.

Van-e még jövője a politikában? Sokan remélik, hiszen lemondásakor nem jelentette be pályafutása végét. Lemondása idején viszonylag fiatal, 58 éves volt. Nehéz elképzelni, hogy aki mindig a reflektorfényre vágyott, az almafái árnyékában maradjon élete végéig. Vagy afféle Trumppá vagy Berlusconiá válik? Johnson azt szeretné, ha hősére, Winston Churchillre hasonlítana, hiszen a nagy előd az 1945-ös választásokon elszenvedett vereség után öt évvel ismét visszatért a hatalomba. Pazar ötletességgel megírt Churchill-életrajzában ezeket is olvashatjuk: „A háború utáni Nagy-Britanniában és a világon százával, ha nem ezrével születtek az ifjú Winstonok – közülük sok afrokaribi –, akiket nyilván a háborús vezetőre gondolva neveztek így. [...] Vannak Churchill nevet viselő night-clubok, bárók és kocsmák – Nagy-Britanniában vagy húsz pubon szerepel a neve, valamint mopszlira emlékeztető ábrázata: nincs modern híresség, akiről több kocsmát neveztek volna el. [...] Valamelyik nap a vidékies Harefielden bicikliztem át, ami eléggé kint van Londonból, nyugati irányban, és így pillantottam meg a Churchill borbélyüzletet. Bekukkantottam: egy tetovált, fülbevalós fazont láttam, aki épp a tarkóját borotváltatta, meg egy olajfestményt, rajta Churchill kalapban. Miért is akarna bárki Churchill képeivel telerakni egy aprócska borbélyüzletet? Hősünknek

számos kiemelkedő vonása volt, ám frizurájáról nem volt híres...⁹ Nem úgy Boris Johnson, aki történelmi hátrányait leszámítva, kezdeményező készségével, öntörvényű magaviseletével, íráskészségével, száraz humorával eszményképe szintjén áll, sőt: hajkoronája bőségével, frizurájának hírével meg is előzi mesterét.

(Boris Johnson: *Unleashed*. London, 2024, William Collins. 784 p.)

NÉMETH ISTVÁN PÉTER

A MEGZENGETETT ZENGŐ

A versíró Várkonyi Nándorról

NEM TÖRVÉNY, de érdekes adalék a szépirodalom kedvelőinek, hogy jelentős dunántúli esszéíróink költők is voltak egy személyben. Helyesbíték: maradtak a prózájuknál, s azt gyakorta líraiabbá hangolták, mint főállásban a poéták tulajdon verseiket.

Németh László, Gyergyai Albert vagy éppen a szekszárdi Csányi László publikálták is költeményeiket. Most, hogy Várkonyi Nándor – főként a hajdani *Dunántúlban* publikált – versei összegyűjtve napvilágot láttak életműve záró, tizenhatodik kötetében, a pécsi szellemtörténésről, mint költőről is megemlékezhetünk.

Németh Lászlót ugyan viszonylag korán elhagyta versificatori kedve, de még életében sajtó alá rendezte értékes költeményeit. Gyergyai Albert szintén maga adta közre az őszikéit. A tapolcai születésű Csányi László diákkorától egészen az 1960-as évekig verselt, folyóiratokban és napilapokban is egyaránt adott közre lírai terméséből míg az esszéírás Babits Mihály szülővárosában el nem rántotta a rímektől, ritmusoktól, de nem úgy a láttató költői képektől! Egy verses műfordítás látott tőle napvilágot 1960-ban. (Hans Sachs: *A diák és az ördög*.)

Várkonyi Nándor közelében, baráti társaságában kiváló költők írták verseiket. Elég, ha Weöres Sándorra, Takáts Gyulára vagy a pécsiekre, Csorba Győzőkre gondolunk. *Prózák, versek, levelezés Kodolányi Jánossal (1954–1968)* című most – az Ünnepi Könyvhétre – megjelent posztumusz könyvének névmutatójában ott szerepelnek az említettek mellett: Ady Endre, József Attila, Sinka István, s a dunántúliak közül még Illyés Gyula és Jankovich Ferenc. Nota bene: a fiatal Kodolányi János két verseskötetét is közreadott!

Várkonyi Nándor életműsorozatának szám szerint tizenhatodik, záró könyvének kiadását az eddigieket is gondozó Mezey Katalinnak kell megköszönnünk, hiszen 1994 óta 7000 szövegoldalt jelentetett meg. A Széphalom Könyvműhely azt is vállalta, hogy az addig csak cenzúrázva-csonkítva kiadott művek eredeti kéziratait adja az olvasók kezébe. A kiadó munkájához Várkonyi unokája, Kende Katalin nyújtott segítséget. (Kende Katalin tizenöt éven át dolgozott Várkonyi hagyatékának archiválásán s a nagyapa írá-

⁹ Boris Johnson: *A Churchill-tényező. Hogyan alakítja egy ember a történelmet?* Szeged, 2022, Lazi, 351.

*Kodolányi János és Várkonyi Nándor Balatonakarattyán
(varkonyinandor.hu).*

sainak és szellemiségének a fiatalabb generációkkal való megismertetésén.) E mostani kötet Várkonyi Nándor költeményei mellett a pécsi tanár-könyvtáros-szerkesztő polihisztor Kodolányi Jánossal való levelezését is tartalmazza. Ezen irodalmi értéket képviselő kordokumentumok 1954. december 30. és 1968. január 27. között íródtak. Mindkét írástudóval méltánytalanul bántak a hivatalosok, s levelezésük ezért is emlékeztethetett engem a megsebződött Arany János és Tompa Mihály egymáshoz intézett postáira. Íme, így vigasztalta a beteg és az irodalomból kirekesztett Kodolányi Jánost a barátság mélyen empátikus és költői hangján Várkonyi Nándor: „...ha arra gondolok, hogy a fordulat éve óta alig láttam valamit Isten szép világából, megdöbbszent felháborodás tölti el valómat; ha pedig arra gondolok, hogy Te tíz esztendeje ülsz egy helyre ragasztva, mint valami botcsinálta Buddha, kiüt rajtam a hideg verejték. Szerzünk tehát egy gördíthető gumikerekes széket, s a Balaton tavaszi, nyári, őszi ege alatt elgurigázunk minden szép helyre a sima utakon, Tihanyba, Örsre, a hegyek közé, egész napokra. [...] a Te szeretett Gulácsodhoz, Badacsonyba, Szent György hegyére, valamely emelkedett helyről megtekintjük egész Zalát, a Dunántúl szívét, de sőt tovább kocoghatunk egész Göcsejig.”

Várkonyi Nándor kisprózait és verseit összegyűjtve itt találja meg először az olvasó. Várkonyit bár nem költőként ismertük meg, hanem tudós életművéért becsüljük leginkább, költőien szép nyelvezetére ismerünk, bármely könyvét is üssük fel a *Szíriat oszlopaitól a Pergő évekig*. Most verseit ugyanazon élvezettel olvasom, mint Németh

László strófáit. Várkonyi kétségtelenül lírikus alkat, a valóság és féltalom képeiből emígy komponálta meg *Betegen, nyáron, délután* című versét: „*Most felkacagnak a színek / s ki tudja hány kín van, minek / hallgatni kell... / az ajtón zár, a fal süket: / a dolgok rejtett könnyüket / most ejtik el. // [v.ö. Babits Mihály: Sunt lacrimae rerum!] Betegruhában jár a csend, / szétfoszlott álmokból kicsent / sóhajtást szór el mindenütt, / a hallgatás szívünkre üt, / az óra haldoklón ketyeg, / mint messze léptek halk úton. / És nem tudom, / a földnek fáj-e az, hogy él / avagy csak én / vagyok beteg?*”

A Várkonyi-költeményből Rippl-Rónai festménye elevenedik meg előttem, amelyen a kaposi mester ágyban fekvő beteget ábrázolt dunántúli enteriőrben. Várkonyi rímtechnikája sem hagy kívánnivalót maga után, s ha mindenáron valamiféle hatást kereshetünk, az Tóth Árpád dallamai felől érkezett a versbe. Ám kutassunk csak biztosabb, megragadhatóbb jegyek után, amelyek a nyelv még művészibb használatára vallanak!

Németh G. Béla figyelt föl arra, hogy József Attila költészetében az *önmegszólító* mellett egy másik, jól elkülöníthető verstípus is létezik: az *időszembesítő*. Várkonyi Nándor csokornyai költeményeiben szintén ott vannak e jegyek, a József Attila által is használt határozószók. Közülük a *'még'* ismétlődik a versdarabokban, hogy végül Várkonyi ugyanúgy kimondja az időhatározói adverbiumot, mint József Attila: *'immár'*. „*Ne húzd be függönyöd még alkonyatkor, / Ne siess még meggyújtani a lámpát...*” (Alkonyatkor); „*...a havas / Sejtelem megintett: minek vón / Viszszanézni még?*” (Télelő); „*Még oly szelíd / És eltelít / Haló madárszó, / Patakbeszéd. // Még új avar, / mit fölkarav / A hűvös aljban / a nyár. // Még riadtan / S tudhatatlan / Fönt rideg erdők / Közt fut az ősz.*” (Nyárvég); „*Még átöleltem a hegyet / S az ég úgy vitt magával...*” (Esthomály); „*A völgyön túl / Még ott a hegy / Az ég fölött...*” (Hegyek fölött); „*Cipőmon még / A nyár pora...*” (Őszi ég).

Petőfi Sándor híres verse, a *Szeptember végén* is időszembesítő költemény. Abban arról tudósít a költő, hogy még nyílnak a kerti virágok, de már hó lepi a bérci tetőt, s hogy szívében még lángsugarú nyár van, de a tél dere már megütötte az ő fiatal fejét. Várkonyi Nándor is az imént idézett *Őszi ég* című versének kezdő sorait Petőfi kompozíciójához hasonlóan folytatta: „*Cipőmon még / A nyár pora, / Az ágak közt / Már őszi szél...*”

A még a tartó múltra és a már a befejezettséget elhozó jövőre mutatott. Az egymással szembesített határozószók közül a régiesebb alakú *'immár'* valóban a Várkonyi-versek legutolsó darabjában hangzik majd el, annak lesz első szava: „*Immár nincs mit tenni, / Magot el kell vetni, / Sarját learatni, / Napot napra rakni...*” József Attila kései versében ugyanígy deklarálta a közelítő véget: „*Immár kész a leltár...*” S hogy Várkonyi Nándor mennyire tudatosan alkalmazta e határozószókat, arra egyrészt a nyelvi jelenségek szintjén lelünk bizonyítékot (más egy szótagos kifejezésekkel nem helyettesíthető a *'még'* és a *'már'*), másrészt a versek képi világához és gondolatiságához is elengedhetetlenül hozzátartoznak. Éppen e kettő határozza meg a köztük lévő intervallumot, ahogy a 10 és a 12 kijelöli a 11-et. Ahol *még* és *már* van, a még-en túl, de a már-on innen: ott van a most. Múlt és jövő mezsgyéjén Várkonyi Nándornál elmosódik a most, mintha bizonytalan és meg nem ragadható lenne közöttük a mindenkori jelen pillanata. Ez a bizonyos sáv, a senki földje?, amely a még és a már között húzódik, ha nem is otthonos, de a legismerősebb a verseket író Várkonyi Nándor számára. Ahol és amikor átvált az egyik napszak a másikba, egyik évszak a következőbe. Nemes Nagy Ágnes a *'váltás'*-ra mint kulcsszóra Rilke (*Este* című) versében mutat:

„Váltja az este lassanként ruháját...”

„...s otthagy a táj, kettőbe vált át,
egy ég fele tart s egy a mély felé...”

„váltja egymást a csillag és a kö.”

(Nemes Nagy Ágnes fordítása)

Várkonyi Nándor verseiben a lírai én két világ között áll, onnan, a köztes-létből néz szét, tekint önmagába. A fenti Rilke-versnek talán nem is túl távoli rokona Várkonyi Nándor *Alkonyatkor* című szonettje. Az alkonyat ugyanis már nem nappal, de még nem éjszaka:

„Az égi tűz lassan fakul. // Már este lesz. Hol van a cél, a hajsza? / Szíved üres. Állj meg pillanatra. / S nézz a magasba mozdulatlanul...”

Várkonyi Nándor a hajnali-reggeli erdőt is lefesti a *November végénben, még szürkeületben*, majd már „a barna virradat fölött”. *Télelő* című költeményét a nyárból, annak is legvégéről küldi:

*Rideg hamvukkal titkos éjjelek
Születnek immár s a hószürke ég
Küldi sejtelmét; a nyárnak
Álltam utolsó fokánál...*

Várkonyi, ha írt *Télelő* címmel verset, írt *Nyárvég* címűt is, amelyben „*Túl fenyvesen / Majd tél hantolja / Nyomainkat.*” Az évszakok egymást váltó rendjéről szólt az *Őszi ég* öt kicsi négy soros strófája – idéztük. Ott a költői képek a nyár porától az őszi égen át az öregséggel megfeleltethető telet sejtették. Az olvasó nem feledheti, hogy *A közelítő tél* költőjének vidékén: Berzsenyi és még sokak Dunántúlján járunk:

*Egy erő órát értem én,
Hogy énekelt a tájék,
Zengett az erdő, szinte szállt
És szárnya nőtt az égnak.*

*Rég nem hallottam éneket,
Istenem, mi szép az,
Szállt, szállt az erdő, úgy dalolt
S már összebújva hallgat.*

*Még átöleltem a hegyet
S az ég úgy vitt magával,
Úgy múlt a föld, megszűnt a perc
Megért az örök ének.*

*A Zengő hegy már elcsitult,
Nem szól a hárs, tücsök sem,
Elhunyt a világ, az ég alatt
Az est homálya sűrül.*

A vers címe: *Esthomály*. Mondanom sem kell, már nem a nappali, de még nem az esteli világ uralkodik a költemény képeiben. A világosból, de a sötétből is van még és már elég. A nappali fényhez az ének, az esteli homályhoz a csend társul. Várkonyi e

dualista-filozófiát nem feltétlen Rilkrétől, hanem a világvallások mítoszaiból is jól ismerte. S azt sem szabad gondolnunk, hogy kizárólag ilyen, s hasonló elvont bölcsesetek nyomán születtek e fiatalkori versek. Ezt, az *Esthomály* címűt legalább annyira primer élmények ihlették. A Dunántúlon, Pécs környékén vagyunk, amerre hajdanában elfagyott a korán kivirágzó mandulafácska, ott évente édes gyümölcscsel érnek be a fügék és a szelídgesztenyék, egyszóval: Várkonyi Nándor tájhazájában, szűkebb pátriájában. A hegy neve nem is csupán beszélő név, hanem muzsikáló hangsor: *Zengő*. A Mecsek legmagasabb hegye (682 méter). Az egyik eredetmondája szerint erdein és völgyein zenél a szél. (A középkorban Zöngő hegynek mondták. Illyés Gyula is a 'zengenek' szavunkat írta és ejtette így: *zöngenek*.) 1934-ben Várkonyiban – amikor e verse íródott – már megizmosodhatott egy gondolat, amely a Hamvas Bélával is rokon. Hamvas Béla az egységes kultúrmagyarság térképét öt, egymástól jól elkülöníthető régióra osztotta föl, a szerint, ahogy mind az öt más-más mentalitású géniusz inspiráló hatása alatt terül el. Az egyik a dunántúli, amit Várkonyi is elkülönített mind az alfölditől mind az erdélyitől. Várkonyi az *Esthomály* című verse után elméletét *Dunántúli tájköltészet* című tanulmányában írta meg, amit – hat esztendő múlva – a *Nyugat* hasábjain is közreadott. Elméletéről beszélek, ám a minden más vidéktől megkülönböztethető dunántúli tájköltészet jellemzőit a saját költészetén is fölfedezhette: „Dunántúl a tájköltészetnek régi múltja, állandó folytonossága és igen nagy becse van. Véletlen-e ez s tényleg van-e ennek a költészetnek saját palettája? Valamiféle kiegyenlítő, harmóniára törekvő hajlamban véljük látni a dunántúli lélek egyik fő vonását; ez nem jelent meddséget vagy tétlenséget, ellenkezőleg, a gondolat sokoldalúságát, impresszióra való készséget, egyensúlyozott szellemi termékenységet. S egy kis általánosítással azt is mondhatjuk, hogy a dunántúli táj ennek a lélekalkatnak a földrajzi mása, megfelelője: maga a változatos harmónia...”

Mi más lett volna az a fajta finom mérleg-játék nap- és évszakok közt Várkonyinál, mint harmóniára való hajlamának megvallása? Várkonyi Nándor hasonlatos volt ahhoz az orvoshoz, aki egy felfedezésének közzététele előtt saját magán próbálja ki az általa föl talált gyógyszer, vagy aki addig egyenesen önmagán kísérletezett.

Amikor az írástudó Várkonyi Nándorban a tudós-történész legyőzte a verselőt, elapadt költői vénája. Németh László szintén így járt, bensőjében még meg is ölte a költőt, de életműsorozatában – tudjuk jól – napvilágot láttak a versei. Várkonyi Nándor és Németh László egyaránt eljuthatott volna a költészet magasabb csúcsaira, de hátrahagyták a lírájukat, mivel lapszélről lapszélre írt soraik egy teljesebb, a versidomoknál is magasabb rendű és még művészebb szerveződésű szövegformára találtak közösen az esszé, Németh pedig dráma és a regény rámai közt. Petőfit parafrázálva: egyáltalán nem volt hitvány a dorombjuk, de egy másik zengésért-zöngésért földhöz vágták azt.

(Várkonyi Nándor: *Prózák, versek, levelezés Kodolányi Jánossal [1954–1968]*. Budapest, 2025, Széphalom Könyvműhely.)

❧ SUMMARIES ❧

ISTVÁN FEHÉR “*We Lost the Thread That Used To Guide Us – a Conversation With Tibor Rieger*”: On the occasion of his new work, inspired by medieval sacred art, which will soon be completed, we spoke with Tibor Rieger, a Kossuth Prize-winning sculptor, about the differences between traditional and modern Western concepts of art, the transcendental aspects of artistic creation that have been pushed into the background today, the state of contemporary sculpture, and its existential pitfalls.

ZOLTÁN BICSKEI “*Where Does Art Belong?*”: A grand, inspired essay on the transcendent purpose of art, which the author interprets as a cult and a cultivation that can only be performed by human creators with divine inspiration in accordance with their destiny. The realization and quality of art in its original sense depends on the condition of humanity at any given time: although it is of heavenly origin, it is imbued with the earthly condition of humankind. As a result of the decline of the human condition – most recently marked by the phenomena of digitalization and artificial intelligence – art has now become the last initiatory rite, and therefore the artist’s responsibility is enormous, since art either spiritualizes and elevates man, or degrades and drags him down.

GERGELY ANDRÁS NACSINÁK “*Dolphins of Duino*”: Rainer Maria Rilke stayed at the Duino Castle, which has been owned by the Thurn und Taxis family for 400 years and is located on the coast of the Gulf of Trieste, from October 1911 to May 1912, where he wrote part of his cycle of poems entitled Duino Elegies. In his impressionistic essay, inspired by his visit to the same place more than 110 years later, the author reflects on the connection between lone-

liness and artistic creation, as well as the unusual relationship between Rilke and psychoanalysis, based on Rilke’s biography and correspondence, as well as the motifs of the Duino Elegies. The text’s more personal travelogue-like and literary-historical layers give way to a metaphysically sensitive reflection in the author’s usual witty yet elevated literary style, raising more universal questions about the psychology of creation.

GERGELY EGEDY “*The Triumph of Duty – on Asbóth’s Novel Álmodója (Dreamer of Dreams)*”: János Asbóth (1845–1911), who played a key role in establishing Hungarian conservative thinking, wrote a single work of fiction, the novel *Álmok álmodója (The Dreamer of Dreams)*, which has been unjustly forgotten and is considered by many literary historians to be the first modern Hungarian work of its kind. The text, which focuses primarily on intellectual history, convincingly argues that *Álmok álmodója* is a psychological portrait of the European political and economic crisis that developed in the mid-1870s. The modern crisis appears in the novel as a „feverish competition for existence.” The protagonist, Zoltán Darvady, is lifted out of the Schopenhauerian pessimism of the age by the awakening of his own sense of duty, which is also Asbóth’s response to the individualistic crisis of modernity.

ÁRON CZOPF “*What Did the Fascists Believe In?*”: This text, which is well-founded in terms of intellectual history sources, interprets fascism primarily as a religious phenomenon, whose spirit encompasses elements of barbarism, Romanism, and civil religiosity that emerged in opposition to 19th-century rationalism. According to its own definition, fascism is clearly a religious

concept, but even Giovanni Gentile, considered the main ideologue of fascism, did not clarify its theological or metaphysical content. Finally, the study attempts to shed light on the relationship between Christianity and fascist civil religion by presenting the public activities of Luigi Sturzo, Fani Ciotti, and Alfredo Ildefonso Schuster. Its conclusion is that fascism is the active nihilism of „determination in the face of nothingness.”

ZOLTÁN FRENYÓ *“The Christian Democratic Ideology of Mihelics Vid – Political Theory Assessment between 1946 and 1949”*: The text, originally presented as a conference lecture, describes the social role in the early years of the communist dictatorship, the authorial and pedagogical activities, and the development of the relationship with the church of Vid Mihelics (1899–1968), a prominent Hungarian Catholic sociologist, social politician, and social thinker. According to his opinion at the time, „Catholicism in public life is simply a historical necessity in today’s Europe.”

GÉZA JESZENSZKY *“Churchill and Central Europe”*: The text attempts to reconstruct Winston Churchill’s attitude towards Central Europe based on contemporary documents, parliamentary speeches, and Churchill’s historical works. The author strongly refutes the view, now widespread in Hungary and Central Europe, that the former Prime Minister of the United Kingdom, together with US President Roosevelt, cynically abandoned Central Europe at Yalta and handed its peoples over to Stalin. According to the author, Churchill was well aware of the complex ethnic relations in Central Europe and the sensitive elements of the peace treaties following World War I, even followed the developments in Polish and Hungarian history with sympa-

thy from the early 1920s until the end of his career.

TAMÁS TÓTH *“Do We Have a Role To Play in Society Today as Christians?”*: The text examines the issue of Christians’ involvement in public life and politics, drawing on a number of legal and moral-theological concepts. It highlights the contradictions in the widespread attitude based on overt or covert anti-religious prejudice, according to which religious practitioners should refrain from actively shaping public affairs because of their beliefs. He illustrates the social presence of the Church with some striking historical examples, then presents the Catholic Church’s teaching on the common good – up to and including the most recent papal pronouncements – to argue against the untenability of the popular slogan that „faith is a private matter.”

ZSOLT NÉMETH *„Make Central Europe Great Again”*: Karol Nawrocki’s victory in the presidential election raises the prospect of a revival of Hungarian-Polish friendship and Central European cooperation. The text argues that the coming period may offer an opportunity to halt and reverse the decline in regional cooperation that has been ongoing since the start of the Ukrainian-Russian war. However, it also warns of the risks of spontaneous initiatives. In order to restore Central Europe’s weakened global political lobbying power, it is not enough for the countries of the region to cooperate; successful cooperation must be developed along the lines of an appropriate common strategy. To this end, the study lists the most important aspects of joint Central European strategy-making and the advantages and disadvantages of historical cooperation.

JÁNOS ASBÓTH *“The Ruling Ideas of Our Time”*: Excerpt from the seminal work

published in 1896 by János Asbóth, the first Hungarian theorist of conscious conservative thinking.

EMESE FEHÉRNÉ CSERÉP “*Protection of Endangered Cultural Assets*”: Review of the digital publication entitled *Protection of Endangered Cultural Assets*, published in 2024, which contains an edited version of the presentations given at the conference of the same name held at the Hungarian National Museum. Starting from a more traditional interpretation of the concept of culture, the book review evaluates current practices for protecting cultural assets endangered by war or natural disasters, as well as the guidelines developed by disaster and monument protection experts.

MIHÁLY LUDMANN “*Architecture in the Cemetery*”: This educational text on art history presents the European precursors, famous examples, and most important ancient models of Hungarian mausoleum architecture, which flourished at the turn of the 19th and 20th centuries. It then describes the history of the design competitions for three very significant Hungarian tombs,

the Batthyány, Deák, and Kossuth mausoleums, as well as their architectural and artistic solutions.

BÉLA KIRÁLY “*An Unrestrained Conservative – Boris Johnson’s Political Memoir*”: The review discusses Boris Johnson’s political memoir, *Unleashed*, published in 2024, which is an unusually personal work within its genre. The text briefly reviews the most important stages of Johnson’s career, but also reflects on the politician’s more superficial and controversial views on multiculturalism, as well as the reasons for his popularity and subsequent downfall.

ISTVÁN PÉTER NÉMETH “*The Resounding Voice – About the Poet Nándor Várkonyi*”: Review of Nándor Várkonyi’s (1896–1975) volume entitled *Prose, Poems, Correspondence with János Kodolányi (1954–1968)*. This collection of short prose and poetry by the writer, literary cultural historian reveals to the reader the lyrical nature and poetically beautiful language of the exceptionally erudite Nándor Várkonyi, who also showed himself to be a scholarly essayist.

— SZERZŐINK —

BICSKEI ZOLTÁN (1958, Magyarkanizsa) grafikus, filmrendező. Szülővárosában él és alkot.

CZOPF ÁRON (1995, Pécs) eszmetörténész. A Századvég Politikai Gondolkodás Kutatóintézetének kutatója, a *Kommentár* folyóirat állandó munkatársa. Legutóbbi publikációk: *Térforradalom* (2024) *Metapolitika* (2024).

EGEDY GERGELY (1953, Budapest) egyetemi tanár, Nemzeti Közszerződési Egyetem Közigazgatástudományi Kar. F. m.: Nagy-Britannia története a XX. században (1999, 2011), Ausztrália története (2000), Konzervatívizmus az ezredfordulón (2001), Brit konzervatív gondolkodás és politika (2005), Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe (2006, 2011, 2017).

FEHÉRNÉ CSERÉP EMESE (1990, Veszprém) a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Vészhelyzetkezelési Munkacsoportjának szakmai asszisztense.

FRENYÓ ZOLTÁN (1955, Budapest) katolikus filozófus. Egyetemi tanulmányait az ELTE BTK történelem-filozófia szakán végezte. Az MTA Filozófiai Intézetének 40 éven át munkatársa (1980–2020). Korábban többek közt 10 éven át tanított a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen (1995–2005), amelynek egy éve ismét tanára. A Tomori Pál Főiskola főiskolai tanára (2008–2023). A filozófiai tudományok kandidátusa (CSc), a történettudomány doktora (PhD). A Szent István Tudományos Akadémia tagja (2018). A Magyar Érdemrend Lovagkeresztjének birtokosa (2022).

JESZENSZKY GÉZA (1941, Budapest) történelem-angol szakos tanár. 1976-tól 2011-ig egyetemi adjunktus, docens, majd magán-

tanár a Közgazdasági, ma Corvinus Egyetemen, vendégtanár számos amerikai és európai egyetemen. 1990–1994 között külügyminiszter Antall József kormányában. 1998 és 2002 között az Egyesült Államokban, 2011 és 2014 között pedig Norvégiában és Izlandon nagykövetként képviselte Magyarországot. Több száz tudományos publikációja között a legfontosabb a Trianonhoz vezető útról szóló, 2020-ban 3., jelentősen bővített kiadásban megjelent *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélése Nagy-Britanniában, 1894–1918*. (Ez angolul is megjelent: *Lost Prestige. The Changing Image of Hungary in Britain, 1894–1918*. Reno, NV, 2020, Helena History Press LLC.) Külpolitikusi működéséről számol be a *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltás éveiben* című kötete, mely egyszerre memoár és elemzés. Ma is aktívan sportol, sízik és evez.

KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) újságíró, politológus, műfordító. Diplomáit a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetem filozófia-történelem szakán, majd a budapesti ELTE nappali politológus tagozatán szerezte. Legújabb kötetei: *Harangzúgás vagy laikus humanizmus* (esszék, publicisztikák, 2019); illetve *Sárgamellényben* (esszék, interjúk, 2021).

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

NACSINÁK GERGELY ANDRÁS (1977, Budapest) vallástörténész, író, dalszövegíró, tanár. A Tan Kapuja Buddhista Főiskola vallásból-

cselet szakirányán szerzett diplomát. 2004–2005-ben ösztöndíjjal a kilkíszi teológiai iskolán, 2006-tól a Thesszaloniki Arisztotelész Egyetem Teológiai Karán tanult. A Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus Magyarországi Orthodox Exarchátusának papja.

NÉMETH ISTVÁN PÉTER (1960, Tapolca) magyar nyelv és irodalom szakos előadó, könyvtáros, irodalomtörténész. Diplomáját az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerezte magyar-könyvtár szakon (1985). A Debreceni Agrártudományi Egyetem hallgatója is volt, másoddiplomáját humán-menedzser szakon szerezte (2000). 1985-től 1992-ig a balatonfüredi Lóczy Lajos Gimnáziumban tanított. 1993-tól, a vörösberényi és balatonboglári Balaton Akadémia megnyitása óta az intézmény munkatársa volt 2000 májusáig. A füredi gimnáziumban könyvtáros tanár egy újabb tanévre, majd 2001 augusztusától 2003 januárjáig a zánkai Egry József Idegenforgalmi Szakközépiskola, legutóbb a Szász Márton Szakiskola tanára Tapolca-Díszelben. A tapolcai könyvtár s múzeumban 2017 februárjáig dolgozott. Könyvtári kutatóként foglalkozott szülővárosa egyházköziség-történetével. 2018-tól a keszthelyi Balatoni Múzeum könyvtárában kapott szakmai feladatokat. Jelenleg nyugdíjas már. Írt több könyvet a Balatonról, valamint Batsányi Jánosról, Keresztury Dezsőről és Egry József-ről, Lipták Gáborról, Czigány Györgyről, Kerék Imréről, Papp Árpádról, Vasadi Péter-ről, Bodosi Györgyről, Kiss Benedekről, Petőfi Sándorról, Simon Istvánról, a futballról és a pipázó költőkről.

NÉMETH ZSOLT (1963, Budapest) az Országgyűlés Külügyi Bizottságának elnöke. 1987-ben végzett a Budapesti (Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetemen közgazdaságtan és szociológia szakon. 1988 és 1989 között az Oxfordi Egyetem St. Anthony's College-ben tanult. 1988-ban a

Fidesz alapító tagja, 1990-től országgyűlési képviselő. 1998–2002 között a Külügyminisztérium politikai, majd 2010–2014 között parlamenti államtitkára. 2014-től a Magyar Országgyűlés Külügyi Bizottságának elnöke, valamint a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség frakcióvezető-helyettese. 1993 óta az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének (PACE) tagja, 2014 óta pedig a magyar delegáció vezetője az Európa Tanácsban. 2014 és 2022 között az Európai Néppárt Európa tanácsi frakciójának alelnöke. 2022 és 2024 között alelnöke, 2024 óta elnöke az Európa Tanács parlamenti közgyűlése Európai Konzervatívok, Patrióták és Társultak (ECPA) frakciójának, melynek korábbi neve Európai Konzervatívok – Demokratikus Szövetség volt. Három könyve és több száz cikke jelent meg a nemzetközi kapcsolatok területén. Nős, három gyermek apja.

RIEGER TIBOR (1940, Gyálliget) Kosuth-díjas szobrász.

TÓTH TAMÁS (1976, Kecskemét) egyháztörténész. Teológiai tanulmányait Veszprémben, Szegeden, majd a Collegium Germanicum et Hungaricum növendékeként Rómában végezte. Pappá 2002-ben szentelték Kalocsán; volt káplán, utána Budapesten az apostoli nuncius titkára, Rómában a Pápai Magyar Intézet rektora, majd Budapesten a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia titkára, jelenleg pedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) tanára. Doktori fokozatot egyháztörténelemből szerzett a római Pápai Gergely Egyetemen 2006-ban, majd történettudományokból 2021-ben a Pécsi Tudományegyetemen habilitált, illetve egy évvel később kánonjogász licenciát is szerzett a PPKE-n. A Szent István Tudományos Akadémia rendes tagja, több magyar, valamint idegen nyelvű könyv és számos tanulmány szerzője.

SZÁZADVÉG

MEGJELENT

A SZÁZADVÉG FOLYÓIRAT LEGÚJABB SZÁMA

1944

A TARTALOMBÓL:

11. oldal

Máthé Áron:

Hogy nézett ki a világ 1944-ben?

61. oldal

Borhi László:

Az Egyesült Államok és Magyarország
német megszállása

77. oldal

Bartha Ákos:

„Fegyveres” vagy „felfegyverzett”
ellenállás? Lehetőségek és dilemmák

99. oldal

Szekér Nóra:

A Magyar Függetlenségi Mozgalom
szerepe az ellenállásban

127. oldal

Ivánfi Miklós – Soós Viktor Attila:

Katolikus ellenállás Magyarországon
a második világháború alatt

159. oldal

Olosz Levente:

Lojalitástól az ellenállásig. A magyarországi
cionista mozgalom mentési stratégiáinak
alakulása 1944-ben

185. oldal

Kovács Tamás:

Miért nem tudunk közösen emlékezni?
A holokauszt nem emlékezete
Magyarországon, 1945–1990

203. oldal

Veszprémy László Bernát:

Az 1944-es deportálások és a nyilas
puccs helye a kommunista emlékezet-
politikában a népbírósági perek tükrében

MŰHELY

227. oldal

José Luis Orella:

A kommunizmus múltja
Spanyolországban. II. rész

RECENZÍÓ

249. oldal

Molnár Attila Károly:

A woke. A kulturális forradalom
harmadik fordulója

A szerkesztőség címe:
1036 Budapest, Kolosy tér 5-6.
Tel.: 0630/151-9100

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
STAMLER ÁBEL

Nyomda:
PRIME RATE ZRT.

ISSN 1216-6235

Folyóiratunk előfizethető
a Magyar Szemle honlapján található
ELŐFIZETÉS menüpontra kattintva:
<https://magyarszemle.hu/elfizetes>

Aktuális és archív lapszámok
megvásárolhatók a honlapon található
WEBSHOP menüpont alatt,
vagy személyesen kedden és csütörtökön
10–14 óra között a szerkesztőségben.
További információ a +36 30 566 3097-es
telefonszámon kérhető.

Külföldön terjeszti a Hungaropress Kft.
1097 Budapest, Táblás utca 32.
Telefon: +36 1 348-4040
www.hungaropress.hu

Ára: Szlovákia 6,24 €, Románia 32,8 Lei

Külföldi éves előfizetés:
Hungaropress Kft.

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 7200 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, valamint
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt az:
ÍRÓK BOLTJÁ-ban
(VI., Andrássy út 45.).

MINDEN KIADVÁNYUNK
MEGVÁSÁROLHATÓ
A KOLOSY TÉRI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.
A szerk.